

Barokk vallásos közösségek

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh
forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzjáról*
15. Barokk vallásos közösségek

Barokk vallásos közösségek

Szerkesztette
Bogár Judit és Déri Eszter



MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2017

Lektorálta
Báthory Orsolya, Forgó András, Maczák Ibolya

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztők a Kutatócsoport munkatársai

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2016. április 1–2.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Az Isten mindenhatóságának tárbáza, Bécs, 1708. Címlap előtti metszet.

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-847-8
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztői és szerzői, 2017
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2016. április 1–2-án tartott <i>Barokk vallásos közösségek</i> konferenciájának programja	7
BAJÁKI RITA Az Agonia Christi társulatok imakönyveiről	9
BÁN IZABELLA A 18. századi katolikus társulatok regulái	19
BARNA GÁBOR A Szent Skapuláré barkai gyülekezete és lelkiége	31
BÍRÓ CSILLA <i>Seneca Christianus</i> a nagyszombati Sárlos Boldogasszony Társulat kiadványai között	43
BOGÁR JUDIT A társulati kiadványok magyar nyelvű énekei	55
VILIAM ŠTEFAN DÓCI OP Beitrag der dominikanischen Rosenkranzbruderschaft zur Intensivierung der religiösen Praxis der Laien in Kaschau	65
FARMATI ANNA A „lelki csésze” titkai – avagy ízelítő a csíksomlyói kordások lelki asztaláról	79
GYULAI ÉVA A sárospataki jezsuiták Agonia Christi Társulata a 17. század második felében	89
HORVÁTH JÓZSEF A vallásos társulatok szerepe a 17–18. századi győri polgárok életében – utolsó rendelkezéseik tükrében	99
HORVÁTH SÁNDOR Testvérületek a horvátoknál	117
KÁDÁR ZSÓFIA Középkori eredetű vallásos testvérületek és barokk társulatok kapcsolata: a soproni Krisztus Teste konfraternitás példája	135

MACZÁK IBOLYA	
Der Stein der Hilfe – Über die Quellenverwendung der in Burg Kékkő gehaltenen Rede des Dominikaners Pius Füsi.....	145
IRENE RABL	
Barocke Drucke und Drucksorten der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph	155
JULIAN SCHMIDT	
„terribilis ut castrorum acies ordinata“ Bruderschaftliche Selbstdarstellung im Barock am Beispiel der Dreifaltigkeitsbruderschaft zu St. Peter in Wien	171
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
A magyarországi barokk kori Oltáriszentség-társulatokról.....	189
SZIGETI JENŐ	
Protestáns házi gyülekezetek a 18. században.....	199
TERDIK SZILVESZTER	
Az ungvári jezsuiták Mária-kongregációjának albuma (Részleges) forrásközlés	211
Személynévmutató	239
Inhalt.....	251

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2016. április 1–2-án tartott Barokk vallásos közösségek
konferenciájának programja

TERDIK SZILVESZTER (Budapest)

Adatok az ungvári jezsuiták Mária-kongregációjának történetéhez

ROKAY ZOLTÁN (Budapest)

A szabadekai Szent Mihály konfraternitás (1739) múltjából

HORVÁTH SÁNDOR (Szombathely)

Testvériületek a horvátoknál

BARNA GÁBOR (Szeged)

A Szent Skapuláré barkai gyülekezete és lelkiisége

GYULAI ÉVA (Miskolc)

A sárospataki jezsuiták Agonia Társulata a 17. század második felében

MIHALIK BÉLA (Budapest)

Az egri jezsuita gimnázium Mária-kongregációja (1697–1773)

KÁDÁR ZSÓFIA (Budapest)

Középkori eredetű vallásos testvériületek és barokk társulatok kapcsolata: a soproni Krisztus Teste konfraternitás példája

BÍRÓ CSILLA (Budapest)

Seneca Christianus a nagyszombati Boldogasszony Látogatása Társulat kiadványai között

FARMATI ANNA (Kolozsvár)

A „Lelki csesze” titkai – avagy ízelítő a csíksomhyói kordások lelki asztaláról

MACZÁK IBOLYA (Budapest)

A segítség köve és az égig érő torony – Fiisi Pius két prédikációja

FÁBIÁN GABRIELLA (Szeged)

Barokk gyökerű rózsafüzér-társulatok a Székegyföldön

- SZIGETI JENŐ (Miskolc)
Protestáns házi gyülekezetek a 18. században
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ (Budapest)
A magyarországi barokk kori Oltáriszentség-társulatokról
- HORVÁTH JÓZSEF (Győr)
A vallásos társulatok szerepe a 17–18. századi győri polgárok életében – utolsó rendelkezéseik tükrében
- VILIAM ŠTEFAN DÓCI OP (Róma)
Beitrag der dominikanischen Rosenkranzbruderschaft zur Intensivierung der religiösen Praxis der Laien in Kaschau
- IRENE RABL (Bécs)
Barocke Drucke und Drucksorten der Lilienfelder Josephsbruderschaft
- JULIAN SCHMIDT (Bécs)
Zwischen Pest und Peterskirche: Die Erzbruderschaft der Allerheiligsten Dreifaltigkeit zu St. Peter in Wien (1676–1783)
- BAJÁKI RITA (Budapest)
Imádságok és társulati könyvek
- BÁN IZABELLA (Budapest)
A 18. századi katolikus társulatok regulái
- BOGÁR JUDIT (Piliscsaba, Budapest)
A társulati kiadványok magyar nyelvű énekei

|| BAJÁKI RITA

|| *Az Agonia Christi társulatok imakönyveiről**

A halálra készülő ember imádsága, természetes módon, minden időben igen gyakori eleme volt az imakönyveknek. A 18. századra ez a tematika egyre hangsúlyosabban jelent meg; míg korábban legfeljebb egy-egy fejezetben fordultak elő, ekkorra már nem ritkán teljes imakönyvet is kitétek a boldog halál és annak következtében a boldog örökkévalóság eléréseért szóló könyörgések, imádságok. Ezen intenció jelentősége abban is megmutatkozik, hogy több városban hoztak létre Agonia Christi titulussal társulatot, amelyek útmutatóul és magánhasználatra imakönyveket is megjelentettek.

Az utóbbi időben szerencsés módon megnövekedett az érdeklődés e társulat-típus iránt, különböző módszertanú és szempontú feldolgozások születtek.¹ Jelen tanulmány az eddigi ismeretekhez további adalékokkal kíván szolgálni azért, hogy a különböző városokban működő társulatok kiadványainak egymással való kapcsolatát állítja a vizsgálódás középpontjába. Az összehasonlító elemzés arra enged következtetni, hogy a kongregációs imakönyvek zöme, noha vélhetően konkrét céllal, a helyi kongregáció igényeinek kiszolgálására készült, mégsem egyedi, a többi társulattól független, önálló alkotás. Hasonló módszerrel találkozunk, mint ami az egyéb kiadású imakönyvek esetében is megfigyelhető, vagyis új imakönyvet általában nem írtak, hanem összeállítottak, mégpedig valamelyik meglévő kiadvány alapján. A következőkben az Agonia Christi társulatok azon imakönyveiről lesz szó, amelyek között a kapcsolat kimutatható.²

Az első Agonia Christi társulatot bizonyos előzményeket követően 1648-ban alapította Rómában a jezsuita generális,³ de ezzel egyidejűleg már Magyarországon is tanúi lehetünk e társulatok indulásának. 1647 és 1670 között tizenegy vá-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Néhány példa csupán közülük: KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok, 2014, 1229–1272; GYULAI Éva, *A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században*, I–II, Egyháztörténeti Szemle, 2009/1, 3–32, 2009/3, 3–20; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp, Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9); UŐ, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században*, Századok, 1995, 791–814.

² A jegyzékben negyven imakönyv címe található meg. KNAPP, *Pietás...*, i. m., 190–251.

³ KÁDÁR, i. m., 1234.

rosban jött létre ilyen kongregáció. Kádár Zsófia kutatásai szerint a tizenegyből öt városban volt már korábban valamilyen más társulat, Pozsony, Zágráb, Győr, Nagyszombat és Sopron esetében. A fennmaradó hat, a rendi központtól távolabb eső kisebb település: Szepeshely, Varasd, Ungvár, Gyöngyös, Kassa és Sárospatak.⁴ A társulati jegyzék öt kivételével ismer ezen kongregációktól kiadványt, sőt továbbiaktól is, például Besztercebánya, Pécs, Buda, Marosvásárhely, Rohonc, Nádas, Rozsnyó, Szakolca, Znióváralja, Zsolna, Esztergom, Kolozsvár, Nagyvárad Agonia-társulatától, hiszen a jegyzék a 18. századot is magában foglalja.⁵

Összesen tehát tizenkilenc különböző helyről van tudomásunk, ahol megjelent, pontosabban amely település Agonia Christi társulata megjelentetett kiadványt, elsősorban magyarul, de németül, illetve valamelyik szláv nyelven is. Az is előfordul, hogy egy helyről több kiadványt is ismerünk.⁶ Talán a legérdekesebb az összefonódások igazolására a marosvásárhelyi kongregáció által Kolozsvárott, 1712-ben megjelentetett kötet, amelynek címlapján az olvasható, hogy a Nagyszombatban 1660 óta működő társaság reguláit tartalmazza.⁷

A halálra vált Jézusról elnevezett társulatok célja a boldog halált követő boldog örökkévalóság elérése. A társulati tagok számára természetesen a kereszthalált szenvedett Krisztus példája volt a legfőbb ösztönző, imádságaikban az ő kereszten megélt és elszenvedett fájdalomában kívántak osztozni. Az imakönyvek jellemzően két részből állnak, az egyik az októnak mondott rész,⁸ amelyből tájékozódhat a társulati tag, hogy mivel jár a tagság, mi módon, hányszor és mit imádkozzék, a másik az ájtatosságokat tartalmazó rész, amelyeket használva teljesítheti az előzőekben lévő feladatokat. Ezen feladatok között szerepel természetesen az élő és a már elhunyt társulati tagokért való könyörgés, valamint, mivel a

⁴ *Uo.*, 1234–1250.

⁵ KNAPP, *Pietás...*, i. m., 190–251.

⁶ Nagyszombat (5), Győr (5), Gyöngyös (2), Kassa (3), Besztercebánya (2), Kolozsvár (4), Znióváralja (2), Pozsony (2), Nagyvárad (2).

⁷ *A Krisztus halála kongregációjának, mely Nagyszombatban a Jézus társaságának templomában 1660-dik esztendőtil fogvást gyakoroltatik, regulái, búcsúi és némely bizonyos ájtatossági. Most pedig a Szentseges XII. Kelemen pápa engedelméből marosvásárhelyi Jézus társaságbéli templomában felállítatott*, Kolozsvár, 1712. (Petrik II 510.) – A társulati kiadványokra további említésük esetén a megjelenési hely és év megadásával hivatkozom.

⁸ Erről lásd a 26. jegyzethez tartozó főszöveget. – *A Keresztfán halálra vált Krisztus Jézus kongregációjának boldog kímülésért, és megholt férfiak és asszonyok lelkeinek megszabadulásért, Ungvári Jézus Társasága templomában rendeltetett, és IX. Kelemen Római pápától 1669. esztendőben bullával megerősített rövid oktatási és szokott ájtatossági*, Kassa, 1719, B2[r]. (Petrik VII 260.)

boldog halál eléréséhez vezető utat a gyónás és a szentáldozás segíti leginkább, igen gyakran találunk lelki tükröt, töredelmességről szóló tanítást, gyónás előtti és utáni, áldozás előtti és utáni könyörgéseket. Elvértve miseliturgia-magyarázat is olvasható, amely elsősorban az áldozat liturgiájára fókuszál.

Mielőtt az imakönyvek egymással való összefüggéseinek részletezésére térnénk, vessünk egy pillantást a magyar nyelvű kiadványok titulushasználatára, amely igen változatos. Talán nem felesleges figyelemre méltatni, hogy a címlapok titulushasználat a legtöbb esetben nem egyezik meg a regula felsorolásakor említett titulussal. Ez utóbbi így hangzik: „Mivel, hogy e gyülekezet az üdvösséges halálnak elnyerésére indított, annak okáért e céljához illendő nevet is, vagy Titulust vett fel, úgy mint: Az halálra vált Krisztus Jézust”.⁹ Számos kiadványban fordul ez ugyanígy elő, a címlapon azonban ezt a formát sehol nem találjuk. Úgy tűnik, minden társulat meg akarja magát különböztetni, mintha a szerző helyett állna a társulat egyedi titulusa a címlapon. Néhány példa: Krisztus halála kongregáció;¹⁰ Keresztfára felfeszített, avagy kereszten meghaló Jézus kongregációja;¹¹ A keresztfán halálra vált Krisztus Jézus kongregáció;¹² Keresztfán meghaló és megholt Jézus kongregáció;¹³ A Halálra vált Krisztus és szent fiát kesergő Szűzanya gyülekezete.¹⁴ Érdeemes még megjegyezni, hogy az 1771-ben megjelent nagyszombati kiadás az egyetlen, amely nem hoz titulust magában a kötetben, csak a címlapján, ahol ez áll: A Halálra vált Jézus és kesergő Anyja gyülekezete.¹⁵

⁹ Kassa, 1719, A4[r].

¹⁰ *A Krisztus halála kongregációjának, mely Nagyszombatban a Jézus Társaságának templomában M. DC. LX-dik esztendőitől fogva gyakorolatik, regulái, búcsúi és némely bizonyos ábitatossági, Nagyszombat, 1686. (RMK I 1355.)*

¹¹ *Keresztfára felfeszített, avagy kereszten meghaló Jézus férjfiakból és asszony állatokból álló kongregációjának, mely a szerencsés e világhúl való kimúlásnak és a purgatóriumban gyötrődő lelkek megszabadulásának elnyerésére rendeltetett [...] regulái, búcsúi és némely bizonyos ábitatossági, Nagyszombat, 1706. (RMK I 1719.)*

¹² Kassa, 1719. Az ungvári kongregáció kiadványa.

¹³ *Keresztfán meghaló és megholt Jézus kongregációjának a boldog kimúlásért, és megholt férjfiak és asszonyok lelkeinek megszabadulásáért, kassai Jézus Társaságának templomában rendeltetett, és VII. Sándor római pápától megerősítetett, rövid oktatási. Ehhez tétetik kétféle Litánia, Kassa, 1724. (Petrik II 368.)*

¹⁴ *Halálra vált Krisztus és Szent Fiát Kesergő Szűz Anya gyülekezetének, mely Pécs városában, a Jézus Társaságnak szerzeténél gyakorolatik, regulái, búcsúi és némely bizonyos ábitatossági, Nagyszombat, 1747. (Petrik VII 193.)*

¹⁵ *Rövid oktatási, búcsúi és imádsági a halálra vált Jézus és az ő kesergő anyja gyülekezetének, mely a boldog kimúlásért, és megholt férj s asszonyok lelkeinek megszabadulásáért keresztfelő szent János tiszteletére szentelt Jézus társasága nagyszombati templomában Lippai György esztergomi érsek engedelméből felállított, és X. Innocentius római pápától megerősítetett 1658. esztendőben, Nagyszombat, 1771. (Petrik II 922.)*

A kiadványok vizsgálata során bizonyos esetekben egyértelműen megállapítható közvetlen átvétel, és vannak kiadások, amelyek között a közvetlen kapcsolatot nem lehet bizonyítani, de nyilvánvaló összefüggések kimutathatók. Mindezek alapján a következőkben e szempont szerint csoportosítva mutatom be az egyes kongregációk kiadványait, így látható, hogy mely városokban működő társulatok ismerték és használták egymás könyveit. Célszerű egy alapszöveget kiválasztani, és azon bemutatni, milyen egy társulati imakönyv, továbbá hozzá képest lehet jól láttatni az egyezéseket, különbségeket. Ez lehetne a legkorábbi ismert, az 1672-ben, Lőcsén megjelent *Lelki virágos kert* című kiadvány,¹⁶ de egy másik, az 1686-ban megjelent nagyszombati imakönyv felépítésénél fogva alkalmasabb, hogy az összehasonlítás alapszövege legyen. Nagyszombatból ez a legkorábbi általunk ismert kiadvány, de nem lenne meglepő, ha előkerülne egy ennél korábbi imakönyv, minthogy ez a társulat 1660 óta működött, így nehéz elképzelni, hogy több mint húsz évig imakönyv nélkül lett volna a nagyszombati kongregáció. Először tehát lássuk az 1686-ban megjelent, 86 lapból álló, 12rét formátumú kiadvány szerkezetét.¹⁷

Az első egység az oktatásokat sorolja föl, a második, nagyobbik rész az imádságokat közli. Az elején *Ez kongregációnak céljáról vagy végéről és rendtartásáról való oktatás* található, majd a kongregáció öt regulája következik. A pápától nyerhető búcsúk feltételeinek felsorolása három kisebb fejezetben található: *Teljes búcsúk; Hét esztendőre és hét quadragenára szolgáló búcsúk; Hatvan napi búcsúk.*

A kiadvány második egysége az ájtatosságot szolgálja, ebben szerepelnek azok a szövegek, amelyek elmondására buzdítást kapnak a tagok az első egységben. Ezek a következők: *Kongregáció céljához alkalmaztatott hétfői és pénteki ájtatosságok.* Tehát hétfőn a halottakért való officiumot, illetve litániát kell elmondani, pénteken pedig a Krisztus szenvedéséről való officiumot a boldog kimúlásért, valamint ugyanezért litániát. Mind a két napot *Ajánlás* zárja, amelyekben az imádkozó hétfőn Krisztusnak ajánlja az imádsággal töltött időt, pénteken pedig Krisztus halálának és a keserves Szűz Máriának társaságába adja magát. Ezt követően a *Loretomi litániát*, majd *A Krisztus öt sebeinek ájtatos emlékezeti a boldog kimúlásért* című imafüzért tartalmazza a kiadvány. Ezután reggeli és esti könyörgéseket találunk, amit az igaz töredelmesség rendje követ, majd *Szent Ágoston imádsága a bűnnek bocsánatjért* zárja a bűnbánati részt.

¹⁶ *Lelki virágos kert. Az mennyi udvar tiszteliről, melyet a kertben halálra vált, és a keresztfán megholt Úr Jézus titulusa alatt virágzó gyöngyösi kongregáció az üdvösséges halált szomjúhozó bűnek kinyitott, Lőcse, 1672. (RMK I 1139.)*

¹⁷ L. 10. jegyzet.

Ezt követi egy újabb, a már ismert szándékra való szöveg, vagyis *Elméneknek Istenhez gyakor felemelése a boldog kimúlásért*, amelyet az *Üdvösséges halálnak egynéhány patronusához való imádságok* követnek Szűz Máriához, az őrző angyalhoz, Szent Józsefhez, Szűz Szent Borbálához. Végül *A poenitentiátartó csudálatos szent latorrúl Dismarról a halálra váltaknak patronusáról szerzett könyörgés és litánia* után *Szent Brigittának rövid könyörgése* – amely tényleg rövid, csupán néhány sor – zárja a kiadványt. A társulati sajátosságból fakadóan ettől a tematikától nagyon eltérő kiadványokra nem számíthatunk, de lássuk, hogyan alakul a többi imakönyv szerkezete, melyekről lehet elmondani, hogy összetartoznak.

Időben az általunk ismert következő kiadás szintén a nagyszombati kongregáció számára készült imakönyv, amely 1706-ban jelent meg.¹⁸ Formátuma megegyezik az alapszövegnek tekintett kiadással, ugyancsak 12rét, viszont 142 lapnyi terjedelmű, tehát mintegy 60 oldallal hosszabb. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy alapvetően megőrzi az 1686-os kiadás tartalmát, de néhány helyen eltér, így például az *Ez kongregációnak céljáról vagy végéről és rendtartásáról való oktatás* című bevezető rész nem vág egybe a korábbival, illetve kiegészül újabb imaszövegekkel. Ilyenek például a szentmise során a különböző részeknél elmondandó szövegek, olyan néhány soros imádságok, amelyek Jézus cselekedetei, illetve a pap misettei közötti párhuzamot mutatják be. Ezután következnek a lelki töredelmeséghez kapcsolódó szövegek, gyónás előtt és után elmondandó imádságok. Az áldozás kiemelt fontosságát ez a kiadás abban is mutatja, hogy ehhez a témához kapcsolódik a legtöbb ima. Szintén többlet a kötet végén álló *Üdvösséges Jézus nevé-ről litánia*, illetve az azt követő, a társasági tagok számára szóló önfelajánló könyörgés. Összességében elmondható, hogy az 1706-ban megjelent kiadvány az 1686-ban megjelent imakönyv újabb, mintegy kétszeresére bővített változata.

Szintén az 1686-os kiadás volt az alapja, ahogy az a címlapból is látszik, az 1712-ben Kolozsvárt megjelent, de a marosvásárhelyi kongregáció számára összeállított kiadványnak,¹⁹ amelynek kivételesen dedikáltja is van, Sárpataki Mihály, akinek köszönhető az imakönyv éppúgy, mint a társulati könyv. E kiadás jellemzői: a kötet összeállítója a forrásában található öt regula szövegét úgy veszi át, hogy mindegyik végét egyedi módon lerövidíti. A búcsúkat átveszi, a hétfőre és péntekre való officiumokat nem közli, csak a litániákat. Ebben a kiadásban is előfordul máshol nem szereplő szöveg, *A Krisztus kányszeredéséről egész hétre való ábitatos foglalatosságok* című imádság.²⁰ Ebben a kolozsvá-

¹⁸ L. 11. jegyzet.

¹⁹ L. 7. jegyzet.

²⁰ Kolozsvár, 1712, 22.

ri/marosvásárhelyi kiadásban figyelhető meg az 1686-ban megjelent nagyszombati forrás legszorosabb követése.

Ugyancsak kolozsvári impresszummal jelent meg 1744-ben a *Kesergő galambocská a kősziklának lyukaiban* című imakönyv.²¹ Noha társulati kiadvány, mégsem tartalmaz sem regulát, sem rendtartást, szövegében nem mutatható szó szerinti átvétel más kiadványokból.²²

A következő tárgyalandó munka Nagyszombatban 1747-ben jelent meg,²³ és ezúttal is egy másik városban működő társulat, mégpedig a pécsi jezsuiták által vezetett *A halálra vált Krisztus és szent fiát kesergő Szűzanya gyülekezetének kongregációja* számára. Ez a kiadvány a helyi vonatkozású eltérésektől eltekintve a nagyszombati jezsuita vezetésű kongregáció 1706-ban megjelent imakönyvének újraközlése.

Hasonlóképpen az 1706-os kötet tekinthető az 1771-ben megjelent nagyszombati kiadvány forrásának is.²⁴

Ismerünk további társulati imakönyvet, amely szintén az 1706-os nagyszombati kiadvány alapján készült, ezúttal azonban Kassán jelent meg, mégpedig az ungvári jezsuita kongregáció megrendelésére 1719-ben.²⁵ E kiadás érdekessége a társulati szabályokat, regulákat, hétfői, illetve pénteki litániákat követő *Intés* című rész, amelyben a következőt olvashatjuk:

E rövid sommában foglaltatott ájtatosságok bocsáttatván ki e kongregációnak némely buzgó hívei kívánságára, jelentetik előre, hogy aholott dőlő, avagy (amint deákul mondatik) futó betűkkel vagon a nyomtatás, ott csak oktatások jegyzettek fel, ahol pedig egyenes rend szerént való nyomtatás következik, ott imádságok, lelki ájtatos indulatok vannak tétettetve.²⁶

Ez valóban így van. Nem a különböző típusú szövegek efféle tipográfiai elkülönítése a szokatlan, hanem az, hogy erre felhívják a figyelmet. A vizsgált társulati kiadványok közt ez az egyetlen, ahol ennek tanúi lehetünk, mégpedig nem a kötet elején, hanem a közepén, a hétfői, pénteki litániák után, az azokat követő ájtatos rész előtt. Ez a kiadás néhány officiummal kevesebbet közöl az 1706-os kiadás-

²¹ *Kesergő galambocská a kősziklának lyukaiban, avagy a keresztény léleknek Krisztus öt sebeibez való ájtatossága, melyet kolozsvári Halálra vált Krisztus Jézus társasága kibocsátott*, Kolozsvár, 1744. (Petrik VII 264.)

²² Noha ez a kiadvány nem rokonítható a többi imakönyvvel, mégis bekerült a fősorolásba. Ennek oka, hogy hiányzik a társulati jegyzékből. Vö. KNAPP, *Pietás...*, i. m., 190–251.

²³ L. 14. jegyzet.

²⁴ L. 15. jegyzet.

²⁵ L. 8. jegyzet.

²⁶ Kassa, 1719, B2[r]. A megjegyzés természetesen „futó” betűkkel készült.

nál, ugyanakkor tartalmaz magyarázatokat a reggeli és esti ájtatosságokról és a misével kapcsolatban is, igen kis mennyiségben.

1724-ben újabb társulati kiadvány látott napvilágot,²⁷ a kiadó társulat a kassai jezsuita templomban működött. A 12rét, mindössze egy ívnyi terjedelmű munka *Öt intéz* címmel hozza a regula okáról és céljáról szóló bevezető részt, más beosztásban és más címmel. A búcsúk öt pontban történő felsorolását egy élőkért és egy halottakért mondandó litánia követi, és ezzel véget is ér a kiadvány, amelyről elmondható, hogy – ahogy a címlapja is mutatja – igen rövid, lényegre és minimumra törekvő. Közvetlen, szöveg szerinti átvételről nem beszélhetünk, csupán az 1706-os nagyszombati, vagy sokkal valószínűbben az 1719-es kassai kiadás ismeretét föltételezhetjük.

Kassáról további két kiadványt ismerünk, amelyek ugyancsak a jezsuita templomban fölállított társulatok számára készültek, egy 1734-ben megjelent német²⁸ és egy 1759-ben megjelent magyar nyelvű²⁹ imakönyvet, amelyek egymással tartalmukban, beosztásukban, imasorrendjükben mindenképpen egybevágóak. Jellegzetes különbség közöttük, hogy a német időnként jobban részletez, öt sorban írja le, magyarázza, amit a magyar néhány szóval előad. Például ha a magyarban csupán annyi áll, hogy valaki „személyesen ott nem lehetne,” a német kiadásban hosszú felsorolás olvasható, hogy mi minden akadályozhatta a társulati tagot a megjelenésben. A konkrét különbség, hogy az 1759-es magyar nyelvűben meglévő *Szűz Mária szeretőinek fohászkodási* című ima nem szerepel a német kiadásban. Ez a két kassai kiadás bizonyosan közvetlen kapcsolatban van egymással, és ami a felépítésüket, szerkezetüket illeti, minden más kiadástól eltérnek.

1672-ben a gyöngyösi Agonia Christi Társulat megbízásából jelent meg a 8rét méretű és 404 lapszámú *Lelki virágos kert* című kiadvány,³⁰ amely összeállítójának neve, eltérően a megszokottól, ismert: Ordódy János jezsuita szerzetes. A gyöngyösi kongregáció 1712-ben, mintegy negyven évvel később szintén kiadta

²⁷ L. 13. jegyzet.

²⁸ *Ursprung und Fortgang Satzungen und Regel Gnaden und Ablass sambt unterschiedlichen Andachts Übungen einer unter dem Titul der schmerzhaften Todesangst Jesu Christi oder des am Kreuz sterbenden Sohn Gottes und seiner unter dem Kreuz mitleidenden allersterbenden Mutter zur Erlangung eines seeligen Tod, [...] in dem Gotteshaus der Gesellschaft Jesu zu Caschau aufgerichten und bestätigten hochblöblichen Bruderschaft*, Kassa, 1734. (Petrik III 722.)

²⁹ *Kezdeté, előmenetele, rendtartási, regulái, malasztí, búcsúi és különbféle ájtatossági az Halálra vált, anagy a Keresztján meghólt Krisztus és Kereszt alatt álló megepedett szívű Szűz Mária, halállal viaskodók anyja gyűlekezétének, amely boldog halálnak megnyerésére, purgatóriumbéli lelkeknek segítségére rendeltetett, és a Jézus Társasága templomában felállítani szokott*, Kassa, 1759. (Petrik V 256.)

³⁰ L. 16. jegyzet.

ugyanazt az imakönyvet,³¹ ezúttal Nagyszombatban, ugyanennyi lapszámmal. Mindkét kiadás a címlapot követően metszetet tartalmaz, majd naptár következik. A vizsgált imakönyvek közül az 1693-ban megjelent *Lelki útiköltés* című kiadvány³² is hasonlóan kezdődik. Sőt, nemcsak kezdődik, de folytatódik is. Ez szintén Lőcsén jelent meg, mégpedig a rozsnói Agonia Christi Kongregáció számára, ahogyan ez az aláírásból kiderül. Ezen kiadások közös jellemzői: metszet található a címlapot követően, majd egy naptár, amely előtt a Pázmány-féle imakönyvből³³ való szerinti részlet szerepel, *Mikor lehet menyezőt tartani* címmel. A kongregációra vonatkozó tipikus részek közül elmarad a hosszas jellemzés a társulat céljáról, illetve a rendtartások. A búcsúk felsorolása megelőzi a regulák ismertetését, amelyek közül az első regula egyformán rövidebb az 1686-os nagyszombati kiadásénál. Sokkal több officiumot és litániát tartalmaznak ezek a kiadások, a lapszámtérés nagyrészt ebből fakad, sőt az összes általam vizsgált kiadvány közül messze a legtöbbet, bár a rozsnói némileg kevesebbet, mint a gyöngyösi kongregációs könyvek. Kettejük között szerkezeti eltérés annyiban van a valamivel kevesebb, de párhuzamos imaszöveg mellett, hogy a reggeli és esti imák a rozsnói kiadásban megelőzik a boldog halálra készülő szövegeket, a mintaként szolgáló *Lelki virágos kert*ben pedig követik azokat. Azt mondhatjuk tehát, hogy e három imakönyv, a két gyöngyösi és a rozsnói között mindenképpen bizonyítható a közvetlen kapcsolat, a *Lelki útiköltés*et a gyöngyösi, 1672-ben megjelent *Lelki virágos kert*ből állították össze.

Ezen áttekintés célja azon társulati kiadványok bemutatása, amelyek bizonyíthatóan kapcsolatban vannak egymással. Úgy tűnik, az Agonia Christi társulatok esetében a jezsuita rendhez köthető kiadványoknál a legszembetűnőbb a folyamatosság. Két munka hatása megkérdőjelezhetetlen, amelyek évtizedekre meghatározták a társulati imakönyveket: az egyik Ordódy János jezsuita szerzetes 1672-ben megjelent munkája, amely alapján a rozsnói és gyöngyösi jezsuiták adták ki saját imakönyvüket,³⁴ a másik a Nagyszombatban 1686-ban, majd 1706-ban bő-

³¹ *Lelki virágos kert. Az mennyei udvar tisztelétiről*, Nagyszombat, 1712. (Petrik V 366.)

³² *Lelki útiköltés, avagy e földön bujdosó léleknek üdvösséges foglalatossága, melyet az halálra vált, és keresztfán megholt Úr Jézus neve alatt kezdetett rozsnói kongregáció egyben szedett a boldog halálra készülő híveknek vizsgálatására*, Lőcse, 1693. (RMK I 1444.)

³³ Pázmány imakönyvének negyedik kiadásával egyezik meg. Vö. *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas, EditioPrinceps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6), 60, 16:9–16:15.

³⁴ Gyulai Éva tanulmányában arra hívja föl a figyelmet, hogy a Gyöngyösről Sárospatakra került Ordódy az ottani társulat számára is előírhatta a *Lelki virágos kert* használatát. Ebből következtethetünk arra, hogy más helyen is előfordulhatott, hogy egy társulat ismer-

vítve megjelent mű, amely eredetileg a helyi jezsuita kollégium használatára készült, s később számos másik, elsősorban jezsuita kötődésű kongregáció kiadványának lett alapja a társulatok fölszámolásáig a 18. században.

The Prayer Books of the 'Agonia Christi' Confraternities

Confraternities named 'Agonia Christi' worked in several towns in Hungary in the second half of the 17th and in the 18th century. Part of their activity was to publish prayer books. These volumes were not independent, singular works, but, as it turned out during the examination, they were based on and borrowed from each other a lot. Two of these prayer books had the most important effect on the others. One was published by the Jesuit János Ordódy in 1672, and it served as a basis for the prayer books of the Jesuits in Rozsnyó (Rožňava) and Gyöngyös. The other volume, published in Nagyszombat (Trnava) in 1686, and in broadened edition in 1706, was originally made for the use of the local Jesuit college, then it became the source of many congregational books, mostly those connected to the Jesuit order, until the dissolution of the confraternities in the 18th century.

te, használta egy másik társulat imakönyvét, de a helyi kongregáció számára valamilyen okból mégsem adták ki újra, vagy nem dolgozták át. Vö. GYULAI, *i. m.*, II, 3–20.



BÁN IZABELLA

A 18. századi katolikus társulatok regulái

A 18. századi társulati kiadványok kutatása során egyre több olyan kötet akadt a kezembe, amelyben az adott közösségre vonatkozó regulákat vagy ahhoz hasonló, a tagok kötelezettségeire utaló leírásokat találtam. Ezen szövegek szerkezetében és tartalmában megfigyelhetők közös elemek, egyezések vagy éppen társulatspecifikus jelenségek. Az eddig feldolgozott körülbelül ötven, magyar és német nyelvű nyomtatványból huszonkét könyvben találtam szabályzatokat – ezek szinte kivétel nélkül imádságokat is tartalmazó kiadványok –, az ezek alapján készült összefoglaló természetesen még nem teljes, egyfajta kiindulópont, amely a kutatás előre haladtával tovább árnyalható. A nyomtatványok kiválasztásánál arra törekedtem, hogy minél több társulat anyagából kerüljenek ki, hogy látható legyen a regulák jellege, hasonlósága vagy különbözősége.

Az imádságokat tartalmazó társulati nyomtatványok szerkezetileg két egységre oszthatók. Általában a kiadvány első fele, a bevezető rész tartalmazza a kongregáció életére vonatkozó információkat: ajánlás, előszó, a társulat eredete, célja, története, regulák, búcsúleírások, pápai és helyi megerősítő engedélyek, valamint egyéb leírások. A könyvek második fele az úgynevezett áhítati rész, különböző témájú és műfajú imádságokkal. A két egység terjedelme társulatonként és kiadványonként eltérő, attól függ, milyen céllal készült a kiadvány.

A két nagy egységen belül általában több kisebb rész található. A bevezetők témáit változatosan, néha több részre osztva tárgyalják az egyes nyomtatványok, máskor összevonnak egységeket. Az imádságokat is műfaji vagy tematikai csoportba rendezik. Néhány esetben fordul csak elő, hogy egyáltalán nem tagolják a nyomtatványt,¹ az egyes szövegegységeket csak a címek választják el egymástól. Egy-két esetben a katekizmusokra jellemző kérdés-felelet formájában szerkesztik az egyes fejezeteket – például a budai Szentháromság-kongregáció *A Szentháromság, tudniillik Atya, Fiú és Szentlélek Isten [...] neve alatt felállított kongregációnak könyvecskéje*² vagy ugyanezen társulat váci közösségének *Vezérlő és oktató könyvecskéje*.³

¹ Például: *Len kötelecske*, Győr, 1749.

² *A Szentháromság, tudniillik Atya, Fiú és Szentlélek Isten [...] neve alatt felállított kongregációnak könyvecskéje*, Nagyszombat, 1759. (Németül: *Der allerheiligsten Dreifaltigkeit deß Vaters, Sohns und H. Geistes Bruderschaft-Büchl*, Ofen, 1728.)

Néhány kiadvány esetében tudatos szerkesztésre utaló megjegyzéseket találunk. A váci Szentháromság-társulat *Az eloszolbatatlan teljes Szentháromság dicsőségére*⁴ című nyomtatványában, a tagokhoz szóló bevezetőben olvashatjuk, hogy Szent Pál tanítása szerint három részre osztja a könyvet a szerkesztő: imádságokra, könyörgésekre és hálaadásokra; mindegyik egységben 12–12 szöveggel. A Kordás társulat *Funiculus triplex*⁵ című nyomtatványa bevezetőjében a *Bölcsesség könyvének* hármas kötélre vonatkozó részét idézi és fejt ki, majd ennek nyomán a szerkesztő „három övező kötelecskére” osztja fel a nyomtatványt. Az első kötél a búcsúk, a második az imádságok, a harmadik a regulák. A szabályzatok esetében is vannak szerkesztési elvek, ezeket a regulák szerkezeténél részletezem.

A regulák általában a nyomtatványok első felében helyezkednek el, a különböző bevezetők, ajánlások, búcsúleírások, a társulat történetéről, kialakulásáról szóló szövegek között. Természetesen kivétel itt is akad, egy-két esetben a szabályzatok az áhítati részt követően, a nyomtatvány végén bukannak fel. Szintén ritka az a szerkesztési mód, amikor a szabályzatokat az imádságok közé helyezi a kötet szerkesztője – ez történt a Kordás társulat nyomtatványa, a *Funiculus triplex* esetében. A kötetben a regulákat tartalmazó harmadik részt egy bevezető szöveget és egy imákat közlő rész előzi meg, majd a végén újabb, imádságokat tartalmazó részek következnek. Szintén Kordás társulati kiadvány a *Len kötelecske*, amelyben néhány imádság után, a 47. oldalon kezdődnek a szabályok, valamint a nyomtatvány végén, az éneketoldások előtt még 16 articulus olvasható: „Konfráterek magok viseléséről való punktumok.”⁶ Maga a nyomtatvány nincs tagolva, egymást követik a különböző szövegek.

Változó, hogy a regulák külön fejezetbe kerülnek, vagy a bevezető részek valamely alfejezeteként jelennek meg. A regulák terjedelme sem állandó, valamint az sem, hogy hány részre vannak tagolva. Legtöbbször a szabályzatokat pontokba szedik, a pontokat római vagy arab számmal jelölik, esetleg betűvel kiírják. Ritkán előfordul ettől eltérő szerkesztés, az egri Szentháromság-társulat *Lelki kincs*⁷ című nyomtatványában például esszészerűen írják le a szabályokat, míg a *Felséges királyi magyar udvar által felállított Szentháromság kongregációjával feltett célunkról való beszélgetés* (Buda, 1751) című, a budai Szentháromság-társulat által kiadott

³ *Vezérlő és oktató könyvecske az eloszolbatatlan, teljes Szentháromságnak dicsőségére*, Buda, 1749. (Német nyelven: *Erzt-Bruderschaft-Büchl*, Ofen, 1749.)

⁴ *Az eloszolbatatlan teljes Szentháromság dicsőségére [...] imádságok, könyörgések és hálaadások*, Győr, 1731.

⁵ *Funiculus triplex, azaz hármas kötél*, Kolozsvár, 1730.

⁶ *Len kötelecske*, i. m., 333.

⁷ *Thesaurus desiderabilis, azaz Lelki kincs*, Kassa, 1745.

nyomtatványban kérdés-felelet formájában tárgyalják a tagokra vonatkozó rendelkezéseket. Szimbolikusan szerkesztett nyomtatványokkal is találkozhatunk, ahol a könyv összeállítója megindokolja, hogy miért így tagolta munkáját: „Ennek a Congregatióknak öt regulája vagyon, a keresztfán szenvedett Úr Jézus öt mélységes sebeinek emlékezetire.”⁸ Ugyanezen elvek vezették a tokaji Krisztus Teste társulat *Az testté lett szent íge*⁹ című kiadványának összeállítóját is.

A regulák eltérő terjedelméből adódóan változó, hogy milyen részletes leírások olvashatók a társulati tagok kötelezettségeiről. A szabályzatok különböző tartalmi elemeinek előfordulása az alábbi módon csoportosítható: minden regulában megjelenő, gyakran előforduló és speciális leírások.

A beiratkozásról szinte minden regula beszámol. Általában a társulat fő ünnepén lehetett csatlakozni, a gyónást (több társulat javasolja az életgyónást) és áldozást követően bekerült az új tag neve a társulati albumba. Több helyen megkövetelték a beiratkozótól az erényes életet is. A nagyszombati Nagyboldogasszony-társulat *Regulái, avagy rendtartásai [...]*¹⁰ című könyvében írják, hogy a felvételt egy három hónapos oktatás előzi meg. Részletes leírásokat nem közölnek a nyomtatványok, vannak azonban társulati specialitások, mint a kordaöv felvétele a kordás társulatoknál, vagy a skapuláré viselése egyes Szentháromság-társulatoknál, ezek menetéről eltérő részletességgel számolnak be az adott nyomtatványok. Az egri Oltárszentség-társulat *Minden társaságok anyjának [...] könyvecskéje*¹¹ című kiadványa a tagfelvétel teljes szertartásának szövegét közli, a ceremónia a kitett Oltárszentség előtt zajlott, térden állva mondták a szertartás szövegét. Egy-két kongregáció esetében nem kérték, hogy ünnepnapon csatlakozzanak a hívek, bármikor megtehették, csak jelezni kellett a szándékot az előljárónak. Több nyomtatvány is említi, hogy a beiratkozás napján – természetesen, ha lelkiismeretesen gyónt és áldozott – teljes búcsút nyert az illető.

A második szabály, amely valamennyi regulában megjelenik, a tagok imaéletére vonatkozik. Az előírásokat négy csoportra lehet osztani, a napi, heti, havi és éves imádságokra, ezekből a napi és heti feladatok a magánáhitához tartoznak, a havi és az éves ájtatosság részben vagy már teljesen a közösségi imaéletéről szól. A legtöbb esetben naponta bizonyos számú *Miatyánk*, *Üdvözlégy* vagy *Hiszkegy* van

⁸ *Lelki virágos kert*, Nagyszombat, 1712, 4.

⁹ *Az testté lett szent íge, avagy Krisztus Urunk legszentségesb teste kongregációjának regulái, búcsúi és ájtatossági*, Kassa, 1750.

¹⁰ *Regulái, avagy rendtartásai tekintetes és nemes Nagyszombat városában lévő Nagyboldogasszony kongregációjának*, Nagyszombat, 1684.

¹¹ *Minden társaságok anyjának, azaz az egri püspökségben felállított Oltárszentség fő társaságának könyvecskéje*, Eger, 1769.

megszabva, ritkán azt is kérik, hogy ezt reggeli, déli és esti „csendítéskor” mondják el, egy-két esetben térden állva kell elvégezni. A napi áhítatban nem szoktak társulatspecifikus vagy hosszabb imádságokat kérni, legfeljebb két-három soros fohászt, amelynek a szövegét gyakran közlik is. A heti rendszerességgel elmondandó imák között már szerepelnek hosszabb szövegek, litániák vagy rózsafüzér imádságok. Ezeket a szövegeket ritkán szokták a regulában közölni; vagy utalnak rá, hogy a nyomtatvány hányadik oldalán található, vagy csak leírják, hogy mely imák ezek, és értelemszerűen a későbbi oldalak valamelyikén megtaláljuk a fohászatot. Az ismert imádságok szövegeit – *Miatyánk*, *Üdvözlégy* stb. – nem szokták közölni a társulati nyomtatványok. Havonta elmondandó imák ritkábban jelennek meg, ezek többször körmenetekhez vagy a társulati gyűléshez kötődnek, amelyek a közösségi ájtatosság részei. Az éves szinten meghatározott magánimádságokra a Szentháromság-társulatok esetében találunk példát. Itt a beiratkozáshoz hozzátartozott egy cédula, amelyre az év egy napjának egy órája volt felírva, amikor külön imádságokat kellett mondani a Szentháromság tiszteletére. A budai kongregáció *A Szentháromság, tudniüllik Atya, Fiú, és Szentlélek Isten [...]* című nyomtatványában erre részletes leírást találunk szövegközléssel. Amennyiben idővel megfelelő számú taggal rendelkezett a gyülekezet, akkor előbb-utóbb a teljes év minden órája kiosztásra került, így megvalósulhatott a Szentháromság folyamatos dicsérete, ami egyben a társulat célkitűzése is volt.

A misén való részvételt is igyekeztek szabályozni; társulatonként változott, hogy mely napon vagy napokon volt szentmise a kongregáció templomában vagy oltáránál. Aki ezen nem tudott részt venni, annak meghatározott imádságokat kellett elmondania. Társulatonként eltérő számú ünnepi misén és (általában hozzá kapcsolódó) körmeneten illett megjelenni, de nagyon indokolt esetben a tagok magánimával kiválthatták a részvételt. Egy-egy említésből kiderül, hogy a processziók a város terein és a templomon belül, a társulat oltáránál történtek, egy-két szövegben felszólítják a tagokat, hogy égő gyertyával a kezükben érkezzenek, valamint a társulat labarumát (zászlaját) is vigyék magukkal a körmenetben. Kévs olyan részletes leírás olvasható, mint a már többször említett budai Szentháromság-társulat kiadványában. A társulat az év során öt alkalommal tartott saját ünnepet és ehhez kapcsolódó körmenetet, ezek közül a fő ünnepen (szeptember második vasárnapján) és Szentháromság vasárnapján a körmenettel kezdődött a ceremónia, majd prédikációt hallgattak „magyar, német, tót és rác” nyelven, végül énekes szentmise zárta az eseményt. A többi ünnep alkalmával az *Angyali olvasót* imádkozták először magyar, majd német nyelven, ilyenkor a prédikációt németül

hallgathatták a hívek, végezetül a körmenetet a Szentháromság képe körül tartották.

A társulati tagok magaviseletéről sem feledkeznek meg a szabályzatok. Néhány regula szükséztől, csak annyit közöl, hogy elvárja a tagoktól az erkölcsös, példamutató életvitelt. A részletesebb leírások közül emelek ki néhányat, amely rávilágít a társulatok közösségi, szociális tevékenységére. Az egyik a kolozsvári Szentháromság-társulat *Mennyből szállott új Jeruzsálem*¹² című nyomtatványa, amely a tisztességes, ájtatos, jámbor életre int, arra, hogy saját munkáját mindenki igyekezzen lelkiismeretesen végezni, szeresse felebarátját, és minden tétével igyekezzon példát mutatni. A budai Szentháromság-társulat *A Szentháromság, tudniillik Atya, Fiú, és Szentlélek Isten [...] könyvecskéje* 7. regulája a „tökéletes jóságról” értekezik: olyan témák jönnek szóba, mint a hit, remény, szeretet, vagy a szegénység, sanyargatás alázatos tűrése, a mértékletesség, béketűrés, penitenciatartás, valamint az irgalmasság gyakorlása. A 8. regula témája „az irgalmasság cselekedetei”, amelyből kiderül, hogy a közösségben évente egyszer gyűjtést rendeztek. Ezek alkalmával ki-ki anyagi helyzetének megfelelően köteles volt pénzt tenni egy dobozba, amelyből három szegény fiúgyermeket ruháztak fel és tanítottak mesterségre, illetve finanszírozták a továbbtanulásukat. Ugyanezen pénzalapból intézték három szegény leánygyermek hozományát is, hogy tisztességesen férjhez meheszenek. Fizették továbbá az orvost, a patikust és a borbélyt a szegényebb tagok számára. A dobozban maradt összeget a szegények között osztották szét. *A keresztfán halálra vált Krisztus [...]*¹³ című, az ungvári Haldokló Krisztus kongregációjánál megjelent nyomtatványban olvasható, hogy a szegények és úton járók befogadása is kiemelten jó cselekedet.

A következő szabályok a regulák több mint felében jelen vannak. Ezek alapján több társulatnak voltak rendszeres összejövetelei, amelyek megszokott rendben zajlottak, gyakran az alkalom elején és végén elmondandó imaszöveget is közöltek a regulában. Ilyenkor intézték a közösség ügyes-bajos dolgait, a pénzügyek megbeszélése mellett regulaolvasással, hitoktatással vagy imádsággal töltötték az időt. A legtöbb leíráshoz képest viszonylag sok információt közöl ezekről a közösségi alkalmakról a nagyszombati Szent Kereszt társulat *Myrhából szedett lépes méz*¹⁴ című könyvében: „Vasárnapokon a gyülekezet helyén dél után mindnyájan öszve gyűlnek, a holott egy órát közönségesen töltenek a lelki könyv olvasása és

¹² *Mennyből szállott új Jeruzsálem*, Kolozsvár, 1752.

¹³ *A keresztfán halálra vált Krisztus Jézus kongregációjának boldog kimúlásért, és megholt férfiak és asszonyok lelkeinek megszabadulásáért*, Kassa, 1719.

¹⁴ *Myrhából szedett lépes méz*, Nagyszombat, 1762.

lelki tanítás hallgatásában, s több jó és szent cselekedetek gyakorlásában. Az ilyen gyülekezetek mindenkor szokott imádságokkal kezdik el és ugyan azon képpen be is fejezik.”¹⁵ A nagyszombati Nagyboldogasszony-kongregáció *Regulái, avagy rendtartásai [...]* című nyomtatványa csak az összejövetel elején és végén elmondandó imádságokat közli.

Több társulat a regulában buzdítja tagjait a gyakori áldozásra – természetesen a megfelelő gyónás után.

Sok helyen írnak a beteg és haldokló tagokról. Ezek alapján ha valaki nem jelent meg a társulati alkalomkor, vagy tudomást szereztek arról, hogy az illető beteg, az egyházi vagy világi előjárónak kötelessége volt meglátogatni és testi-lelki segítséget nyújtani. Minden tagnak javasolták a látogatást, és azt, hogy ki-ki a maga lehetőségeinek megfelelően segítse a beteget, haldoklót vagy rászorulót. Ezenkívül több társulat is ajánlotta, hogy amikor a pap a beteghez viszi az Oltáriszentséget, lehetőleg minél többen kísérjék el.

Néhány rendtartás külön említi, hogy a beiratkozáskor kapott felvételi lapot vagy cédulát a társulati tag halálakor szükséges visszaküldeni, hogy ezt az albumba bevezessék, és az elhunytrol imával megemlékezhessenek. Egy-két helyen a halotti zsoltosma imádkozására vagy a temetésen való részvétellel is buzdítanak a leírások.

Néhány regulában a tisztségviselőkre és feladataikra vonatkozóan is találunk utasításokat. A kolozsvári Szentháromság-társulat *Mennyből szállott új Jeruzsálem* című könyvében beszámol arról, hogy „bizonyos időben, úgy mint Szentháromság ünnepe előtt való kántor szerdán két asszisztens és három consiliarus bizonyos ideig választassék.”¹⁶ Természetesen a fő előjáró a templom plébánosa. Az egri Oltáriszentség-társulat *Minden társaságok anyjának [...]* könyvecskéje című könyvében részletes leírásokat olvashatunk arról, hogy hogyan választották, és mi a feladata a társulat protektorának, direktorának (igazgatójának), konzultorának (tanácsosának), a helyi előjáróknak, valamint a prefektusnak és prefektának.

Szintén több helyen szólnak a társulat pénzügyeiről. A társulat „kincses ládjába” kinek-kinek lehetősége szerint kellett tennie – évente, offertoriumkor vagy a társulat főünnepén, ez kongregációnként eltérő. Ezen felül előkelő emberek rendszeres jótéteménnyel járultak hozzá a társulat működéséhez. Az így összegyűlt pénzt a kongregáció kiadásaira fordították. Az egri Oltáriszentség-társulat már említett *Könyvecskéjéből* tudjuk, hogy a prefektus kezelte a pénzt; a kulcsos ládához két kulcs tartozott, az egyik nála, a másik a plébánosnál volt; a kiadások-

¹⁵ *Uo.*, 16.

¹⁶ *Mennyből szállott új Jeruzsálem, i. m.*, 8.

ról, az ingó- és ingatlan vagyonról feljegyzést kellett készítenie, a nagyobb költségek esetében kikérni az előjárók beleegyezését; valamint évente elszámolni a társulat vagyonával. A budai Szentháromság-kongregáció *A Szentháromság, tudniillik Atya, Fiú, és Szentlélek Isten [...] könyvecskéjében* részletesen leírják azt is, hogy miként használják fel a közösség vagyonát a rászorulóknak segítségére.

Az utolsó csoportban a társulatspecifikus leírásokat részletezem. Ezek egy-egy nyomtatványban szerepelnek, vagy egy adott társulat kiadványaiban jelennek meg.

A kordás társulatoknál a korda felvételéről találunk információkat, amelykét a tagkönyvbe való beírás előtt történt. A megszentelt övet a direktor adta a jelöltre. Az öv anyagára vonatkozóan több nyomtatványban is vannak rendelkezések, a leg részletesebb leírást a *Len köiteleske* tartalmazza: „Eszünkben köll vennünk, hogy ezen korda övnek semmiféle ló, teve, s más szőrből, sem hajbúl avagy bőrből, hanem csak fonalból kell csináltatva lenni. Nagysága és vékonysága, kinek kinek akarattjára hagyatik.”¹⁷ A viselés módjáról is gyakran írnak, miszerint látványosan kell viselni, különösen a körmenetek alkalmával, a rosszalló tekintetek ellenére is.

Szintén egyedi jelenség a skapuláré viselése. Az egri Szentháromság-társulat kiadványában, a *Lelki kincs*ben olvashatunk erről részletesen. Átvételéről nincs szó a nyomtatványban, a tárgyról magáról már többet tudunk meg. Három színből áll: fehér, kék és vörös. A fehér az Atyát jelképezi, a kék a megtestesült Fiút, a vörös, a tűz pedig a Szentleket. Egy másik magyarázat szerint (amelyet ugyanitt olvashatunk) a fehér a lelkiismeret tisztasága, a vörös az isteni és a felebaráti buzgóság, a kék pedig Krisztus kínszenvedéseinek emléke.

A keresztyén rabok szabadításáért fáradozó egri Szentháromság-társulat regulája a *Lelki kincs*ben kiemeli, hogy a tagoknak illik a rabok szabadítására fordítandó alamizsnát gyűjteni, valamint imádságaik egy részét is ajánlják fel ezért a szolgálatért.

A *Léva városában [...] felállított Léva Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái és búcsú*¹⁸ című nyomtatvány hosszan kifejti, hogy a tagoknak gyakorolni kell a felebaráti szeretetet, vigyázniuk kell saját és egymás hírnevére (Nepomuki Szent János a jó hírnév védőszentje). A regula másik pontjában olvasható, hogy dicséretes a szent példájának követése, lehetőség szerint szentképének vagy ereklyéjének otthoni kitétele és tisztelete.

¹⁷ *Len köiteleske, i. m.*, 50.

¹⁸ *Léva városában [...] felállított Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái és búcsú*, Nagyszombat, 1739.

Az egri Oltáriszentség-társulat *Minden társaságok anyjának [...] könyvecskéjében* írnak „A negyven óráig tartani szokott ájtatosságról”, amely a szentségimádásnak egyik fajtája. A társulatban ezt az alábbi módon végezték: pünkösdvasárnap, hétfőn és kedden két égő gyertya közé kitették, és napközben óránkénti váltásban két-két vagy négy-négy férfi térdeplőn imádkozva tisztelte az Oltáriszentséget. Mindenki másnak ebben az időben ideje és lehetősége szerint meg kellett jelenni, majd a harmadik napon, kedden este égő gyertyás/fáklyás körmenettel záródott a szentségimádás.¹⁹

A nagyszombati Nagybaldogasszony-társulat *Regulái, avagy rendtartásaiban* lévő felszólítás egészen egyedülálló, más forrásban még nem találgottam ilyen, a titoktartásra utaló szöveggel:

Senki az Atyafiak közül, ami a szent gyülekezetben történik, külső embereknek ki ne jelentse; tudniillik, mikor valaki közölök, életének nagy tökéletességéért testét sanyargatja, avagy bűnéért valami penitenciát tészon, mert akik ez ilyeket kinyilatkoztatják, méltatlanoknak ítélik magokat a szent gyülekezetben, melyben mindnyájan egyek vagyunk az Úrban.²⁰

Összegezve a regulákat elmondható, hogy a főbb vonások minden társulatban megjelennek. Már a beiratkozással különböző lelki javakat kapnak a tagok, amihez hozzájárulnak az imaéletre vonatkozó tanácsok, a társulati ünnepek és alkalmak. Valamennyi közösségnek fontos, hogy a tagok figyeljenek egymásra, segítsék egymást testi-lelki szükségleteikben, nagy hangsúlyt fektetnek a felebaráti szeretetre és az erkölcsös, keresztényi életvitelre. Ezek megvalósítása társulatonként változó, így, ha összehasonlítjuk a különböző kongregációk szabályzatait, nem találunk két teljesen egyformát. Egy-egy kongregáción belül is ritka a két teljesen egyező szöveg. Azonos a Kordás társulat regulája a *Len kötelecskéjében* és az esztergomi közösség *Harmos kötelecske*²¹ című nyomtatványában. Ez három ún. „rendtartó igazgatásban” ír a korda öv viseléséről, a búcsúkról – kiemelve a teljes búcsúkat –, valamint a lelki dolgokra vonatkozó intelmekről. Természetesen a két könyvben további egyezések is vannak. A Kordás társulat egy másik nyomtatványában, a *Funiculus triplex*ben teljesen más szöveget találunk, ez rövidebb, keve-

¹⁹ A negyvenórás szentségimádás Krisztus negyven óráig tartó sírban nyugvásának emlékére alakult ki a 16. században, majd a 17. századi széles körű elterjedése okán XIV. Benedek pápa lehetővé tette, hogy éjszakára megszakítsák az áhítatot, így három napos szentségimádássá alakult. (*Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, IX, Bp., Szent István Társulat, 2007, 195–196.)

²⁰ *Regulái, avagy rendtartásai*, i. m., 7.

²¹ *Harmos kötelecske*, Nagyszombat, 1718.

sebb pontra osztva, viszont tartalmilag ugyanazt tárgyalja, mint a másik két kiadvány.

Nem a regulák részei, de nagyon szorosan kapcsolódnak hozzájuk, és valamennyi itt tárgyalt kiadványban megtalálhatók a búcsúleírások. Ezek a legtöbb esetben közvetlenül a regulák előtt vagy után fordulnak elő. A két szerkezeti egység kapcsolatára jól rávilágítanak az alábbi példák. A tokaji Krisztus Teste társulat *Az testté lett szent ige* című kiadványában a búcsút közlő rész után ez olvasható: „Melyeknek [a búcsúknak] könnyebben való elnyerésére következnek a társaságnak némely regulái.”²² A Kordás társulat *Lelki kincs* című könyve is hasonló gondolatmenettel vezeti át az olvasót a következő szabályzatok leírására, a *Szeretetek kötelei*²³ című nyomtatványának 2. regulájában pedig ezt olvashatjuk: „Valaki ezen társaságnak búcsúiban és számtalan lelki javaiban részesülni akar”²⁴ majd ezután következik a felsorolás, hogy mit kell ezért tennie. Ritkán az is előfordul, hogy csak a búcsúleírásokat olvashatjuk az imádságok között, ilyen például a kluknói Szent Anna-társulat nyomtatványa, *Az Isten mindenhatóságának tárbáza* (Csíksomlyó, 1773).

Figyelemre méltó az egri Oltáriszentség-társulat *Minden társaságok anyjának [...] könyvecskéje* című kiadványa, amelyben a felsorolást megelőzi egy „Rövid oktatás a búcsúkról.”²⁵ Részletesen kifejti, hogy ezek bizonyos ideig tartó büntetések elkerülésére szolgálnak, ír a purgatóriumról, annak létezését bibliai példákkal támasztja alá, leírja, hogy vannak teljes és meghatározott időre szóló búcsúk, és hogy általánosságban mit kell tenni, milyen lelkülettel kell lenni ezek elnyerése érdekében.

A nyomtatványokban teljes búcsúk vagy meghatározott időre szóló búcsúk jelennek meg. A különböző búcsúk elnyerésének lehetősége társulatonként eltér, sok esetben oldalakon keresztül részletezik, hogy miért mit kell tenni. A búcsúengedélyek legelső pontja szerint, amely minden ilyen leírásban megtalálható, a társulatba való felvétel napján, ha lelküismeretes gyónást tesz és áldozik az illető, teljes búcsút nyer. Szintén minden leírásban olvasható, hogy ha a társulati tag halála óráján szívből megbánja minden bűnét, és Krisztus nevét, Szűz Máriát és a szenteket hívja segítségül, teljes búcsút nyer. Több társulatnál, ha a tag a társulat fő ünnepén lelküismeretes gyónás után áldozik, és meghatározott imádságokat elmond, vagy a körmeneten részt vesz, teljes búcsút kap. Ezen felül kongregáci-

²² *Az testté lett szent ige*, i. m., 4.

²³ *Szeretetek kötelei*, Pozsony, 1780.

²⁴ *Uo.*, 19.

²⁵ *Minden társaságok anyjának...*, i. m., 1.

ónként változó feltételekkel lehetett hét vagy öt évre, száz, hatvan, negyven vagy három napra búcsút nyerni.

A regulákat és búcsúleírásokat olvasva végiggondolhatjuk, hogy mit jelenthetett egy hívő életében a társulathoz való tartozás, milyen kötelezettségekkel járt, és milyen „égi kincseket” kínált a tagok számára. Társadalmilag a közösségben lévő erők kiaknázása, egymás és a szegények támogatása jelenik meg. A példamutató, erkölcsös életre vonatkozó elvárások már a vallásos magatartás erősödését szolgálják, és kirajzolódik a lelki élet, az imádságos, Istenhez kapcsolódó mindennapok kívánalmái, a hitélet társulatonként más-más elemét kiemelve. Ahogy a szerzetesi regulák, ezek is igyekeztek szabályokkal segíteni az Istent kereső hívőt, ugyanakkor nagyon jól látszik, hogy figyelembe vették annak állapotát, időbeosztását, sokszor alternatív lehetőségeket kínálva. Gyakran a regulák végén található *Intés*ben is megfogalmazták, hogy nem kötelező ezek követése, de igen ajánlatos. Ahogyan például a *Léva városában [...] felállított Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái és búcsúi* című nyomtatványban olvasható: „Aki ez regulákat bé nem tölti, nem vétkezik ugyan, [...] de mind élekben ezen a világon, s mind holtok után a másón, kevesebb jót várhat.”²⁶

Az összefoglalóhoz felhasznált nyomtatványok²⁷

Cím	Társulat	Hely
<i>A keresztfán halálra vált Krisztus Jézus kongregációjának boldog kimúlásért, és megbolt férfiak és asszonyok lelkeinek megszabadulásáért</i> , Kassa, 1719.	Haldokló Krisztus	Ungvár
<i>A Szentháromság, tudniillik Atya, Fiú, és Szentlélek Isten [...] neve alatt felállított kongregációnak könyvecskéje</i> , Nagyszombat, 1759.	Szentháromság	Buda
<i>Az eloszolbatatlan teljes Szentháromság dicsőségére [...] imádságok, könyörgések és hálaadások</i> , Győr, 1731.	Szentháromság	Vác

²⁶ *Léva városában...*, i. m., 8.

²⁷ A felsorolásban nem térek ki az egyes nyomtatványok kiadásaira, az összefoglalás az elérhető legkorábbi teljes példány alapján készült.

Cím	Társulat	Hely
<i>Az Isteni mindenbatóságának tárbáza</i> , Csík-somlyó, 1773.	Szent Anna	Kluknó
<i>Az testté lett szent ige, avagy Krisztus Urunk legszentésébs teste kongregációjának regulái, búcsúi, és ájtatossági</i> , Kassa, 1750.	Krisztus Teste (Oltáriszentség)	Tokaj
<i>Der allerheiligsten Dreifaltigkeit deß Vaters, Sohns und H. Geistes Bruderschaft-Büchl</i> , Ofen (Buda), 1728.	Szentháromság	Buda
<i>Erzt-Bruderschaft-Büchl</i> , Ofen, 1749.	Szentháromság	Vác
<i>Felsőes királyi magyar udvar által felállított Szentháromság kongregációjával feltett célunkról való beszélgetés</i> , Buda, 1751.	Szentháromság	Buda
<i>Funiculus Triplex, azaz hármás kötél</i> , Kolozsvár, 1730.	Kordás	
<i>Harmos kötelecske</i> , Nagyszombat, 1718.	Kordás	Esztergom
<i>Lelki virágos kert</i> , Nagyszombat, 1712.	Krisztus halála	Gyöngyös
<i>Len kötelecske</i> , Győr, 1749.	Kordás	
<i>Léva városában [...] felállított Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái és búcsúi</i> , Nagyszombat, 1739.	Nepomuki Szent János	Léva
<i>Menyből szállott új Jeruzsálem</i> , Kolozsvár, 1752.	Szentháromság	Kolozsvár
<i>Minden társaságok anyjának azaz az egi püspökségben felállított Oltáriszentség fő társaságának könyvecskéje</i> , Eger, 1769.	Oltáriszentség	Eger
<i>Myrbából szedett lépes méz</i> , Nagyszombat, 1762.	Szent Kereszt	Nagyszombat
<i>Regulái, avagy rendtartásai tekintetes és nemes Nagyszombat városában lévő Nagyboldogasszony kongregációjának</i> , Nagyszombat, 1684.	Nagyboldogasszony	Nagyszombat

Cím	Társulat	Hely
<i>Szeretetnek kötelei</i> , Pozsony, 1780.	Kordás	
<i>Thesaurus desiderabilis, azaz lelki kincs</i> , Kassa, 1745.	Szentháromság	Eger
<i>Vezérlő és oktató könyvecske az eloszolbatatlan, teljes Szentháromságnak dicsőségére</i> , Buda, 1749.	Szentháromság	Vác

Regulations of Catholic Confraternities in the 18th Century

This paper examines the structure and content of the regulations of religious confraternities, published mostly in prints containing also prayers. Certain topics appear in each regulation, such as requirements and procedure of admission, prayers (daily, weekly, monthly and yearly; individual and community), expected behaviour of the members (social help). In some regulations one can read about the process of the community occasions, about bringing Holy Communion to the sick, about the officials, and about the finances and their uses. Some regulations are specific of a confraternity: e. g. how to follow the patron saint's example, the 40 hours long adoration, collecting money for the release of Christian prisoners, or secrecy. The regulations are similar to those of monks, but they apply to laity.

BARNA GÁBOR

*A Szent Skapuláré barkai gyülekezete és lelkesége**

Valassik János barkai plébános¹ az 1700-as évek közepén a sarutlan karmeliták budai skapuláré-társulatához folyamodott, engedélyüket kérve Barkán is skapuláré-társulat felállításához. Ebben a korban nem minden társulat megalakításához kérték a területileg illetékes egyházhatóság, a püspökség vagy a szerzetesrend engedélyét.² Valassik János e tekintetben az egyházi elvárásoknak és az előírásoknak megfelelően járt el. Célja természetesen nemcsak az előírások betartása volt, hanem a szervezés szabályos útjának betartásával részesedni kívánt mindabból a lelki kiváltságból, amellyel a budai Skapuláré Társulat mint anyatársulat a pápai engedély révén már rendelkezett.

Valassik János azonban nem „csak el-múlható filiássá” akart lenni a budai anyatársulatnak, hanem maga is önálló, független „öröké-álló Anya-Gyülekezete” akart létrehozni. Ebben támogatta őt Szentilonay József esztergomi érseki helynök,³ aki 1758 októberében körlevélben fordult papjaihoz, biztatva őket, hogy akik a plébániákon „Atyafiságot /:confraternitatem:” akarnak létrehozni vagy búcsút nyerni, azt rajta keresztül kérjék.⁴ Szentilonay írt tehát XIII. Kelemen pápának, aki 1759. április 7-én kiadott bullájával „engedi, erősíti, és örökíti” a társulatot.⁵ A Rómából Nagyszombatba érkezett pápai engedélyt Szentilonay József továbbította Barkára, megkérdezvén, hogy milyen ünnepet akar a társulat. A pápai bullát és a kért ünnepeket megerősítette, és 1759. szeptember 19-én továbbított minden anyagot Barkára.⁶ A budai anyatársulattól tehát 1759-ben elsza-

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport vezetője, az SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék egyetemi tanára.

¹ Személyéről nem sikerült közelebbit megtudni.

² TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*, Néprajzi Látóhatár, 1992/3–4, 8–36, itt: 23.

³ Szentilonay József (Pápa, 1693 k. – Nagyszombat, 1769), arbei választott püspök (1751). A katolikus megújulás, az ellenreformáció nagyhatású művét, Gregor Rippel munkáját *Anya-Szent-Egyháznak ceremóniái, és szertartási* címmel először ő fordította magyarra (Nagyszombat, 1754). Birtokomban egy másik kiadás van: Eger, 1779.

⁴ TÓTH János, *A kármélusi szerzetbéli barkai gyülekezethek ismertetése* (kézirat), Barka, 1809, 21.

⁵ *Uo.*, 22.

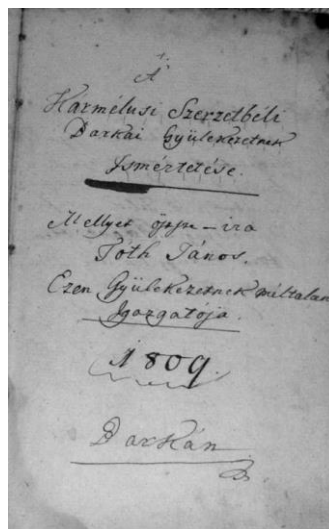
⁶ *Uo.*, 34.

kadt a barkai testvérület, s XIII. Kelemen pápa engedélye és hozzájárulása révén maga is anyatársulattá vált.

A skapuláréről és társulatáról

A skapuláré egy széles, a mellen és a háton alábukó szövetsík, vállruha, amelyet néhány szerzetesrend (karmeliták, bencések, domonkosok) a szerzetesi ruha (habit) részeként visel. Ennek kicsinyített formája a laikusok által hordott vállruha, amely két négyzetes posztódarabból áll, ezeket két zsinór köti össze, s a vállon átvetve viselik.⁷ A posztódarabokra általában a Kármelhegyi Boldogasszony vászonra nyomott képét varrták. A barkai társulatnak háromféle rézmetszetű képhez is volt dúca, amelyeket azonban nem ismerünk.⁸ A vállruha viseléséhez kapcsolódik a szombati bulla (Bulla Sabbathi vagy Bulla Sabbathina) kiváltsága, azaz a legendás hagyomány szerint Mária azon ígérete, hogy a skapulárét viselő embert a halála utáni első szombaton a tisztítóüzből a mennyei üdvösségre segíti.⁹ A szombati bulla évszázadokon keresztül viták tárgya volt az egyházon belül is.¹⁰

Barkán a Kármelhegyi Boldogasszony tisztelete és a Skapuláré Társulat búcsújárás elindítójává és fenntartójává vált.¹¹ A társulat első ötven évének történetét 1809-ben megírta Tóth János



1. kép. Tóth János könyve

⁷ Silke EGBERS, *Skapulier = Marienlexikon*, VI, Hrsg. Remigius BÄUMER, Leo SCHEFFCZYK, St. Ottilien, EOS, 1994, 184–185.

⁸ TÓTH, *i. m.*, 113.

⁹ Ezért ajánlja a buda-krisztinavárosi kegyhely nyomtatott mirákulumos könyve (1755) a Skapuláré Társulatba való belépést olvasói számára. – TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., Akadémiai, 1993, 176.

¹⁰ Eusebius AMORT, *De origine, progressu, valore, et fructu indulgentiarum, nec non de dispositionibus ad eas lucrandas requisitis, accurata notitia historica, dogmatica, polemica, critica*, Augustae Vindelicorum et Graecii, 1735, 141–147, különösen 146–147.

¹¹ BÁLINT Sándor, *Kultusznyomok Rozsnyó vidékén* = B. S., *Sacra Hungaria: Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*, [Bp.], Veritas, [1944], 87–95, itt: 92; BARNA Gábor, *Kultuszhelyek Gömörben*, Borsodi Művelődés, 1984/1, 43–46. Ezt erősíti meg Tüskés Gábor kutatása is: TÜSKÉS, *i. m.*, 176.

akkori barkai plébános (1. kép). Ez volt elsődleges forrásom. A társulat máig működik, tanulmányomban azonban csak a 18. századi vonatkozásokról beszélek.

A társulat alapítása jól beleillik a 18. század közepének katolikus egyházi törekvéseibe. Világi papok ugyanis a 18. század első felében tűnnek fel társulatszervezőként. Fellépésük oka különféle lehetett.¹² A barkai Skapuláré Társulat megalakításában valószínűleg a rekatolizációs folyamat felerősítése és a vegyes vallású környezetben (református – katolikus) lévő katolikuság helyzetének megszilárdítása állhatott. Természetesen a plébánosok ellenőrző szerepe is megnövekedett a társulat révén. Tóth János erről azonban nem ír. Csak annyit jegyez meg, hogy „a’ Kármeliták [...] meg-hatalmazótjaik által, mint a’ Plébánosok” létrehozhattak társulatokat.¹³

A skapulárét viselőkből alakult társulat azért csatlakozott a budai kármeliták archiconfraternitásához, „mert ezen szerzetnek közben járása, útmutatása, és oktatása szerént kellett az efféle Gyülekezetet fel-állítani.”¹⁴ Így osztozhatott az anyatársulat búcsúkiváltságában. A skapuláré feladásának a kéziratban leírt latin nyelvű szertartását egészen a II. Vatikáni Zsinatig használták a kármelita rendben.¹⁵

A skapuláré-társulatok a 18. századi Mária-társulatok között vonzó búcsúkiváltságaikkal (főleg a Bulla Sabbathinával) a népszerűségi lista élén álltak.¹⁶ Népszerűségük általános oka, hogy a skapulárét viselők nem kárhoznak el, a skapuláré átadása ünnepélyes, a társulati tagok kötelessége pedig, az előírt imádságok elmondása és a szerdai böjt, nem terhes.¹⁷ Tóth János társulattörténetében többször is említi két szerzőt (Telek József OFM és – valószínűleg – Goldperger

¹² Az okok között Tüskés Gábor és Knapp Éva a következőket említi: 1. a már meglévő társulatok működésének elégtelensége, 2. a rekatolizációs folyamat erősítése, 3. a kisebbségi helyzetű katolikus egyház helyzetének erősítése, 4. az anyagi lehetőségek felismerése, 5. a társulati életből eddig kimaradt társadalmi csoportok bevonása a társulati életbe. TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 20.

¹³ TÓTH, *i. m.*, 10.

¹⁴ *Uo.*, 20. A budai anyatársulatba történt felvétel oklevelét a társulat történetében olvashatjuk.

¹⁵ *Manuale seu Rituale Carmelitanum ad usum fratrum Ordinis Discalceatorum Beatissimae V. Mariae de Monte Carmelo emendatum, illustratum ac ampliatum decreta Sanctae Sedis et antiquam ordinis consuetudinem*, 1949, 222–227. Ettől lényegesen eltér a kármelita rendben használt szertartás mai szövege. Vö.: *Skapuláré: 750 év*, Bp., Magyar Sarutlan Kármelita Rendtartomány, 2001, 17–22.

¹⁶ TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 16.

¹⁷ *Uo.*, 28–29.

János),¹⁸ akiknek munkáiból a karmelitákról, a skapuláré-társulatokról és a Mária-tiszteletről merített.

A társulat és működése

A beiratkozó tagok kötelessége volt a skapuláré viselése, az előírt imádságok elmondása, böjtölés szerdán, az állapotbeli tisztaság megőrzése¹⁹ és az alamizsnálkodás.²⁰ XIII. Kelemen pápa búcsúnyerési kiváltságait 1804-ben VII. Piusz pápa kiterjesztette a barkai társulat elhalt tagjaira is.²¹ A tagok például a skapuláré felvételének napján gyónás, áldozás és az egyház szándékára elmondott imák után teljes búcsút nyerhetnek. A kegyhely egyéb ünnepein, Gyertyaszentelő Boldogasszony, Nepomuki Szent János, Szent Joachim napján a fenti előírások révén hét- és negyvennap, a barkai templom meglátogatása révén pedig hatvannapi búcsú nyerhető. A tagoknak a halálos ágyon is el lehet nyerni a teljes búcsút.

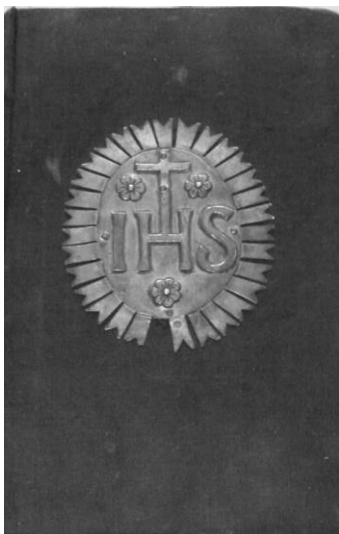
A Skapuláré Társulat szabályzata részletesen kitér a búcsúi ünnepek megrendezésére. Egy-egy ünnepre legalább hatszáz skapuláré elkészítését javasolja. Szombaton délután tiszteletre kitették a Skapulárés Szűzanya képét, elé pedig egy asztalra a társulat könyvét. Délután a kegykép előtt tartották a litániát.

¹⁸ Telek József népszerű ferences hitszónok volt. Prédikációs könyve több kiadást megért. *Tizenkét csillagú korona [...] melyeket [...] világosságra bocsátott* P. F. TELEK József, Buda, 1769; *Coronae Marianae [...] A Boldogságos Szűz Mária tizenkét csillagú koronájának [...] II. része [...]* betűkbe tétetett P. F. TELEK József, Vác, 1772. – Goldperger Ján (János) deményi (Dománisza, Domaniža) plébánosról és munkájáról (Poklad Marianszky) csak Tóth János kéziratából értesülünk. Goldperger János 1741. március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján alapította meg a deményi, máig élő és működő Skapuláré Társulatot. Ebben Valassik János számára példát mutatott. Lásd még: KNAPP Éva, *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Magyar Könyvszemle, 1993, 12.

¹⁹ A 6. és a 9. parancs megtartása a Tízparancsolatból.

²⁰ TÓTH, *i. m.*, 54–71. Az imádságok között megemlítik Mária kisofficiumát (Officium Marianum) és Mária zsolozsmáját, amelyeket a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* elmondásával ki lehet váltani. Az officiumról, illetve Mária zsolozsmájáról: Franz BAUMEISTER, *Offizium marianum = Marienlexikon*, IV, Hrsg. Remigius BÄUMER, Leo SCHEFFCZYK, St. Ottilien, EOS, 1992, 681; *Liturgikus lexikon*, szerk. VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, Bp., Szent István Társulat, Kairosz, 2001², 157, 225–226.

²¹ TÓTH, *i. m.*, 36–44.



2. kép. A társulat matrikulája.

A társulati tagok nevét a társulati anyakönyvbe (*album confraternitatis*²²) írták be, amelyet eleinte ABC-rendben vezettek, de később áttértek a jelentkezők évenkénti regisztrálására. (2. kép). Az anyakönyv címdoldalán a latin nyelvű felirat: *Pro notitia Domini Directionis. Nomina Confratrum et Consororum indicabit Litera Alphabetica A.v.B. Numerus in primo margine, Annum et diem Mensis, quo quis inscriptus est. † cruenta, Confratris v. Consororis mortem.*

1758-ban, a társulat megalakításakor csak a barkai plébániához tartozó településekről, magáról Barkáról, Lucskáról és Kovácsiból voltak jelentkezők, akik felvették a skapulárét. 1759-ben már felbukkan Hárskút, Dernő, Várhosszúrét, Almás (Jablunca), Rozsnyó (Rožnava), Krasznahorkaváralja (Krásnahorské Podhradie),

Szilás (Brestovec) és Torna (Turná nad Bodvou) neve is. A társulat híre tehát fokozatosan terjedt a régióban: Gömör, Torna és Abaúj megyékben. 1762-ben tűnik fel először a közeli Szepes megyei Szomolnok (Smolnik) német (manta) lakói, akik ettől kezdve sokáig igen nagy számban iratkoztak be a Skapuláré Társulatba, és Barkának, a barkai búcsúknak legbuzgóbb látogatói voltak. Mellettük azonban szinte évről évre kitűnik valamelyik település a beiratkozók nagy számával. 1766-ban például Kisbodoló (Budulov), 1770-ben Rudnok (Rudnik) és Jánok (Janik), 1775-ben Pacsa (Pača), 1780-ban Csécs (Čečejovce). A kiugró számú beiratkozások okát ma már nem tudjuk megfejtetni. Az új társulat megalakításával, a társulati élethez kötődő búcsúkiváltságok vonzásával, az így keletkezett új búcsújáró hely kezdeti dinamizmusával természetesen sok mindent meg tudunk magyarázni. Ám az egyes települések hirtelen megugró képviselőletének nyilván lehettek helyhez és időhöz kötött társadalmi okai is.²³ (3. kép.)

²² *Uo.*, 55.

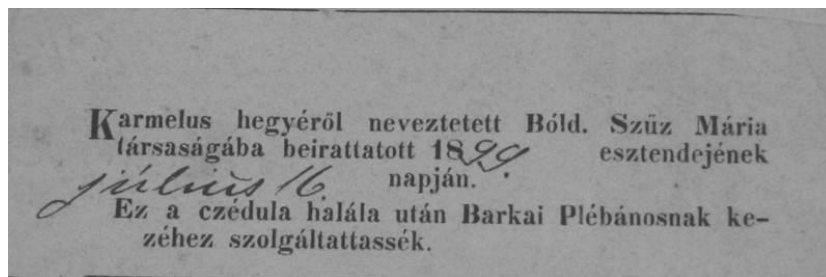
²³ A legtöbb társulat életében az 1721–1770 közötti időszak jelenti a fénykort. TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 17.



3. kép. Vonzáskörzet a 18. században.

A népszerűségnek a barokk korban oka volt a társulati tagság által elérhető lelki haszon, amelynek Tóth János kéziratában külön fejezetet szentel. Ezek 1. a Boldogságos Szűz különös pártfogása mind az életben, mind a halál után (Bulla Sabbathi), 2. a tagok részesülnek az egész karmelita rend érdemeiből (imádság, alamizsna, böjt), 3. sokféle búcsúnyerési lehetőség.²⁴

A szabályzat szerint az elhalt tagok céduláját Barkára kellett eljuttatni (4. kép).



4. kép. Halálújsí cédula.

Nevük után a társulati anyakönyvbe egy kereszt jelet rajzoltak. Az elhaltak nevét az elhunyt tagok lelki üdvéért bemutatott esti misén felolvasták.²⁵ A vasárnapi ünnepi miserend a reggel 5 órakor kezdődő misével indult. A délelőtti miséken

²⁴ TÓTH, *i. m.*, 72–73.

²⁵ 1968-tól az elhunytak nevét külön könyvben vezették.

magyar, német és szlovák nyelvű prédikációk voltak. A latin nyelvű liturgiákon ez biztosította a különböző nyelvi csoportok egyenrangúságát. A főünnep mellett a kegyhely más ünnepének is hasonló volt a szertartásrendje.²⁶

1783-tól 1795-ig szinte nincs bejegyzés a társulati anyakönyvben az ún. felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikájának következményeként. Ennek előzményei már Mária Terézia uralkodása alatt megjelentek. 1773-tól kezdve például az új társulatok megalakítását uralkodói engedélyhez kötötték. II. József 1781–1782-ben először a kordás társulatokat és a ferences harmadrendeket oszlatta fel, majd 1784-ben elrendelte az összes társulat feloszlátását. A legsúlyosabb korlátozást azonban 1787–1788-ban a társulatok vagyonának teljes elkobzása jelentette. Jóllehet e korlátozó és tiltó rendelkezések jórészt megszüntették a barokk kori társulati életet, nem jelentették mindenütt a társulat tényleges feloszlátását és működésének teljes beszüntetését. A barkai Skapuláré Társulat is átvészelte valahogyan ezt az időszakot. 1795 után legálisan is lehetőség nyílt a társulatok újjászervezésére.²⁷ Ezzel valószínűleg élt a barkai Skapuláré Társulat. Tóth János ezekről azonban semmit sem ír. Annyit jegyez meg csupán az 1759-es anyatársulattá alakulás után, hogy 1803–1804-ben, amikor a jelenlegi barkai templom újonnan felépült, Zborovszky János barkai plébános Szanyi Ferenc rozsnyói püspököt kérte, hogy a pápa „ezt a Társaságot az új templomban is meg-hagyni” engedje.²⁸ A Skapuláré Társulat tehát addig is működött.

1810 után szaporodik ismét a tagbeiratkozások száma. Ezek áttekintése során már azt látjuk, hogy távoli települések is bekapcsolódtak a barkai társulatba és a barkai búcsújárások rendjébe. Csupán 1866 és 1884 között nem találunk egyetlen bejegyzést sem. Ennek okát nem tudjuk. Míg 1866-ban 186 fő iratkozott be, addig 1899-ben 357, 1901-ben pedig 611. 1910-ben 427 személy vette fel az ún. örvendetes skapulárét. Ezután az évről évre változó számok évi 200–300 fő között ingadoznak. Ez a szám azonban az 1970–1980-as években átlagosan évi 50 főre csökkent. Az elvilágiasodás általános okain kívül természetesen a Csehszlo-

²⁶ Figyelemre méltó, hogy a kegyhelyet nem említi Balogh Ágoston nagy máriás összefoglalójában. *Beatissima Virgo Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum [...]*, Augustus Florianus BALOGH de Nemcsicz [...], Agriae, 1872. A mai búcsús ünnepekhez Barkán lásd: BARNA, *Kultuszhelyek...*, i. m.; KMECZKO Mihály, *Búcsújárás az 1930-as években a cserébáti Buzítáról Barkára*, Honismeret, 1994/4, 24–27.

²⁷ TÜSKÉS, KNAPP, i. m., 33–34.

²⁸ TÓTH, i. m., 35–36.

vákiában is uralkodó egyház- és vallásellenes légkört is megemlíthetjük. A társulat mai szlovákiai népszerűségéről nincs felmérésünk.²⁹

A barkai Kármelhegyi Boldogasszony búcsú

A társulati anyakönyv adatait térképre vetítve jól megfigyelhetjük, hogyan vált Barka községe a Skapuláré Társulat révén a lokális, plébániai jellegű búcsújáró helyből fokozatosan előbb főleg Torna, majd Abauj, a távolabbi Gömör, illetőleg Borsod megye egyik legfontosabb szent helyévé.³⁰

A 18. században kialakított társulati kereteket máig őrzi a barkai társulat. Ezen az eltelt két és fél évszázad politikai és gazdasági-társadalmi eseményei semmit sem változtattak. A mindenkori barkai plébános a gyülekezet igazgatója, rectora. A társulat notariusa vagy jegyzője hosszú évtizedekig a tanító mester, curatora pedig a templomgazda volt. A barkai egyházfi egyúttal a társulatban is az egyházfi szerepét töltötte be.

Feladatuk: a rector idejében kihirdeti a búcsúkat, skapulárét szentel és oszt; a notarius vezeti a gyülekezet könyvét, cédulát oszt, „szombaton litániázik”; a curator beszerzi, varratatja és árulja a skapulárét; az egyházfi „szombaton és vigíliákon”, vásár- és ünnepnapokon a „Skapulárés Szűz képetskéjénél két gyertyát gyújt.”³¹ A búcsú rend fenntartása a curator és a falusi bíró feladata volt.³² Ők gondoskodtak arról, hogy a búcsú árúsok „tsizmákat, sallókat (sarló) etc. mint a vásárban ne áruljonak.” A perselyezésre, a „Szűz Mária Képetskéjénél való Buxára”, valamint az ajándékozni szokott gyertyákra és a viasz bábukra (offerekre) az egyházfi ügyelt egykor.³³ A 18. századi búcsú rendtartás szerint „tilalmas ezen a napon a tántz mind a falusi mind a hegyi Kortsmán.”³⁴ Ez utóbbi megjegyzés arra utal, hogy a búcsú rendtartás összeállításakor a helyi körülményeket figyelembe vették.

²⁹ Rövid 2012-es látogatásunk során azt láttuk Barkán, hogy évi tíz körüli a beiratkozottak száma, származási helyük azonban földrajzilag nagyon kitért Pozsonytól egészen a mai észak-magyarországi régióig.

³⁰ BÁLINT Sándor, BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok: A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 1994, 287–288.

³¹ TÓTH, *i. m.*, 50.

³² *Uo.*, 121.

³³ *Uo.*, 122. A megjegyzés viaszofferek 18. század végi adományozására utal. Lásd még: BARNA Gábor, *Fogadalmi tárgyak (offerek) magyar búcsújáróhelyeken*, Agria: Az Egrí Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 1987, 367–380.

³⁴ TÓTH, *i. m.*, 122.

A búcsús ünnepek alkalmával ismertették a Skapuláré Társulat rendtartását, a regulákat.³⁵ Elsőnek a nyilvántartásba vételt emelik ki, figyelmeztetve, hogy halál-
eset után a társulati könyvecske visszaküldendő Barkára. Másodszor a skapuláré
hűséges viselését, harmadszor a hozzá kapcsolt imák elmondásának, negyedszer a
szerdai böjtnök fontosságát, de nem szigorú szabályát említik. Az ötödik pontban
az állapotbeli tisztaság megőrzésének fontosságát húzzák alá. Ha valaki mindeze-
ket megtartja, akkor részesül a társulati tagság lelki hasznaiban: élvezheti Szűz
Mária pártfogását, s különféle búcsúkat nyerhet. A búcsúnyerés hagyományos
feltételei a gyónás és az áldozás, valamint imádságok az egyház gyarapodásáért, a
kereszténység egységéért. De van búcsúnyerési lehetőség temetés alkalmával is. A
búcsúünnepken három nyelven, magyarul, németül és szlovákul prédikáltak.

A Skapulárés Szűzanya barkai képe

A társulat történetében Tóth János említ egy „Szűz Mária Képetskét”, amelyről
azonban semmi további részletet nem árul el. A barkai plébániatemplomban ma
két Mária-kép látható: a főoltáron a Kármelhegyi Boldogasszony (5. kép), a mel-
lékoltáron pedig a Pócsi Szűzanya kegyképmásolata (6. kép).



5. kép. A kegykép.



6. kép. Pócsi kegyképmásolat.

³⁵ *Uo.*, 125–132.

A kép a skapuláré eredetét és a szombati bullát ábrázolja. Ehhez a képhez fűződik a környékbeli falvakban is ismert legenda, amely szerint egy Kuchta nevű ember járt három évig a kegyképért Rómába. A képet először Lucskára vitték, de az másnapra Barkára repült egy gesztenyefára, amely a mostani oltár helyén állt. A képet háromszor vitték vissza, de mindháromszor visszarepült. Majd megnagyob-
bították a kis kápolnát, hogy a kegykép is belülré kerüljön a templomba.³⁶ (7. kép).
Kegyhelyeink eredetlegendáinak gyakori motívuma, hogy a tiszteletben részesített személy, esetünkben Mária, maga jelöli ki helyét búcsús kultuszának, legitimálja azt.³⁷ A társulattörténet a legendáról semmit sem tud³⁸



7. kép. A barkai templom 2012 tavaszán.

Tóth János leírja az alapításkori szabályozást, miszerint búcsús ünnepen „ki-té-
tették egy be-terített asztal: arra tétetik a’ Skapulárés Szűz Mária képetskéje, és a’
gyülekezet könyve |:Album Confraternitatis:|”.³⁹ Nem tudjuk azonban biztosan,

³⁶ Bernát Imréné elbeszélése, 1983.

³⁷ BÁLINT, BARNA, *i. m.*, 263–264. – Ismert ez a motívum a közeli Uhornáról, de Mátravere-
bélyből (Nógrád megye) és Segesdről (Somogy megye) is.

³⁸ Nem kizárt azonban az az értelmezési lehetőség, hogy a legenda a társulat pápai megerősíté-
sével kapcsolatos és szükséges római utak emlékét idézi. Ez megmagyarázná a barkai főol-
tárképnek a pompeji kegyképpel való szerkezeti hasonlóságát.

³⁹ TÓTH, *i. m.*, 115.

hogy a 18. században az a „képetske” melyik, milyen és mekkora volt. A Kármel-hegyi Boldogasszony-kép említett legendája ugyan élénken és sok változatban él a Csermosnya-völgyi magyar településeken, a búcsúk azonban nem tartják olyan kegyképeknek, amelyhez csodák, imameghallgatások kötődnének. A búcsújárás mozgatója Barkán 1759-től a búcsú kiváltságokkal megerősített Skapuláré Társulat volt, és ma is az.

Kéziratában Tóth János a „Skapulárés Szűz Mária” képét még a vállruha, a skapuláré kapcsán emlegeti.⁴⁰ Háromféle rézmetszetű nyomódúrcról beszél, amelyekkel a skapuláréra varrott képeket nyomták. Ezeket azonban barkai kutatásaim során nem láttam.

Valassik János alapítása új típusú vallásosság meghonosítása révén embereket akart mozgósítani. A Skapuláré Társulat célja egy sajátos, az élők és holtak egységét képviselő, másokért imádkozó, átfogó közösségi gondolkodásmód kialakítása volt, azaz egy virtuális közösség létrehozása a Skapulárés Szűzanya tiszteletének keretében.⁴¹

Congregation and Spiritual Practice of the Holy Scapular in Barka

In 1759, with the support of the Carmelite Order and the church diocese, the parish priest of Barka formed the Scapular Society, which was immediately raised to the rank of archconfraternity by the Holy See in Rome. It is an indication of the strengthening veneration of Mary in the 18th century, and in the religiously mixed settlement (Catholic, Calvinist) its anti-Protestant overtone is obvious. The shrine played its missionary role on the borders of Torna, Gömör and Szepes counties. The spiritual practice of the scapular offered its members not only regular daily prayer but also the privilege of speedy salvation after death (Bulla Sabbathina), which made it very attractive. This is portrayed in the votive image on the main altar of the shrine. The attraction of the shrine is reinforced by the legend of the origin of the votive image. The copy of the weeping Virgin Mother of Pócs found here also colours the local cult of Mary. The study presents the organisation of the society, its office-bearers, operation and devotional practice. The society is one of the few religious confraternities that have been operating continuously since the 18th century.

⁴⁰ Lásd még: 15. jegyzet.

⁴¹ Victor TURNER, *Liminalitás és communitas = Politikai antropológia*, szerk. ZENTAI Violetta, ford. FARKAS Krisztina, NAGY László, Bp., Osiris, Láthatatlan Kollégium, 1997, 51–63; TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 31–32.



BÍRÓ CSILLA

Seneca Christianus a nagyszombati

Sarlós Boldogasszony Társulat kiadványai között*

Tanulmányom első részében a Nagyszombatban működő egyetemi Mária-kongregáció, az úgynevezett Mária Látogatása Társulat, vagy más néven Sarlós Boldogasszony Társulat egyik ajándékkönyvét, az 1700-ban kiadott *Seneca Christianus*¹ vetem össze a társulat fő elveivel és szellemiségével.² Tanulmányom második felében pedig egy eddig ismeretlen kézíratos lajstromot, a Magyar Nemzeti Levéltár Helytartótanácsi Levéltárának egyik anyagát, a II. József által felosztatott Mária-kongregációk tulajdonságainak összeírását szeretném röviden ismertetni. Későbbi céloom a teljes lajstrom magyarázatokkal ellátott megjelenítése.

A nagyszombati Sarlós Boldogasszony Társulatot 1617-ben alapította Pázmány Péter kifejezetten diákok számára.³ 1636-tól csak a filozófus- és teológushallgatók maradtak a társulatban, a fiatalabb tanulók Szeplőtelen Fogantatás Társulat néven váltak ki közülük. Knapp Éva *Pietás és irodalom* című kötetében – melynek függelékében összegyűjtötte a magyarországi társulatok által kiadott könyveket – 19 könyvet sorol fel a Sarlós Boldogasszony Társulat kiadásában.⁴ Közöttük található az 1700-ban megjelentetett *Seneca Christianus*. Átnézve a teljes függelék anyagát, azt látjuk, hogy a magyarországi társulatok által kiadott könyvek között ókori szerzők-

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával készült.

¹ *Seneca Christianus, id est flores Christiani ex Annaei Senecae Epistolis Collecti, pro Xenio distributi ac dicati [...] Ab alma Sodalitate B. V. M. Elisabeth Visitantis Tyrnaviae M.D.CC.*, Tyrnaviae, Typis Academicis per Joannem Andream Hörmann, 8°, [24] fol. – RMK II 2022; Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700*. Díel 1., 2., Martin, Matica slovenská 1972, 1984 (Slovenská národná retrospektívna bibliografija, séria A. Knihy Ia.), 2476. (A továbbiakban: ČAPLOVIČ); KÄFER István, KOVÁCS Eszter, *Ave Tyrnavia! Opera Impressa Tyrnaviae Typis Academicis 1648–1777*, Budapestini–Strigonii–Tyrnaviae, Esztergomi Hittud. Főisk. [etc.], 2013, 1700/26. (A továbbiakban: *Ave Tyrnavia!*)

² A társulatokról: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*, Bp., Osiris, 2001.

³ VISKOLCZ Noémi, *17. századi ismeretlen bazilai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból*, Magyar Könyvszemle, 2007, 185–199.

⁴ KNAPP Éva, *Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9), 209–211.

től csak elvétve szerepelnek kiadások. Mindössze két kötetet említhetünk: az egyik a *Seneca Christianus*, a másik kiadvány szintén nagyszombati, a papi szemináriumhoz köthető Gyertyaszentelő Boldogasszony Társulaté, Boethiusnak *A filozófia vigasztalása* című műve, 1735-ből.⁵ Az ókori szövegeknek éppen ez a kis aránya irányítja rá a figyelmet az ajándékkönyvnek szánt *Seneca Christianus*-kiadásra.

A *Seneca Christianus* jezsuita kompiláció – Johann Baptist Schellenberg jezsuita atya (1586–1645) állította össze és adta ki először 1637-ben Augsburgban.⁶ A kötet 1637-től kezdve számos kiadást megélt Európa-szerte, s hamarosan népnyelvi fordításai is megjelentek. Magyarországon is voltak már korábbi kiadásai, 1660-ban Lőcsén jelent meg latinul a Brewer-nyomdában;⁷ 1696-ban a nagyszombati egyetem nyomdájában Johann Andreas Hörmann nyomtatásában;⁸ magyar nyelven pedig 1654-ben Bécsben, Kéri Sámuel ferences szerzetes fordításában látott napvilágot.⁹ Az 1700-as nagyszombati kiadás, egy nyolcadrét alakú, 24 lapból álló latin nyelvű könyvecske, a Sárlos Boldogasszony Társulat kiadványa, szintén a nagyszombati egyetemen, Johann Andreas Hörmann nyomtatásában jelent meg. Az 1696-os és az 1700-as kiadást összevetve azt látjuk, hogy a címoldal és az ajánlólevél, azaz az első két fólió kivételével a két kiadás teljesen azonos. Az 1700-as kiadáshoz csak címoldalt és ajánlólevelet nyomtattak újra, ezeket egy másik betűkészletből, a főszöveghez képest nagyobb betűvel szedték. Az Országos Széchényi Könyvtár két példányát¹⁰ összehasonlítva jól látszik, hogy az 1700-as kiadás „A” ívének első két lapját kiemelték, és az újonnan kinyomtatott címoldalt és ajánlást ragasztással rögzítették. Ebből levonható az a következtetés, hogy az 1696-os kiadás „főlős példányait” hasznosították újra.

Míg az 1696-os kiadás előszava nem nevez meg konkrét személyeket, addig az 1700-ban megjelent kötet két címzettje gróf Esterházy József (1682–1748), a későbbi országbíró, a társulat rektorhelyettese, és gróf Esterházy Ferenc, a társulat titkára, akik az előszó tanúsága szerint nevükkel és hatalmukkal növelik ezen aján-

⁵ KNAPP, *Pietás...*, i. m., No. 18, 215.

⁶ *Seneca Christianus, id est flores Christiani [...]*, Augustae Vindelicorum, Aperger, 1637, 8°, 88 p.

⁷ *Seneca Christianus, id est flores Christiani [...]*, Lucernae, apud Davidem Hautti, 1645; nunc denuo recusi Leutschoviae typis Breverianis, 1660, 12°, 120 p. – RMK II 953; ČAPLOVIČ 1085.

⁸ *Seneca Christianus, id est flores Christiani ex Annaei Senecae epistolis collecti [...]*, Anno M.DC.XCVI., Die Mensis Augusti, Tyrnaviae, typis Acad. per Joan. Andream Hörmann, 8°, [24] f. – RMK II 1857; ČAPLOVIČ 2359; *Ave Tyrnavia!* 1696/23.

⁹ *Keresztyen Seneca az az Lucius Annaeus Seneca leveleiből ki-szedetett és XXXVIII részre osztott keresztyeni virágok [...]*, Béchben, Cosmerovius Máté, M.DC.LIV., 12°, [28], 188, [10] p. – RMK II 882.

¹⁰ RMK II 1857 és RMK II 2022.

dékkönyvecske jelentőségét. A társulati nyomtatványokban az ajánlás általában a megjelenést támogató személynek vagy személyeknek szólt. Jellemző volt, hogy a társulatokban részt vevő, akár tisztséget is vállaló nemesek sokszor anyagilag is támogatták a társulatot. A főnemesi családok közül különösen kiemelkedik az Esterházy család támogató jelenléte,¹¹ bár ezen könyvecske megjelenését ezúttal nem volt szükséges dotálniuk. Az előszó arról is tudósít, hogy a kötetet a társulat tagjai kapják, és rövid terjedelme ellenére igencsak hasznos a fiatalság számára.

Mi lehetett az oka, mi inspirálhatta a Sarlós Boldogasszony Társulatot egy Seneca-válogatás ajándékkönyvként való terjesztésére? A rövid terjedelmű, könnyen emészthető bölcsességgyűjtemények népszerűsége az írásbeliség hajnalától kezdve egészen a jelenkorig töretlen: az ezekben kínált instant bölcsességek az egyén bármely élethelyzetében útmutatást nyújtanak, s könnyen alkalmazhatóak, elgondolkodtatóak. Seneca erkölcsfilozófiája, életszerű példáival, bárki számára érthető, így a műveiből készült kivonatok bármelyik korban jelenthettek lelki „vademezum”-ot.

A könyv hasznossága mellett a Nagyszombatban működő jezsuiták Seneca-szeretete lehetett az oka, amiért a Sarlós Boldogasszony Társulat ezt a művet választotta ajándékkötetnek. Turóczi-Trostler József *Keresztény Seneca* című tanulmányában „magyar sztoikus nyárutónak” nevezi azt a körülbelül a 18. század első harmadára tehető időszakot, amikor a nagyszombati egyetem környezetében működő jezsuiták egy kisebb csoportja (például Rajcsányi János, Rajcsányi György, Kapi Gábor, Berzeviczi Gergely, Hidi Gergely) sztoikus szellemű műveket alkotott.¹² Kimutathatóan hatással voltak rájuk az újsztoicizmus eszméi, s ezeket igyekeztek összhangba hozni a jezsuita lelkiség alapelveivel.

Ha a nagyszombati egyetem fennmaradt nyomtatványait számba vesszük, jól látszik, hogy az 1600-as évek legvégétől több, Senecához, illetve a sztoicizmus más képviselőihez köthető nyomtatványt is megjelentettek, melyekben a fő hangsúly nem a pogány sztoikus filozófuson, hanem a műveiből kiszűrhető és a keresztény lelkiség elemeivel összeköthető mondanivalón volt.¹³ Ezeknek a kiadványoknak a sorát az 1696-ban megjelent *Seneca Christianus* nyitja, melynek második kiadása a Sarlós Boldogasszony Társulat ajándékkönyve 1700-ból.

Mivel a szakirodalom mindezig nem foglalkozott részletes bemutatásával, most röviden foglaljuk össze, hogy pontosan miről, és milyen források felhasználá-

¹¹ Vö. VISKOLCZ, *í. m.*

¹² TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből*, Bp., 1937, 15–18, 22–33.

¹³ Vö. Csilla BÍRÓ, *Elements of the Late Stoic Philosophy in György Rajcsányi's Spiritual Work* Laurus tuta, Acta Antiqua, 2014, tom. LIV, fasc. 2–3, 309–318.

sával szól a *Seneca Christianus*. A 38 rövid fejezetből álló szöveg a keresztény ember mindennapjaihoz, problémáihoz, leggyakoribb kérdéseihez szolgálat elmélkedésre alkalmas témaköröket, Seneca műveiből kiemelt részletek összeollóztatásával, forrásokra való hivatkozások nélkül. Míg a szakirodalom¹⁴ a kötet címéből kiindulva – azaz *Seneca Christianus, id est flores christiani ex Annaei Senecae epistolis collecti* –, úgy tartja számon, hogy csak Seneca leveleiből származó részleteket használt fel Schellenberg, a szövegek részletes, filológiai alaposágú összehasonlító vizsgálata során arra jutottam, hogy a leveleken kívül szép számban fordulnak elő részletek Seneca dialógusaiból is, elsősorban *A lelki nyugalomról*, *A boldog életről*, *Az élet rövidségéről* és *Az isteni gondviselésről* című műveiből. A *Seneca Christianus* szöveg helyeinek pontos azonosítása a Függelékben olvasható.

Schellenberg kompilátori munkamódszeréről elmondható, hogy Seneca műveinek nagyon alapos ismerete áll mögötte. Egy-egy témakörhöz a legkülönbözőbb levelekből, elmélkedésekből keresi meg az oda illő részleteket, s vannak olyan fejezetek, melyekben szinte mondatonként más és más művet használt fel. Nyelvezetére jellemző, hogy nem tartalmilag, hanem a legkevesebb változtatással veszi át a Seneca-részleteket. Legfeljebb nyelvtanilag egyszerűsít, illetve a hosszabb felsorolásokból hagy el egy-egy elemet. A *Seneca Christianus* fejezetei rendszerint egy Senecától származó rövid, velős szentenciával kezdődnek, melyet a hasonló tematikájú műveiből származó részletek összeszerkesztett szövege követ. Nem jellemző Seneca eredeti mondatainak a keresztény gondolatokhoz alakítása sem, azonban megfigyelhető, hogy a keresztény lelkiséggel leginkább megegyező részleteket szedgetett össze a kötet összeállítója.

Elgondolkodva azon, hogy ez a Seneca műveiből készült kompiláció hogyan kapcsolódhat a Sárlos Boldogasszony Társulat mindennapjaihoz, azt látjuk, hogy a Mária-kongregációk alapelveinek egy része könnyen összeegyeztethető a sztoikus filozófia tanaival. Bár a Mária-kongregációk fő célja a katolikus hit erősítése és a Mária-kultusz szorgalmazása volt, a nagyszombati Sárlos Boldogasszony Társulat nagyjából a *Seneca Christianus*szal egy időben megjelentetett kézikönyveiben található alapelveket jól kiegészíti és elmélyíti a sztoikus szerzőtől származó válogatás.

A társulat kézikönyvét, a *Manuale Sodalitatis beatae Virginis visitantis*t többször is megjelentették. A kötetet részletesen bemutatta Knapp Éva az *Officium Rákóczi-*

¹⁴ Vö. TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 18: „Schellenberg Senecája (1637) formailag az Erasmus–Lipsius-féle florilégiumok családjához tartozik, de kizáróan a levelekre szorítkozik.”

nummal foglalkozó tanulmányaiban,¹⁵ ezért erre itt nem térek ki, mindössze két kiadásának egy-egy rövidebb részletét ismertetem.

Az 1696-os kiadás (RMK II 1856) a társulat szabályzatát tartalmazza, 12 pontban összefoglalva.¹⁶ A szabályzatot évente egyszer, általában tanévkezdéskor olvasták fel a tagoknak. A társulat fő célja az erény és a kegyesség, melyeknek megnyilvánulási formái a Mária-tisztelet, a Szűzanya erényeinek utánzása, a hozzá való imádkozás, a szentségekben való részesülés és a szorgalmasan végzett tanulmányok. A tagok számára kötelező a gyónás és a szentáldozás kéthetente, illetve bizonyos ünnepnapokon. A társulat előjáróinak minden tiszteletet meg kell adni; a miséken nemcsak részt venni, hanem segédkezni is kötelező. A szabályzat a kötelezően elmondandó imákról is rendelkezik: vasárnaponként Szűz Mária nagy zsolozmáját mondják a tagok, de szó van a reggeli és esti imákról is. Kötelező a rendszeres lelkiismeret-vizsgálat és a gyónás; a bűnözési alkalmak és a veszélyes helyzetek kerülendőek. Keressék azonban az erények gyakorlásának lehetőségeit, például ilyen a beteg társak látogatása. Külön hangsúlyt kap a halott társakért való imádkozás, valamint a halotti zsolozsma. Minden hónapban egy kiválasztott patrónusszentet kell külön tiszteletben részesíteni, nyilvános bűnbánatot kell tartani a tagok előtt, a társulat ünnepein kötelező részt venni. A szabályzat utolsó két pontja az elutazó tagokra vonatkozik: bárki, aki elutazik, tagja marad a társulatnak. Aki útra kel, a praesestől kérjen ajánlást, hogy az új városban is csatlakozhasson az ottani társulathoz. A tagok bárhol is legyenek, viselkedésükkel a társulat szellemiségét kell tükrözniük. Elvárás az is, hogy egy tag távollétében levélben számoljon be előjáróinak a helyzetéről.

A *Manuale Sodalitatis beatae Virginis visitantis* 1700-as kiadása¹⁷ (RMK II 2019) nem tartalmazza az előbb ismertetett szabályzatot. Azonban található benne a tagok számára követendő és mindennapos elmélkedésre ajánlott, 11 pontból álló lista, az úgynevezett *Axiomata vitae*. Míg az előző kiadás szabályzata inkább a tagok gyakorlati útmutatója, az *Axiomata vitae* a keresztény élet alapigazságait fogalmazza

¹⁵ KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 28–35.

¹⁶ *Pretiosa occupatio sodalis Mariani, seu manuale sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in alma A[r]cbi-Episcopali Universitate Tyrnaviensi erectae et confirmatae [...] Primo excusum eidemque sodalitati in xenium oblatum*, Tyrnaviae, typis academicis, per Joannem Andream Hörmann, 1696, 12°, [12] 356 p. – RMK II 1856; ČAPLOVIČ 2358. *Ave Tyrnavia!* 1696/22. – A társulat szabályai: 334–340.

¹⁷ *Manuale sodalitatis B. Virginis Visitantis, in Collegio Societat. Iesu Tyrnaviae [...]*, repressum ibidem typis academicis, per Joannem Andream Hörmann, Anno Iubilaeo M.D.C.C., 12°, [56], 449, [10] p. – RMK II 2019; ČAPLOVIČ 2471; *Ave Tyrnavia!* 1700/24. – *Axiomata vitae bene instituendae, quotidie animo volvenda*: 391–393.

meg. Forrásai bibliai locusok, latin közmondások, valamint jezsuita atyák gondolatai. Az 1. axióma: az ember arra lett teremtve, hogy felismerje, szeresse és szolgálja az Istent. Ezzel összhangban áll a *Seneca Christianus* XIII. fejezete, amely a magány és a csend szeretetéről és a mennyei dolgokról való szemlélődésről szól. A 2. axióma: erények által üdvözülni, a bűn által elkárhozni lehet. Ide kapcsolható a *Seneca Christianus* XX. fejezete, mely az erényt mint egyedüli üdvözítőt tárgyalja. A 3. axióma: az élet bizonytalan, a halál biztos, és ítélet következik utána. Ez összeegyeztethető a *Seneca Christianus* III. fejezetével, a halál szükségességéről való elmélkedéssel. A 4. axióma: a halottat csak a tettei – akár jók, akár rosszak – kísérik el, s ezektől függ az örök élet. Ehhez az axiómához szintén a XX. fejezetet társíthatjuk, hiszen az embert nem gazdagsága, társadalmi státusa, hanem egyedül erényei alapján lehet megítélni. Az 5. axióma: a kereszténynek mindent el kell tennie, és meg kell tennie, hogy tetsszen Istennek. Ehhez leginkább a *Seneca Christianus* XII. fejezete kapcsolható, mely az önmeztagadásról szól: ne engedjük, hogy a saját lelkünk a zsarnokunk legyen! A 6. axióma: a halál minden hiábavalóságnak véget vet – Senecánál visszatérő gondolat. A 7. axióma: Isten mindenhol jelen van, mindent lát és hall. A 8. axióma: bármit tűrjünk el inkább, mint hogy halálos vétet kövessünk el! A 9. axióma: előzzük meg a bűn alkalmait, álljunk ellen a kísértésnek, a bűnösök társaságát kerüljük el! Ehhez a XI. fejezet kapcsolható, mely szintén az embert érő jó és rossz hatásokat tárgyalja. A 10. axióma: vétkeinket azonnal kövesse bűnbánat. Ehhez társítható a XXXVIII. fejezet, mely arról szól, hogy több bűnnel halunk meg, mint ahogy a világra jöttünk. Végül a 11. axióma: különös tiszteletben kell részesíteni a Szűzanyát.

A társulatokról szóló szakirodalom több helyen is említést tesz arról, hogy az iskolákhoz kapcsolódó Mária-kongregációknak saját könyvtárujuk volt.¹⁸ Hogy ezek pontosan milyen és hány darab könyvet számláltak, arról egyelőre csak hiányos értesüléseink vannak. A kongregációk tulajdonában lévő könyvekről maguk a kongregációk nem vezettek listát, II. József szerzetesrendi abolíciójakor azonban részletes összeírásokat kellett készíteni a feloszlásra kerülő társulatok vagyonáról az utolsó szögig, ám ezek a listák nem minden esetben rögzítették a könyvek adatait olyan mértékig, hogy azok alapján azonosíthatóak legyenek. Néhány ilyen inventárium már ismeretes, azonban a Magyar Nemzeti Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában őrzött anyagot mindezidáig nem vizsgálta a

¹⁸ JUHÁSZ Miklós, *Magyarországi konfraternitások a barokk korban*, *Katholikus Szemle*, 1944/6, 161–169; TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*, *Néprajzi Látóhatár*, 1992/1–2, 28.

szakirodalom.¹⁹ Először Juhász Miklós említi egy pontatlan jelzettel *Magyarországi konfraternitások a barokk korban* című tanulmányában.²⁰ Az 1785-ből származó, másodrétegű 80 oldalas irat pontos címe: *Tabella cum inventariis congregationum Marianarum in regno Hungariae existentium Anno 1785 confectae*. Az összesen 61 Mária-kongregáció tulajdonleltárát tartalmazó irat közigazgatási területenként és az azokon belüli városokban működő iskolákhoz kapcsolódó társulatonként halad. Például Nagyszombat esetében a pozsonyi körzeten belül 50. sorszám alatt hozza az *Academiae Tyrnaviensis Maioris*, 51. sorszámmal az *Academiae Tyrnaviensis Minoris* tulajdonjegyzékét. Mivel iskolához kötött társulatokról van szó, az idősebb diákokat összefogó Sárlos Boldogasszony Társulat az 50. sorszámú társulattal azonosítható.²¹ A lista felsorolja – itt most a teljesség igénye nélkül – az értéktárgyait, zászlóit, szobrait, a társulat albumát, a szertartásokon használt öltözetet, gyertyatartókat, a társulat pecsétjét, azt a kis rézlemezt, amivel az Erzsébetet látogató Szűzanya kis szentképét sokszorosították, a gyertyákat, a magyar szenteket ábrázoló képeket, a bútorokat: szekrényeket és székeket, a kongregáció oltárát. Végezetül a társulat könyveit említi a lista. Magyar fordításban: „A könyvek katalógusa ide nem lett beillesztve, mivel a könyveket innen átszállították Pozsonyba.”²² Sajnos több információ itt nem szerepel, így egyelőre rejtve maradnak könyvállományuk adatai, illetve, hogy mi lett a sorsa a könyveknek és a társulat albumának.

Az inventáriumról elmondható, hogy a kongregációk könyveit más esetekben igyekeznek részletesebben felsorolni. Például az esztergomi kongregáció esetében külön-külön, egy-egy rövid cím feltüntetésével szerepelnek a könyvek, példányszámmal együtt.²³ Csak hogy egy-két példával éljek: rögtön az első könyv az *Ars semper gaudendi*, azaz Antonius Alphonsus Sarasa jezsuita atya elterjedt, sztoikus alapokon nyugvó lelkiségi műve; a második a *Via coeli complanata*, az itáliai jezsuita Giovanni Pietro Pinamontitól; de megtaláljuk a szintén jezsuita Giovanni Pietro Maffei *Vita sancti Ignatii*-ját, vagy Nádasi János *Theophilus Marianus*-át is. A rövid cí-

¹⁹ Jelzete: MNL, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum ecclesiasticum cleri saecularis et regularis 1786, F 34, 154. doboz, 531, 321-es irat. A továbbiakban: *Tabella*.

²⁰ JUHÁSZ, *i. m.*, 163, 15. jegyzet.

²¹ *Tabella*, fol. 62–63: „No. 50. Districtus Poson[ensis]; nomen academie vel gymnasii: Tyrnavien[ensis] Maioris.”

²² *Tabella*, fol. 63: „Cathalogus librorum inventario huic non est insertus, cum libri hi translati sunt Posonium.”

²³ *Tabella*, fol. 10–11: „No. 8. Districtus Budensis, nomen academie vel gymnasii: Strigonen[ensis]. Specificatio libellorum: *Ars semper gaudendi*; *Via celi complanata*; *Imago filiationis Marianae*; *Epistola S. Fran. Xaverii*; *Vita S. Ignatii* etc.”

mek, címrészletek alapján a művek azonosíthatóak, a kiadások helye és ideje kevésbé.

Azoknál a kongregációknál, ahol találunk valamiféle könyvlistát, a könyvek felsorolásának módja nem következetes. Például az eperjesi kongregáció könyvlajstroma méretek szerint adja meg a könyveket: „Libri ascetici in quarto: 2; Libri ascetici in duodecimo: 42.”²⁴ Ilyen esetekben az azonosítás lehetetlen. Kisebb kongregációk esetében a listát összeállító hivatalnok megelégedett a könyvek darabszámának feltüntetésével. Például Pozsegában: „Különböző lelkiségi könyvek, körülbelül 175 kötet.”²⁵

Azon esetekben, amikor viszonylagos pontosságra törekvő könyvlistát is közölnek, az látszik, hogy a művek zöme kortárs lelkiségi mű, Schellenberg *Seneca Christianusa* azonban nem szerepel köztük. Ókori szerzők közül Ungváron előfordul egy-egy Horatius és Cicero, feltehetően az egyik tag könyvei lehettek, máshol antik szerzőt elvéve sem találunk.²⁶ Így elmondható ezen 1785-ben kelt inventárium alapján, hogy nincs arról adatunk, hogy a *Seneca Christianus* a magyarországi jezsuita Mária-kongregációk mindennapjaiban szerepet játszott volna, az egy nagy-szombati Sarlós Boldogasszony Társulat kivételével.

²⁴ *Tabella*, fol. 15: „Districtus Cassoviensis, nomen academie vel gymnasii: Eperiessien[is]: Libri ascetici in quarto; [...] Libri ascetici in duodecimo; Libri ascetici in decimo sexto; Profani scholastici in quarto, in octavo, in duodecimo etc.”

²⁵ *Tabella*, fol. 36: „Districtus Zagrabiensis, nomen academie vel gymnasii Poseganæ [...]: Varii libri spiritualis utpote tomuli 175.”

²⁶ *Tabella*, fol. 30–31: „No. 26. Districtus Unghvarien[is]; nomen academie vel gymnasii Unghvariens[is]; [...] Inventarium librorum: [...] Ciceronis de officiis; Eiusdem ad familiares epistolæ; [...] Horatius Flaccus.”

Függelék

A Seneca Christianus és forrásai

Seneca Felhasznált Seneca-művek
Christianus

Fejezetek

- I. Ep 104: 8, 15, 17, 18, 19, 20
- II. De vita beata I: 3, 4; II, 1; Ep 7: 1, 2, 3, 8;
Ep 105: 6; Ep 103: 1, 2
- III. De brevitae vitae VII: 3, 4; Ep 30: 1, 10, 11, 18;
Ep 70: 3, 17, 18
- IV. De providentia II: 1, 2, 4, 5, 6; III: 3, 9;
IV: 6, 7, 8, 12, 16, 13; Ep 13: 2; De providentia VI: 3, 4, 5
- V. Ep 88: 2–4, 7–13, 23, 32, 46
- VI. Ep 80: 10, 9; Ep 59, 11–13
- VII. De ira lib. III, c. XXXVI: 1–4
- VIII. Ep 116: 3, 2, 6–8; Ep 50: 7, 8; Ep 51: 5, 6, 13, 8, 5; Ep 52: 7;
Ep 69, 3–5
- IX. Ep 48: 2, 3; Ep 47: 16–17, 11
- X. Ep 102: 27, 23, 24; Ep 20: 13; Ep 102: 25–29
- XI. Ep 109: 1–5, 14–16; Ep 94: 40, 41; Ep 3: 3–4;
De tranquillitate animi VII: 1; Ep 123: 8–12
- XII. Ep 56: 3–8; Ep 114: 24
- XIII. Ep 65: 16–17, 24
- XIV. Ep 67: 1–4, 14; Ep 72: 4; Ep 73: 16

- XV. Ep 77: 10–20; Ep 27: 2; Ep 26: 6
- XVI. De vita beata I: 1; Consolatio ad Pol. IX, IV; Ep 120: 15–17;
Ep 58: 22–24; Ep 32: 3–4
- XVII. Ep 107: 2–9, 12
- XVIII. Ep 118: 2–7
- XIX. Ep 28: 1–3; Ep 43: 5; Ep 28: 6–8; Ep 62: 1
- XX. Ep 76: 12–30; Ep 41: 7–8; Ep 76: 31–35; Ep 59: 16–18
- XXI. Ep 1: 2–5; Ep 18: 3–6
- XXII. De ira lib. III, c. XXIV: 2–4; XXV: 1; XXII: 4; XXIX: 2;
XXX: 1–2; XXXIV: 1; XLII: 1–3; XLIII: 5
- XXIII. Ep 4: 4; Ep 17: 1; Ep 80: 6; Ep 81: 28; Ep 87: 7;
Ep 90: 38; Ep 20: 7; Ep 15: 2; Ep 14: 1
- XXIV. Ep 96: 5; Ep 91: 4–7, 12, 17
- XXV. Ep 110: 10–18; Ep 119: 3, 12–15; Ep 110: 18;
Ep 119: 9, 7, 6, 16
- XXVI. Ep 124: 21–24
- XXVII. Ep 79: 17, 18; De vita beata IV: 2; VII: 3, 4;
XIII: 4; XIV: 2; XX: 6; XVI: 1; XV: 7; VIII: 5; IX: 1, 2
- XXVIII. Ep 94: 56–61, 67
- XXIX. Ep 115: 14–17; Ep 81: 28–29
- XXX. Ep 85: 38, 40–41
- XXXI. Ep 66: 2, 3, 4; Ep 82: 13–14
- XXXII. Ep 59: 11–13
- XXXIII. Ep 83: 18–24
- XXXIV. Ep 44: 4–5; Ep 59: 14, 15, 14

- XXXV. Ep 71: 7, 23–24, 36–37
XXXVI. Ep 122: 5, 1–4, 6–10, 19
XXXVII. Ep 74: 16; Ep 9: 18, 19, 20
XXXVIII. Ep 22: 13; Ep 23: 9–11

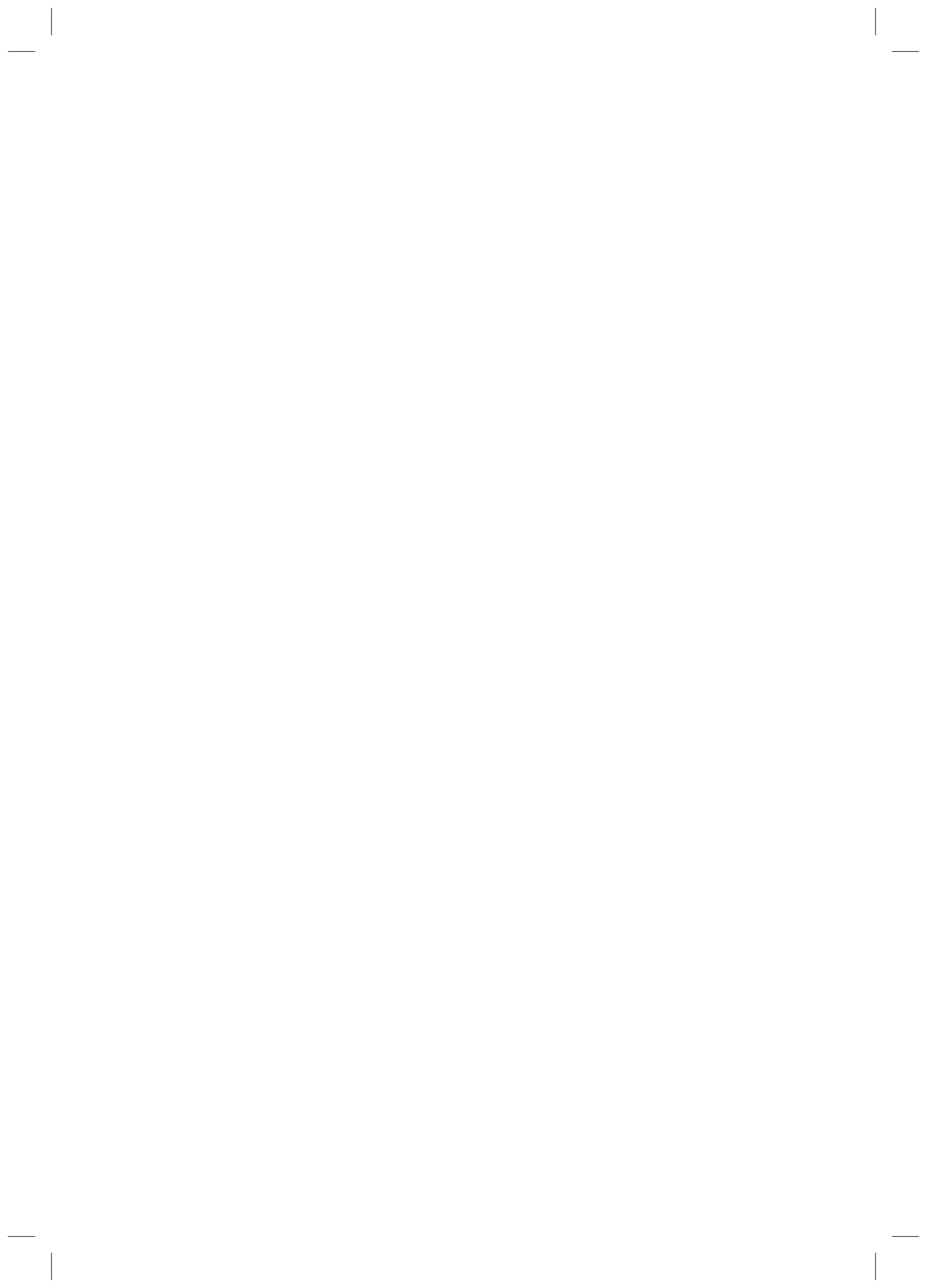
Rövidítések:

Ep – *Epistulae morales*

Consolatio ad Pol. – *Consolatio ad Polybium*

Seneca Christianus *among the Editions of the Congregation of Visitation of Our Lady at Trnava*

The first congregation of the university in Trnava, the Congregation of Visitation of Our Lady edited many books after its foundation in 1617. The members of the congregation were chosen first of all from the students of philosophy and theology of the university. The Jesuit Johann Baptist Schellenberg's work titled *Seneca Christianus* was highly popular and was published several times, including the publication of the Visitation of Our Lady Congregation in 1700. This paper aims to place the edition of the Congregation among the other *Seneca Christianus*-editions in the 17–18th century, and to study how the message of the work was in accord with the spirituality of the Congregation. The second part of the paper deals with a document from the National Archives of Hungary, a property list of the congregations of Mary from 1785, at the time of their abolition under Joseph II. It can be concluded, based on the 1785 inventory, that the *Seneca Christianus* did not play a role in the quotidian lives of the Hungarian Jesuit Marian congregations, with the single exception of the Trnava Visitation Congregation.



BOGÁR JUDIT

*A társulati kiadványok magyar nyelvű énekei**

Tanulmányomban – az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban folyó népénekkutatáshoz kapcsolódóan – a barokk kori vallásos társulatok kiadványaiban található magyar nyelvű énekeket vizsgálom. Munkám alapjául a társulati kiadványok Knapp Éva által összeállított és *Pietás és literatúra* című könyvében közzétett katalógusa¹ szolgált, kiegészítve a szakirodalom által említett, illetve könyvtári katalógusokban talált néhány további nyomtatvánnyal. A mintegy százötven tételnek eddig nagyjából a feléhez jutottam hozzá, szám szerint hetvenöt művet néztem át. Közülük ötvenötben szerepelnek énekek. Írásomban ezeket járom körül, s olyan kérdésekre keresem a választ, hogy milyen típusú kiadványokban milyen műfajú és témájú énekek szerepelnek, milyen forrásokból származnak, melyek a leggyakoribb énektípusok, mikor, kik, hogyan énekelték őket, van-e sajátos énekanyaga az egyes társulatoknak vagy általában a társulatoknak, mi a viszonya a társulati kiadványok énekeinek az általános énekeskönyvekéhez.

Énekeket (a továbbiakban éneknek nevezem mindazokat a szövegeket, amelyek énekelve is elhangozhattak) leginkább a társulati tagok használatára készült kézikönyvekben találtam, amelyek a társulat történetének, szabályainak, búcsúinak ismertetése után többnyire áhítati részt is tartalmaznak. Csak néhány olyan nyomtatvánnyal találkoztam, amelyekben kizárólag vagy szinte kizárólag ének szerepelt. Az énekek között leggyakoribb műfaj a litánia, illetve az officiumok részeként előforduló himnusz, antifóna és zsoltár, de általános vagy az egyes társulatokhoz tematikailag kapcsolódó népénekek, illetve speciális énekek is előfordulnak kisebb-nagyobb számban.

Litániát az említett ötvenöt kiadványból negyvenhat tartalmaz, a legtöbb csak egyet-kettőt, de a Szent Anna-társulatnak *Az Isten mindenhatóságának tárbáza* (Bécs, Nagyszombat[?], 1708; Csíksomlyó, 1773) című gyűjteménye tizenháromat, a Krisztus halála társulat *Lelki virágoskert* című imakönyve (Nagyszombat, 1712) pedig

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ KNAPP ÉVA, *A magyarországi társulatok kiadványainak katalógusa* = K. É., *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9), 190–251.

tizenötöt. A litániák közül legtöbbször a *Lorettói* fordul elő, de viszonylag sok kiadványban szerepel a Jézus nevéről, az Oltáriszentségről, a Szentháromságról és a halottakért mondandó is. A ferences kiadványokban gyakori Assisi Szent Ferenc és Pádúai Szent Antal litániája. A Krisztus halála társulatoknál jellemző a hétfői és pénteki litánia; a hétfőit a halottakért, a péntekit Krisztus szenvedéséről a boldog kimúlásért imádkozták. (Más társulatok átnézett nyomtatványában ezek nem szerepelnek, megvannak viszont nem társulati énekeskönyvekben, például a *Cantus catholici* 1674-es és 1675-ös kiadásában.) A Krisztus Teste társulat kézikönyvében (*Az testté lett sz. ige*, Kassa, 1750) keddi és csütörtöki litániát találunk: az előbbi az Oltáriszentségről az élőkért mondandó, az utóbbi a halottakért. A marosvásárhelyi Krisztus halála kongregáció kiadványa (*A Krisztus Halála Kongregációjának [...] regulái, búcsúi és némely bizonyos ájtatossági*, Kolozsvár, 1712) a hét minden napjára tartalmaz litániát, valamennyi Krisztus szenvedésének egy-egy eleméről szól. A már említett, *Az Isten mindenbatóságának tárbáza* című Szent Anna-társulati könyv tizenkét Mária-ünnepre kínál litániát. Egyes szövegekbe a kongregáció tagjaiért való könyörgést is betoldottak, a pécsi Krisztus halála társulat kiadványának litániáiban például ezt olvashatjuk: „Hogy Congregatiónk-béli megholt hívek lelkeinek igazság szerint való büntetéseket megenyhíteni méltóztassál”; „Hogy e Congregatiónak mind jelen s mind távul lévő tagjait a te kegyelmedben megtartani méltóztassál [...] Hogy e Congregatióbul való minden megholt hívek, férfiak és asszonyok lelkeinek örök nyugodalmokat hamar megadni méltóztassál”.²

Officiumokat az énekeket tartalmazó ötvenöt kötetből huszonnegyben találtam, általában ezekből is csak egyet-kettőt egy-egy kiadványban, de a Krisztus halála társulat *Lelki útiköltés* című imakönyvében kilenc, a *Lelki virágoskerben* pedig huszonhat darab szerepel. Ezek túlnyomó része kiofficium, a társulatok kedvelt közös ájtatossági formája, amely az egyházi zsolozsmát a világiak számára könnyen elmondható, rövid formában utánozza.³ A bennük szereplő különféle műfajú szövegek közül jelen tanulmány témája szempontjából a himnuszok a legfontosabbak. Ezeket a hosszabb énekeket az imaóráknak megfelelően hét vagy nyolc részre osztva találjuk (laudes nincs mindig). A himnuszok részben általánosan ismert és használt szövegek, pl. *Jézus, édes emlékezet...*, *Atyának bölcsessége...*, *Az a nap haragnak napja...*, részben az officiumokhoz szorosan kapcsolódók, pl. egyes szentek élettör-

² *Halálra vált Krisztus és szent fiát kesergő Szűz Anyja gyülekezetének, mely Pécs városában a Jézus Társaságnak szerzeténél gyakoroltatik, regulái, búcsúi és némely bizonyos ájtatossági*, Nagyszombat, Acad., 1747, 35, 54.

³ *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992, 388.

ténetét elbeszélő historikus énekek. Az azonos című vagy témájú officiumokban általában ugyanazt a himnuszt találjuk, de Assisi Szent Ferenc, Szent Anna, Szent József és a Szentháromság officiumaiban kétféle himnusz is előfordul, az *Atyának bölcsessége...* kezdetű ének pedig a Krisztus szenvedéséről és a Szent keresztről szóló officiumnak is himnusza.

Bár elvileg az officiumokhoz tartoznának, mégis inkább litániákhoz kapcsolódóan találunk néhány rezponzóriumot a kötetekben: Pádúai Szent Antalét, Assisi Szent Ferencét és Alcantarai Szent Péterét. Az officiumok részeként és önállóan is előfordulnak az időszaki Mária-antifónák (*Alma redemptoris mater – Üdvöztőnknek szent anyja, mennyeknek megnyílt kapuja...*; *Ave regina coelorum – Mennycsászárnak királynéja, angyaloknak szent asszonya...*; *Regina caeli – Mennycsászárnak királyné asszonya, örülj szép szűz, alleluja...*; *Salve Regina – Mennycsászárnak királynéja, irgalmasságnak szent anyja...*) és az *Ave maris stella – Tengernek fényes csillaga...*, valamint a *Te Deum*, általában a Pázmány Péter *Imádságos könyvében* szereplő fordításban. A bűnbánati zsoltárokat ugyanakkor mindössze egyszer, az egri egyházmegye Oltáriszentség-társulatának könyvében (*Minden társaságok anyjának, azaz az egri püspökségben felállított Oltáriszentség főtársaságának könyveskéje*, Eger, 1769) találtam a Pázmány-féle, Nyéki Vörös Mátyás vagy valaki más által készített⁴ Balassi-strófás változatban, de ez nem meglepő: általában jellemző a kor ima- és énekeskönyveire, hogy nem ezt a változatot használják. A Pázmány-imakönyv hatása egyébként általánosnak mondható a kongregációs kiadványokban (is); imádságai, énekei és egyéb szövegei nemcsak a jezsuiták által gondozott, hanem a többi társulat könyveiben is gyakori szereplők.

Egyéb énekeket az ötvenötből harminchat társulati kiadvány közöl, ezek között himnuszok, szekvenciák, népénekek, körmeneti, katekizmusi és miseénekek egyaránt előfordulnak. Témájuk szerint vannak köztük reggeli és esti, bűnbánati, a Szentháromságról és tagjairól, az Oltáriszentségről, Szűz Máriáról és más szentekről szóló, különféle ünnepekre való vagy gyermekek számára írt énekek.

A legtöbb énekszöveget azokban a kötetekben találjuk, amelyek elsősorban nem a társulattal kapcsolatos tudnivalókat tartalmaznak, hanem közreadójuk szándéka szerint inkább áhítati kiadványok. Ilyenek például a már többször említett *Lelki virágokert*, a ferencesek *Szeretnek kötelei* (Pozsony, Kassa, 1780) című gyűjteménye, Padányi Bíró Márton és Séllyei Nagy Ignác ima- és énekeskönyvei. Az első kettőben főleg szentekhez szóló himnuszokat találunk, a *Szeretnek köteleiben* a *Tintinnabulum*ból származó, „A mennyei boldogságnak kívánságára indító versecskék”-et is. Padányi Bíró Márton veszprémi püspöknek az egyházmegyéje Szenthá-

⁴ Vö. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. Sz. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas, Editio Princeps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6), 356.

romság-társulatai használatára kiadott könyveiben (*Angyali társaságnak szövetsége*, Buda, 1753, 1754, 1756; *A veszprémi püspöki megyében [...] gyakoroltatni szokott énekek és imádságok*, Pest, 1784) zömében saját szerzeményei szerepelnek, amelyeket aztán más társulati kiadványok is átvettek. Egy Padányi-éneket (*Könyörülj rajtunk, Istenünk...*) Nagy Ignác püspök is belevett a székesfehérvári Oltáriszentség-társulat számára megjelentetett ima- és énekeskönyvébe (*Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság székesfehérvári püspökségben*, Pest, 1780). Ebben néhány ismert himnusz és Mária-antifóna mellett főleg Beniczky Péter *Magyar ritmusok* című kötetéből (Nagyszombat, 1664 és számos további kiadás) származó énekek találhatók.

Énekek szempontjából különleges Petrus Canisius katekizmusának Kereskényi Ádám által készített fordítása, amelynek számos társulati és nem társulati kiadása látott napvilágot, 1763-ban Nagyszombatban például *A Jézus Társaságából való Canisius Péter által egybeszedett és három iskolára elosztott keresztényi hitnek öt fő cikkeheiről közönséges és szükséges kérdések könyvecskeje, melyben előrebocsáttatnak a Keresztény Oktatás Társaságának rendtartási, búcsúú, a gyermekek óráival. Utoljára pedig az egész keresztény tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekbe foglaltatik, és különböző sátoros ünnepekre való énekekkel megbővítettik* címmel. A „gyermekek órái” című rész a könnyebb megtanulhatóság kedvéért versebe szedve, napszakonként foglalja össze az iskolásokra vonatkozó viselkedési, erkölcsi és vallási tudnivalókat. Ezután a legfontosabb hittani ismeretekről szóló énekek következnek, pl. az alapvető imádságokról, a szentségekről, a parancsolatokról, a bűnökről, valamennyi azonos versformában (8a 7b 8a 7b 8c 7d 8c 7d), majd különböző ünnepekre (advent, karácsony, húsvét, pünkösd, Úrnap) és alkalmakra (szentmise egyes részei, bűnbánat, szentségimádás) való, illetve néhány szentről szóló énekeket olvashatunk. Utóbbiak közül az *Oh, Szent István, dicsérettel, mennyben, földön tiszteltessél...* kezdetű ének a szakirodalom szerint először és egyedül a *Mocsy Elek-énekeskönyv*ben szerepel 1798-ban, tizenhét versszakkal,⁵ itt viszont egy harminc strófás változatot találunk 1763-ból. Szerepel a gyűjteményben a *Lorettói litánia* és a *Te Deum* verses parafrázisa is. Néhány ének más énekeskönyvekből is ismert, a többség azonban németből való fordítás. A műnek a Keresztény tanítás társulat számára készült (pl. Győr, 1758; Nagyszombat, 1763) és a nem társulati kiadásait (pl. Nagyszombat, 1756) összehasonlítva kiderül, hogy

⁵ MEDGYESY S. Norbert, „Magyar ország fondálója”: XVII–XVIII. századi históriás és könyörgő népénekek *Szent István király tiszteletére = István, a szent király: Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*, szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András, Székesfehérvár, 2013 (*Magyar királyok és Székesfehérvár*, 4; *A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai*, 9), 135–137.

bennük nem ugyanazok az énekek szerepelnek, de ebből messzemenő következtetések nem vonhatók le, mert az egyes társulati kiadások tartalma közt is van eltérés.

Viszonylag sok Mária-ének található az átnézett kötetekben. Ezekben nem meglepőek a Magyarországra, a magyarság sorsára való utalások, a *Patrona Hungariae* és *Regnum Marianum* gondolat megjelenése. A *Jézus, Mária, József, azaz a teremtett Szentháromsághoz ájtatos tisztelet* (Bécs, 1726) című Szent József-társulati kiadványban három ilyen ének is szerepel egymás után. Az *Angyaloknak nagyságos asszonya...* kezdetű, 16. század eleji Vásárhelyi András-ének itt olvasható változatából ugyan hiányoznak a „Törököknek megnyomorítója, / Kerályoknak jó tanácsadója, / Magyaroknak megoltalmazója” sorok,⁶ helyette viszont benne van az eredetiben nem szereplő „Magyarország választott vezére” megszólítás.⁷ Ez egyébként nem a kötetet összeállító és nagy részét németből fordító névtelen győri klerikus munkájának eredménye, az ének így szerepel már Hajnal Máttyás *Szíves könyvecskéjében*, majd a *Cantus catholici*-ben (1651, 1675) és Kájoni János *Cantionale catholicum*-ában is. Az 1675-ös *Cantus catholici*-béli változatban ugyanúgy Magyarország olvasható a 4. versszak utolsó sorában, mint a *Jézus, Mária, József* kötetben, míg a többi említett szövegváltozat a Magyarországnak alakot tartalmazza.⁸ A következő, *Mária, magyarok anyja, édesanyánk...* kezdetű énekben (amelyet a kötet harmadiknak nevez, de nincs második) olyan kifejezések szerepelnek még, mint „Mária, mostan tekintsd országunkat, / Magyarok közt nevezetes fiaidat” vagy „Mária, szegény magyarok Pátrónája, / egyedül édes hazánknak pártfogója, / mert Szent István holta után reád bízta, / azt akarta és kívánta, légy óltalma.”⁹ A harmadik, *Üdvöz légy, nagy anya, magyarok asszonya...* kezdetű énekben, melynek refrénje: „Vigyázz reánk, édes anyánk, / régi magyaroknak kedves Pátrónája”, Szent István is

⁶ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 509–510, az idézett sorok: 510.

⁷ *Jézus, Mária, József, azaz a teremtett Szentháromsághoz ájtatos tisztelet, mely minden Krisztus híveinek vigasztalására, és kíváltképpen azoknak, kik Szent József pátriárka congregatiójában vannak, a magyar nemzet kedvéért, német nyelvből magyarra fordítottatott*, Győri Boldogasszony Seminariumja Clericussa által, Bécs, Kürner Jakab János, 1726, 139–140; az idézett sor: 140.

⁸ [HAJNAL Máttyás], *Az Jézus szívet szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel keiformalátott és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske*, Bécs, Rickhes Mihály, 1629, 196–198, az idézett sor, illetve kifejezés: 197; *Cantus catholici: Régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák*, [Lőcse], 1651, 106–107, 106; *Cantus catholici: Régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák*, Nagyszombat, Acad., 1675, 199–200, 199; KÁJONI János, *Cantionale catholicum: Régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek, dicséretetek, zsoltárok és litániák*, Csík, Cassai András, 1676, 350–351, 350.

⁹ *Jézus, Mária, József...*, i. m., 141–143, az idézett sorok: 141, 142.

kap három, László két, Imre pedig egy versszakot, a huszonhárom strófás szöveg pedig így végződik:

Ezek fölött pedig a szép mennyországot,
nyerd meg magyaroknak örök boldogságot.
Vigyázz etc.
Hogy teveled együtt a mi Istenünket
örökkön örökké dicsérhessük. Amen.
Vigyázz etc.¹⁰

(Érdekes, hogy a magyar szentek közül csupán Szent Istvánról találtam éneket, mindössze kettőt az átnézett kiadványokban.) Más témájú szövegekben is megjelenik azonban ez a gondolkör. A *Nemes Nagyszombat városában lévő Szent Kereszt Nemes Gyülekezetének a szent keresztiről ájtatos éneke* című kiadványban található vers például így kezdődik: „Üdvöz légy, Jézusnak drága Szent Kereszte, / Magyar nemzetünknek országos címere”.¹¹ Az 1775-ben boldoggá avatott olasz minorita, Potenzai Bonaventura (1651–1711) himnuszában¹² viszont kissé meglepő az „esedezzél Magyarorszáért” könyörgés.

Az eddig említettek kivül érdemes még néhány énekről szót ejteni. Többször előfordul a kiadványokban az *Imádlak tégedet, láthatatlan Istenség...* kezdetű ének, többnyire az először Pázmány Péter *Imádságos könyvében* olvasható szöveggel, de nem mindig teljes egészében, néha csak az első három versszakkal. (Pázmánynál is elválasztja egy könyörgés a szöveg első három versszakát, amelyeket Úrfelmutatás-kor az ostya felmutatása után kell mondani vagy énekelni, a kehely felmutatása utáni negyedik-ötödiktől.¹³) Az ének szerepel többek között Padányi Bíró Mártonnak a veszprémi egyházmegye Szentháromság-társulatainak használatára kiadott két könyvében, az egyikben önálló Oltáriszentség-énekként, de csak az első három versszaka,¹⁴ a másikban a miseimádságok között a teljes szöveg.¹⁵ Padányi a *Hár-*

¹⁰ *Uo.*, 143–146, az idézet: 146.

¹¹ *Nemes Nagyszombat városában lévő Szent Kereszt Nemes Gyülekezetének a szent keresztiről ájtatos éneke*, Nagyszombat, [é. n.], [1].

¹² *Szeretnek kötelei, azaz a Szerafikus Szent Ferenc kordáját viselő alázatos társaságnak rendtartásai, búcsúi és bizonyos ájtatosságai*, Pozsony, Kassa, Landerer Mihály, 1780, 224–226.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*, Grác, Georg Widmanstad, 1606, 58v–59r.

¹⁴ [PADÁNYI BÍRÓ Márton], *A veszprémi püspöki megyében Szentháromság tiszteletére [...] Bíró Mártonnak [...] szerzése és rendelése szerént [...] gyakoroltatni szokott énekek és imádságok [...]*, Pest, I. Landerer Mihály, 1784, 19–20.

¹⁵ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Angyal társaságnak szövetsége, vagyis [...] Szentháromság egy örök Istenségnek hármias dicsérete [...]*, Buda, Landerer Ferenc Leopold, 1753, 216–217.

man vannak mennyben, kik bizonyoságot tesznek... kezdetű énekének nótajelzéseként is felhasználta.¹⁶ Az egri egyházmegye Oltáriszentség-társulatának kézikönyvében olvasható szöveg egyetlen helyen tér el Pázmányétól: az utolsó előtti sorban itt boroddal, Pázmánynál véreddel szerepel (a boroddal rímel).¹⁷

Részegíts meg engem, Uram, szent pohároddal,
oltsd meg én szívemnek gonosz lángját véreddel / boroddal.

Sélyeyi Nagy Ignác a székesfehérvári egyházmegye Oltáriszentség-társulata számára kiadott gyűjteményében egy másik, a Pázmány-féle verziónál jóval hosszabb szövegváltozatot közöl.¹⁸

A Jesu dulcis memoria... kezdetű, sokáig Szent Bernátnak tulajdonított népszerű himnusz több tucatnyi magyar változatáról az RMKT XVII/7. kötetében Holl Béla,¹⁹ nemrégiben pedig Szelestei N. László írt összefoglalást.²⁰ Az ének az általam vizsgált anyagban négyszer fordul elő, közülük három szöveg, a *Lelki virágoskert* két kiadásában és a *Lelki útiköltés*ben olvasható nagyjából megegyezik. Előbbiek néhány betűben és a 11. versszak 2–3. sorának felcserélésében térnek el az utóbbitól. E három kötet az éneket a Jézus szíve officium himnuszaként, hét darab öt versszakos részre osztva közli, az eredeti negyvennyolc strófából tehát csak harmincötöt.²¹ A negyedik szövegváltozat, amely a *Jézus, Mária, József, azaz a teremtett Szentháromsághoz ájtatos tisztelet* című kiadványban olvasható, és *A léleknek fölébredése a*

¹⁶ [PADÁNYI BÍRÓ], *i. m.*, 8; PADÁNYI BÍRÓ, *i. m.*, 8.

¹⁷ *Minden társaságok anyjának, azaz az egri püspökségben felállított Oltáriszentség főtársaságának könyvecskéje*, Eger, a püspöki iskola betűivel, 1769, 77.

¹⁸ *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság székesfehérvári püspökségben*, Pest, Royer Ferenc, 1780, I3r–v.

¹⁹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 511–522.

²⁰ SZELESTEI N. László, *A Jesu, dulcis memoria 1700 körüli magyar nyelvű variánsairól = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015, 343–353.

²¹ *Lelki virágoskert: Az mennyei udvar tiszteletiről, melyet a kertben halálra vált és a keresztfán megholt úr Jézus titulussa alatt virágzó gyöngyösi Congregatio az üdvösséges halált szomjúhozó hűeknek kinyitott*, Lőcse, Samuel Brewer, 1672, 61–73; *Lelki virágoskert: Az mennyei udvar tiszteletiről, melyet a kertben halálra vált és a keresztfán megholt úr Jézus titulussa alatt virágzó gyöngyösi Congregatio az üdvösséges halált szomjúhozó hűeknek kinyitott, és újonnan nemes és nemzeti Almási Ágnes megújított*, Nagyszombat, Acad., Geich János, 1712, 61–73; *Lelki útiköltés, avagy a földön bujdosó léleknek üdvösséges foglalatossága*, Lőcse, Brewer Sámuel, 1693, 51–63.

Jézusnak szívbéli szerelmére. Sz. Bernárd Hymnussa címet viseli, önálló ének.²² A Hajnal Mátyás-féle fordításhoz²³ hasonlóan negyvenkilenc versszak, ám a két szöveg számos helyen eltér, a 8. és 21. versszak között szinte minden sorban, előtte és utána csak apróságokban, illetve a 40–41. versszak felcserélésében. Legközelebb az 1675-ös *Cantus catholici* szövegéhez²⁴ áll, de néhány helyen attól is különbözik.

Magára az éneklésre, annak mikéntjére, résztvevőire, funkciójára kevés utalást találunk a kötetekben. Padányi Bíró Márton az *Angyali társaságnak szövetsége* című könyvében új énekeinek kiadását indokolva több mint húsz lapon, bibliai idézeteket sorolva, prédikációszerűen értekezik az éneklés fontosságáról.²⁵ Ennél konkrétabb Nagy Ignác, aki az egyik Oltáriszentség-litánia kapcsán megjegyzi, hogy „akár énekelni a néppel, akár szokott mód szerint az Oltáriszentség előtt lehet mondani”²⁶ később pedig egy fejezetében ezt mondja: „Énekek, mellyek közül akármelyiket a néppel énekelje ezen litániák után a mester.”²⁷ A kőszegi Szentháromság-társulat könyvecskéje részletesen ismerteti, „Miképpen mondatik az angyali olvasó a vasárnapi szent énekes miseáldozat alatt”²⁸ a győri Nagyboldogasszony-társulat kiadványában pedig a *Krisztus feltámadása...* kezdetű ének előtt ez olvasható: „Húsvéti ének, mellyet nagyszombaton a processio után németekkel szoktunk énekelni, most négy verssel meghosszabbított.”²⁹

A társulati kiadványokban szereplő énekek többsége általános énekeskönyvekben is olvasható. Néhány éneknek nem találtam más előfordulását, néhánynak pedig csak későbbit – kérdés, hogy ezek a társulati kiadványokból kerültek át aztán az általános énekeskönyvekbe, vagy még fel nem tárt nyomtatott forrásokból, esetleg kéziratos vagy szóbeli hagyományból vették őket a társulatok. Speciális társulati éneket nem nagyon találtam. Néhány éneket szövegbe, főleg litániákba betoldottak a kongregációra vonatkozó könyörgéseket, utalásokat, és néhány officiumot is elsősorban a társulatok tagjai imádkoztak, de specifikusan társulati használatra inkább imádságokat tartalmaznak a kézikönyvek.

²² *Jézus, Mária, József...*, i. m., 14–23.

²³ [HAJNAL], i. m., 141–149.

²⁴ *Cantus catholici*, 1675, i. m., 67–70.

²⁵ PADÁNYI BÍRÓ, i. m., 24–46.

²⁶ *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó...*, i. m., H3v.

²⁷ Uo., I2r.

²⁸ *A Szentháromság [...] üdvösséges neve és dicsőséges címere alatt [...] Kőszög várossa plébániatemplomában Krisztus születése után 1753. esztendőben dicsőségessen felállítottatott [...] congregatióinak tulajdonsága, angyali olvasója és búcsúja*, Sopron, Siess Josef János, 1756, 4.

²⁹ *A Jézus Társaságának győri templomában 1634. esztendőben Magyarország Patronájának titulusa alatt felállítottatott Boldogságos Szűz Mária Congregációjának eredeti, regulái, búcsúja és némely istenes gyakorlatosságai [...]*, Nagyszombat, Acad., Leopold Berger, 1735, 95.

Hungarian Songs in Books Published by Religious Confraternities

This paper – connected to the research on church songs in MTA–PPKE Research Group on Baroque Literature and Spirituality – examines the songs written in Hungarian language in volumes published by religious confraternities during the Baroque period. Based on fifty-five books containing songs, it is looking for answers to questions like what kind of songs can be found in what type of volumes; what are their sources; what are the most frequent types of songs; when, how and by whom were they sung; do certain confraternities or confraternities in general have special songs; what is the relationship between the songs in the volumes of confraternities and the general hymnbooks.



VILLIAM ŠTEFAN DÓCI OP

*Beitrag der dominikanischen Rosenkranzbruderschaft
zur Intensivierung der religiösen Praxis der Laien in Kaschau*

Bruderschaften in der posttridentinischen Kirche

Das 19. ökumenische Konzil der katholischen Kirche, das von 1545 bis 1563 im norditalienischen Trient stattfand, unterstrich in seinen Reformbeschlüssen im Hinblick auf die Seelsorge der Laien die Rolle der Diözesan- und Pfarrstrukturen. Es führte zu „einer neuen Phase in der Geschichte des Pfarrseelsorgerechtes“,¹ in der dem Recht der Pfarrer als der primären und eigentlichen Ausübere der *cura animarum* für ihre Pfarrkinder mehr Geltung verschafft werden sollte. Ebenfalls sollten die Diözesanbischöfe ihrer Aufsichtspflicht, gemäß der ursprünglichen Bedeutung des Wortes *ἐπίσκοπος* (Aufseher), intensiver nachgehen. Für seelsorglich aktive religiöse Orden bedeutete es eine deutliche Einschränkung der Autonomie ihrer Tätigkeit, unter anderem auch im Bereich des Bruderschaftswesens.²

Als eine Reaktion auf manche Missstände, über die sich Bischöfe beschwert hatten, bestätigte schon das Konzil von Trient selbst das Recht der Diözesanbischöfe, Aufsicht über die Bruderschaften in ihren Diözesen auszuüben.³ Als weiterer Versuch, das Bruderschaftswesen genauer zu reglemen-

* Der Aufsatz beruht wesentlich auf Teilen der Dissertationsschrift des Autors: Štefan DÓCI, *Ein Dominikanerkonvent im Ambiente von Pfarrei, Stadt und Staat: Die seelsorgliche Tätigkeit der Kaschauer Predigerbrüder im 18. Jahrhundert*, 2014. [Unveröffentlichte Dissertation, Universität Wien.]

¹ Heribert SCHMITZ, *Pfarrei und ordentliche Seelsorge in der tridentinischen und nachtridentinischen Gesetzgebung = Die Bistümer und ihre Pfarreien*, hrsg. von Erwin GATZ, Freiburg u. a., Herder, 1991 (Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts – Die Katholische Kirche, 1), 47.

² Einen wertvollen Überblick über das posttridentinische bzw. barocke Bruderschaftswesen mit reicher Bibliographie bietet Peter HERSCHE, *Muße und Verschwendung: Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*, I, Freiburg u. a., Herder, 2006, 396–419.

³ Marc VENARD, Bernard VOGLER, *Die kollektiven Formen des religiösen Lebens = Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/30)*, hrsg. von Marc VENARD u. a., Freiburg u. a., Herder, 2010 (Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur, 8, Sonderausgabe), 1020.

tieren, gilt das Breve *Quaecumque* von Papst Clemens VIII. vom 7. Dezember 1604, mit dem breite Befugnisse der Diözesanbischöfe in diesem Bereich sanktioniert wurden.⁴

Die Tätigkeit von Bruderschaften wurde von kirchlichen Autoritäten allerdings grundsätzlich gefördert. Man wusste nämlich, dass die von ihnen gepflegten Frömmigkeitsideale und -formen die Inhalte des katholischen Glaubens zum Ausdruck brachten, welche von den protestantischen Reformatoren in Frage gestellt worden waren und die man in der Zeit der katholischen Reform dem Volk wieder nahe bringen wollte (so etwa die auf dem Glauben an die dauerhafte Realpräsenz Christi in der Eucharistie beruhenden Verehrung des Allerheiligsten Sakraments durch die Sakramentsbruderschaft). Die deutlichste Form der Förderung, nämlich die Erteilung von verschiedenen Privilegien durch die Päpste, erfuhr auch die vom Predigerorden betreute Rosenkranzbruderschaft während der Barockzeit immer wieder.

Die Tatsache, dass ein Drittel der in der nachtridentinischen Periode errichteten Bruderschaften in Verbindung zu einem religiösen Orden stand, hat Peter Hersche besonders hervorgehoben. Seiner Behauptung, die Orden erhofften sich „dafür im Gegenzug eine gewisse materielle Unterstützung durch die Mitglieder“,⁵ ist zuzustimmen. Einen gegenseitigen Austausch von geistlichen und materiellen Gütern kennen wir schon aus der Tradition der frühmittelalterlichen Gebetsverbrüderungen. Die Idee des *sacrum commercium* spielte in der Seelsorge der Predigerbrüder seit der Anfangszeit eine wichtige Rolle: Thomas von Aquin lieferte seinen Mitbrüdern in dieser Hinsicht wichtige theologische Argumente.⁶ Man kann jedoch das Materielle nicht im Vordergrund der Interessen der Ordensleute sehen, vielmehr war ihre Überzeugung von der Qualität der eigenen Spiritualität der Triebmotor bei Bruderschaftsgründungen.

⁴ Bernhard SCHNEIDER, *Wandel und Beharrung: Bruderschaften und Frömmigkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit = Volksfrömmigkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Hansgeorg MOLITOR, Heribert SMOLINSKY, Münster, Aschendorff, 1994, 67f.

⁵ HERSCHE, *Muße und Verschwendung*, 397. Zur Frage der Verbindungen zwischen religiösen Orden und Bruderschaften siehe auch Marie-Hélène FROESCHLÉ-CHOPARD, Françoise HERNANDEZ, *Les dévotions des confréries, reflet de l'influence des ordres religieux?*, *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 1994/2, 104–126.

⁶ Der Aquinate behandelte die Frage im Zusammenhang mit seiner Verteidigung der Mendikantenarmut. Siehe dazu Ulrich HORST, *Wege in die Nachfolge Christi: Die Theologie des Ordensstandes nach Thomas von Aquin*, Berlin, Akademie, 2006 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens, Neue Folge, 12), 57–67.

Die Rosenkranzbruderschaft – „das Erbe“ des Dominikanerordens

Seit der Errichtung der *Confratria Virginis Mariae et Divi Dominici Ordinis Fratrum Praedicatorum* im flandrischen Douai durch den bretonischen Dominikaner Alanus von Rupe (†1475), die zwischen 1464 und 1470 erfolgte, und der Gründung der Rosenkranzbruderschaft in Köln durch Jakob Sprenger (†1495), einen Mitbruder und Schüler des Alanus, im Jahre 1475 wurde der Kreis der Laien, die an den Dominikanerorden formell gebunden waren, immer größer.⁷ Nach mehreren päpstlichen Dokumenten seiner Vorgänger bezüglich des Rosenkranzes erklärte der aus dem Dominikanerorden stammende Papst Pius V. (1566–1572) mit dem Breve *Consueverunt* vom 17. September 1569 ‚definitiv‘ den heiligen Ordensgründer Dominikus als Stifter des Rosenkranzes, sanktionierte die Form des Gebetes und bestätigte das ausschließliche Recht der Dominikaner, Bruderschaftsgründungen vorzunehmen. Priester, die nicht dem Dominikanerorden angehörten, durften eine Rosenkranzbruderschaft nur auf Grund einer Beauftragung des Ordensmeisters oder dessen Vikars errichten.⁸ Allerdings wurde diese Kompetenzfrage zur Ursache vieler Konflikte mit anderen religiösen Orden während der ganzen Frühen Neuzeit.⁹

Die Dominikaner bekannten sich zur Bruderschaft als ihrer *sacra haereditas*¹⁰ und bemühten sich selbst aktiv um verschiedene Privilegien und Ablässe,¹¹ um

⁷ Über die Geschichte des Rosenkranzes und der Rosenkranzbruderschaft existiert unzählige Literatur. Wir verweisen nur auf einige einen Grundüberblick bietende Titel: Franz COURTH, *Art: Rosenkranzbruderschaften = Marienlexikon*, V, St. Ottilien, Editions Sankt Ottilien, 1993, 564f; Andreas HEINZ, *Art: Rosenkranz: I, Theologiegeschichte = Marienlexikon*, V, St. Ottilien, Editions Sankt Ottilien, 1993, 553–555; Stefan JÄGGI, *Rosenkranzbruderschaften: Vom Spätmittelalter bis zur Konfessionalisierung = Der Rosenkranz: Andacht Geschichte: Kunst*, hrsg. von Urs-Beat FREI, Fredy BÜHLER, Bern, Benteli, 2003, 92–105. Im Buch von Gábor BARNÁ, *Az Élő Rózsafüzér társulata: Imádság és imaközösség a 19–21. századi vallási kultúrában*, Budapest, Szent István Társulat, 2011, das sich der speziellen, im 19. Jahrhundert begründeten, Form des Lebendigen Rosenkranzes widmet, ist auch ein Überblick über die frühere Geschichte des Rosenkranzes und der Rosenkranzbruderschaft zu finden.

⁸ *Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum*, V, hrsg. von Antoninus BREMOND, Romae, 1733, 223f.

⁹ Ein Streitfall zwischen den Dominikanern und den Jesuiten wird geschildert in: Giovanni PIZZORUSSO, *Una controversia sul rosario, Domenicani e gesuiti nelle Antille Francesi (1659–1688)*, Dimensioni e problemi della ricerca storica, 1994, 202–215.

¹⁰ So wurde es vom Generalkapitel des Ordens, das 1574 in Barcelona stattfand, formuliert. *Acta capitulorum generalium ordinis Praedicatorum*, hrsg. von Benedictus Maria REICHERT, V, Romae, 1901 (*Monumenta ordinis fratrum Praedicatorum historica*, 10), 175f.

¹¹ Im *Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum* (hrsg. von Antoninus BREMOND, V–VII, Romae 1733–1740) sind die Privilegienurkunden aus dem Zeitraum bis 1740 abgedruckt.

das als Proprium des Ordens verstandene Rosenkranzgebet unter den Gläubigen möglichst erfolgreich zu verbreiten. Im Mittelpunkt dieser Aktivität stand die Verehrung der Jungfrau und Gottesmutter Maria. In Wirklichkeit aber versuchten die Dominikaner, den Bruderschaftsmitgliedern die Komplexität des katholischen Glaubens aufzuzeigen und ihr religiöses Leben in seiner Gesamtheit zu fördern. Die Betreuung der Bruderschaften war ein wichtiger Bestandteil der vielumfassenden Predigtstätigkeit.¹²

Die Rosenkranzbruderschaft der Dominikaner in Kaschau

Die Tradition der Rosenkranzfrömmigkeit in Kaschau reicht in die vorreformatorische Zeit zurück. Die Existenz einer Rosenkranzbruderschaft an der Dominikanerkirche im Jahre 1522 lässt sich aufgrund eines in diesem Jahr verfassten Testaments des Kaschauer Bürgers Johannes Seydel vermuten.¹³ Die Bruderschaft wurde höchstwahrscheinlich aufgelöst, nachdem die Brüder 1556 die Stadt verlassen hatten.¹⁴ Die dominikanische Präsenz in der oberungarischen Metropole wurde 1698 wiederbelebt.¹⁵ Ein Wiedergründungsdatum der Rosenkranzbruderschaft ist unbekannt. Zwar gibt Éva Knapp in ihrem Aufsatz über die Kaschauer Bruderschaften das Jahr 1716 als das Errichtungsdatum an,¹⁶ doch konnte diese

¹² Auf die Verknüpfung zwischen der Predigt und der Rosenkranzverbreitung wies bereits das Generalkapitel von Rom 1571 hin. *Acta capitulorum generalium*, V, 126. Das oben erwähnte Generalkapitel von Barcelona wiederholte die Ermahnung, die Rosenkranzbruderschaft durch die Predigten zu fördern. *Acta capitulorum generalium*, V, 175f.

¹³ Vojtech WICK, *Dáta k dejinám košických dominikánov* [Titel der ungarischen Ausgabe: *Adatok a kassai domonkosok történetéhez*], Košice, 1932, 10. Siehe auch Béla WICK, *Szent Ferenc rendjének története Kassán*, hrsg. von Péter SAS, Budapest, Bookmaker, 2005, 22f.

¹⁴ Zu den Umständen der Unterbrechung der dominikanischen Präsenz in Kaschau siehe WICK, *Dáta k dejinám košických dominikánov*, 11–13.

¹⁵ Zur Wiedereinrichtung des Dominikanerkonvents und der unmittelbaren Vorgeschichte siehe WICK, *Dáta k dejinám košických dominikánov*, 22–26; Béla Vilmos MIHALIK, „...*Campus ad fidei catholicae inseminationem*“: *Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában*, Budapest, 2013, 238–240. [Unveröffentlichte Dissertation.]

¹⁶ Éva KNAPP, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században*, Századok, 1995, 794. In ihrem Aufsatz zitiert die Autorin als Quelle ein die Rosenkranzprozessionen betreffende Schreiben der Kaschauer Dominikaner an den Bischof von Erlau aus dem Jahre 1764, das im Diözesanarchiv von Erlau aufbewahrt wird: Egri Főegyházmegyei Levéltár (= EFL), Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, pag. 62–65. Dort (pag. 63) wird das Jahr 1716 allerdings nur im Zusammenhang mit dem Erlass eines Dekrets der römischen Kongregation für Bischöfe und Ordensleute bezüglich einer Causa in Neapel erwähnt.

Angabe nicht verifiziert werden. Ein Eintrag im Protokoll des Stadtrates zum 28. Januar 1732 spricht von einem Betrag von 3 Rheinischen Gulden, der den Dominikanern für die Rosenkranzbruderschaft ausbezahlt wurde.¹⁷ Derartige Vermerke wiederholen sich in späteren Jahren relativ oft. In den untersuchten Stadtbüchern aus der Zeit vor 1732 wurde keine ähnliche Nachricht in Bezug auf die Bruderschaft gefunden, obwohl Bemerkungen von Beiträgen des Stadtrates für die Dominikaner bei verschiedenen Anlässen vorhanden sind. Deshalb scheint es möglich zu sein, dass die Wiedergründung erst ein paar Jahre vor dem genannten Datum zustande kam. Damit dürfte sie zu Anfang der Bruderschaftsgründungsperiode in Ungarn zwischen 1721 und 1770¹⁸ stattgefunden haben. Auf die Tätigkeit der Brüder auf dem Gebiet der Rosenkranzfrömmigkeit vor 1732 weisen Vermerke in mehreren Büchern aus dem historischen Bestand der Dominikanerbibliothek in Kaschau hin, die von ihrem Erwerb für den Konvent im Jahre 1729 dank dem Einsatz des damaligen ordentlichen und Rosenkranzpredigers Thomas Pauer sprechen.¹⁹ Derselbe Pater stand einer Angabe Vojtech Wicks zufolge im Jahre 1733 der Rosenkranzbruderschaft vor.²⁰ Im Sinne der Ordensbestimmungen hatten einzelne dominikanische Niederlassungen für die Förderung des Rosenkranzes mittels der Predigt und für die Förderung der Rosenkranzbruderschaft zu sorgen. Beide Aufgaben wurden offensichtlich Pater Thomas Pauer übertragen. Es bleibt offen, ob er als Rosenkranzprediger schon 1729 an der Spitze der Bruderschaft stand und ob es eine Rosenkranzbruderschaft damals schon gab.

Im Zeitraum zwischen der Wiedererrichtung und der im Zusammenhang mit josephinischen Kirchenmaßnahmen erfolgten Aufhebung in der zweiten Hälfte der 1780er Jahre war die Rosenkranzbruderschaft eines der wichtigsten pastoralen Felder der Dominikaner in Kaschau. Die bereits erwähnten Vermerke in den Stadtbüchern über die Spenden für die Veranstaltungen der Bruderschaft sind ein

¹⁷ „*Reverendis patribus dominicanis pro fraternitate sacratissimi Rosarii resolvuntur floreni rhenenses tres.*“ Archív mesta Košice, Magistrát mesta Košice, Supplementum Halagianum, H III/2 mac 126, Protocollum 1731, fol. 32r (Eintrag zum 28. Januar 1732).

¹⁸ Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Volksfrömmigkeit in Ungarn: Beiträge zu vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Dettelbach, Röhl, 1996 (Quellen und Forschungen zu europäischen Ethnologie, 18), 288, 295.

¹⁹ Als Beispiel sei genannt: Dominikánsky konvent v Košiciach, Historická knižnica, Josuae PLACAEI, SS. Theol. in Acad. Salmuriensi Profess. Celeberrimi Opera omnia, in unum Corpus nunc Primum Collecta [...], Tomus primus, Franequerae, 1699, Titelblatt: „*Ab inclyta Camera Scepusiensi residentia Cassoviensis per sollicitationem P. Thomae Pauer O. P. pro tempore concionatoris ordinarii et rosariani acquisivit 1729.*“

²⁰ WICK, *Dáta k dejinám košických dominikánov*, 29.

Zeugnis davon, dass dieser Aktivität im Kontext des religiösen Lebens der Stadt auch von der Stadtverwaltung eine nicht geringe Bedeutung zugeschrieben wurde.

Als Hauptquelle für die Darstellung religiöser Impulse, welche die Predigerbrüder den Bruderschaftsmitgliedern anboten, dient ein Bruderschaftszettel, den die Dominikaner in Kaschau auf Slowakisch veröffentlichten, und der gleichzeitig als Aufnahmeformular für die Rosenkranzbruderschaft diente.²¹ Ein heute im Kaschauer Staatsarchiv sich befindendes Exemplar gehörte Martin Szihelszky, der 1755 in die Kaschauer Bruderschaft aufgenommen worden war. Der Titel diesen vierseitigen Textes lautet auf Deutsch übersetzt: „Die kurze und notwendige Aufmunterung der Brüder und Schwestern des Allerheiligsten Rosenkranzes“.²² Er präsentiert bündig die Rosenkranzbruderschaft und deren Ziele, beschreibt die Methode des Rosenkranzgebetes und informiert über Verpflichtungen, welche Bruderschaftsmitglieder auf sich nehmen. Es handelt sich in mancherlei Hinsicht um eine bedeutende Quelle. Sie zeigt das Selbstverständnis der Predigerbrüder bezüglich des Rosenkranzes und ist gleichzeitig ein Zeugnis für manche Aspekte der frühneuzeitlichen Frömmigkeit und Mentalität. Von der Verwendung der Volkssprache ist abzuleiten, dass die Brüder sich in ihrer Tätigkeit an breitere Kreise der Bevölkerung wandten.²³ Eine zweite relevante Quelle ist ein im Erzbischöflichen Archiv in Erlau aufbewahrter handschriftlicher Zettel mit den Bruderschaftsregeln.²⁴ Zu berücksichtigen ist auch eine kurze Zusammenfassung der Regel, die als Teil einer Aufstellung über Einnahmen und Ausgaben des Dominikanerkonventes und dessen Bruderschaften von 1785 im Kaschauer Staatsarchiv überliefert ist.²⁵ Schließlich werden zwei Schreiben der Kaschauer Dominikaner an den Diözesanbischof Franz Barkóczy von 1752²⁶ und Karl Eszterházy von 1764²⁷

²¹ In der von TŰSKÉS und KNAPP erstellten Typologie der barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen werden neben Aufnahmeformularen noch Handbücher, Geschenkbücher, Andachtsbücher und Gelegenheitspublikationen genannt. Diese erschienen in lateinischer, ungarischer, deutscher, slowakischer und kroatischer Sprache, wobei davon nur 30 Prozent der Drucke auf Latein waren. TŰSKÉS, KNAPP, *Volksfrömmigkeit*, 324f.

²² Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štátny archív v Košiciach (= ŠA KE), Dominikáni – Košice, Novšia manipulácia, Náboženské spolky, Bruderschaftszettel „Krátke a potrebné zbuzenj bratruw a sester Neyswetegssyho Ružence“ (Aufnahmeformular von Martin Szihelszky, 1755).

²³ Vgl. TŰSKÉS, KNAPP, *Volksfrömmigkeit*, 335

²⁴ EEL, Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, pag. 60–61.

²⁵ ŠA KE, Dominikáni – Košice, Stará manipulácia, O 16.

²⁶ Archív Košickej arcidiecézy (= AACass), Košické biskupstvo, Acta Religiosorum – Dominikáni, Pater Augustinus Marics an den Bischof von Erlau, Kaschau, 2. Januar 1752.

²⁷ EFL, Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, pag. 62–65.

herangezogen, dem wir ebenfalls einen für unsere Fragestellung relevanten Hinweis entnehmen können.

Der Text des Bruderschaftszettels beginnt mit einer Information über den Urheber der Rosenkranzbruderschaft: Die Erzbruderschaft des Allerheiligsten Rosenkranzes sei auf die Ermahnung der seligen Jungfrau Maria, durch den heiligen Dominikus, den Gründer des Dominikanerordens, eingeführt worden. Dass diese Feststellung historischer Wirklichkeit nicht entspricht, war bereits im 18. Jahrhundert einigen Historikern, auch aus dem Dominikanerorden,²⁸ bekannt. Im Allgemeinen war aber die alte, in das Ende des 15. Jahrhunderts zurückreichende Überlieferung immer noch lebendig.²⁹ Der Hinweis auf Dominikus hatte offensichtlich die Funktion, die Verknüpfung zwischen dem Orden und der Bruderschaft zu begründen. Was die Bezeichnung ‚Erzbruderschaft‘ anbelangt, trifft dieser Ausdruck keine Aussage über einen Rechtsstatus der Bruderschaft. Sie solle, nach einer Erläuterung in der Schatz-Kammer Deß H. Rosenkrantz, einem 1661 in Konstanz erschienenen Bruderschaftshandbuch, lediglich auf die ‚Vornehmlichkeit‘ der Rosenkranzbruderschaft hinweisen. Diese bestünde in ihrer mehrfachen Allgemeinheit: Sie sei allen Personen (d. h. ohne Rücksicht auf Geschlecht, Standeszugehörigkeit etc.) zugänglich und mache die Mitglieder aller geistlichen Verdienste des Predigerordens teilhaft.³⁰

Die Bindung der Bruderschaftsmitglieder an den Dominikanerorden sollte unter anderem durch den regelmäßigen Besuch der Ordenskirche zum Ausdruck kommen. Laut dem Bruderschaftszettel waren alle verpflichtet, am Rosenkranzfest (das immer am ersten Oktobersonntag gefeiert wurde), am Neujahrstag als Titularfest des Namens Jesu, an allen gebotenen Feiertagen der seligen Jungfrau Maria,

²⁸ Um eine historische Korrektur bemühten sich die französischen Dominikanerhistoriker Jacques QUÉTIF (†1698) und Jacques ECHARD (†1724) in ihrem Werk *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti, notisque historicis et criticis illustrati*, I, Lutetiae Parisiorum, 1719, 851f.

²⁹ In einem Bericht des Superiors des Kaschauer Klosters über die dominikanischen Bruderschaften heißt es: „*Habet residentia nostra Cassoviensis confraternitatem Sacratissimi Rosarii de qua vera ac firma omnium sententia est, confraternitatem Sacratissimi Rosarii a sancto Patre Dominico fundatore ordinis Praedicatorum per Gloriosam Virginem Dei Matrem fuisse institutam, propagatam et in diversis mundi partibus non sine magnis praeclarisque miraculis dilatatam, hoc testantur suis diplomatibus plurimi pontifices.*“ EFL, Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, pag. 56 (Bericht des Vikars Augustinus Marics an den Bischof Karl Eszterházy, Kaschau [1771]).

³⁰ *Schatz-Kammer Deß H. Rosenkrantz. Das ist Sattsammer gründlicher Bericht von der hochlöblichen Ertz-Bruderschaft deß H. Rosenkrantzes oder Psalters Jesu Mariae. Erster Theil. Von Ursprung, Gnaden, Indulgentzen, Hoch- und Freyheiten, Statuten und Regulen [...]. Der ander Theil. Von außserlesnen Miraceln, Exempel, wunderthätigen Zeichen [...]*, Konstanz 1661, I, 19f.

am Tag des heiligen Dominikus und am ersten Sonntag jedes Monats reuevoll zu beichten, das Altarsakrament fromm zu empfangen, weiter allen Prozessionen fleißig beizuwohnen und an jedem Sonntag und Feiertag, falls möglich, an Predigten und am Rosenkranzgebet in der Dominikanerkirche teilzunehmen. Diese Pflicht war allerdings nicht absolut. Es hieß: Sie bindet nicht unter Sünde.³¹ Dieser Formulierung sei nun unsere Aufmerksamkeit gewidmet.

Merkmal der religiösen Bildung Nr. 1: Erziehung zur Freiheit

Im Aufnahmeformular ist eine Bestimmung zu finden, die Brüder und Schwestern der Bruderschaft seien verpflichtet, jede Woche auf ein- oder dreimal den ganzen Rosenkranz oder den Psalter zu beten.³² In der Aufstellung über Einnahmen und Ausgaben der dominikanischen Bruderschaften von 1785 heißt es, die drei Teile des Rosenkranzes seien für das gemeine Wohl der heiligen christlich-katholischen Kirche zu persolvieren.³³ Im Text des Bruderschaftszettels geht man nach der Erklärung des Wesens des Rosenkranzgebetes (es wird betont, dass die 15 Geheimnisse der menschlichen Erlösung fromm zu betrachten sind) und nach der Nennung von dessen einzelnen Teilen wieder auf die Aufgaben der Mitglieder ein. Es wird gesagt, die Brüder und Schwestern der Bruderschaft seien unter keiner, nicht einmal unter lässlicher Sünde verpflichtet, das Gebet zu sprechen. Sollten sie aber diese freiwillige Pflicht vernachlässigen,

³¹ „Podle pak Regul tohoto Arcy-Braterstva: Den blannjho a Titulárskyho Swátkeu S. Ružence (který se svety wšedlicky w Prwnj Nedělu Mesjce Octobra) tak take na Den Nowého Leta, gakožto Titulárskyho Swátkeu Neysladssyho Gména Ježíse; y na wssecky prikázane Swátkeu Blaboslaw. Panny Marye; Na den Sw. Dominika, a w prwnj Nedělu každibo Mesjce, wssecy Bratrowe a Sestry powyni budu zkerusene se sponjdati, pobožne Wlebbnu Swátost Oltárnj prigmati, powyni take budu na wssecky Processye pilne chodiwaty, pri tom take každu Nedělu y Swátek (když můžou) magu se na Kázén y na S. Ruženec w Chráme Zákonikáw S. Dominika ustanowiti: Táto pak powynnost pod žádnim brjchem se nezawazuje.“ ŠA KE, Dominikáni – Košice, Novšia manipulácia, Náboženské spolky, Bruderschaftszettel „Krátke a potrebne zbuzeni bratruw a sester Neyswetegssyho Ružence“ (Aufnahmeformular von Martin Szihelszky, 1755).

³² „Kterého S. Braterstva Bratrowe y Sestry gakožto Udowe powynnj budu se modliti každý týden na geden, aneb na trj rázy celi Ruženec, neb Psalterium.“ ŠA KE, Dominikáni – Košice, Novšia manipulácia, Náboženské spolky, Bruderschaftszettel „Krátke a potrebne zbuzeni bratruw a sester Neyswetegssyho Ružence“ (Aufnahmeformular von Martin Szihelszky, 1755).

³³ „Praedicta tres rosaria debent pro bono communi Sanctae Ecclesiae Christianae Catholicae persolvi.“ ŠA KE, Dominikáni – Košice, Stará manipulácia, O 16 (Aufstellung über Einnahmen und Ausgaben des Dominikanerkonventes und dessen Bruderschaften, Juni 1785).

würden sie an den geistlichen Gnaden, d. h. Verdiensten dieser ruhmvollen Bruderschaft keinen Anteil haben.³⁴ Diese Bestimmung war schon von Alanus von Rupe für seine Bruderschaft in Douai gegeben worden, die dann Jakob Sprenger in den Statuten der Kölner Bruderschaft verankerte. Seit damals gehörten sie zu charakteristischen Merkmalen der Rosenkranzbruderschaft. Wie ist es aber zu erklären, dass man von Verpflichtungen spricht, diese aber gleichzeitig in einem gewissen Sinne relativiert? Handelte es sich wirklich um eine Relativierung? Welches theologische Verständnis verbirgt sich hinter einer derartigen Formulierung?

Eine Erklärung und Antwort auf diese Fragen ist im bereits erwähnten Handbuch Schatz-Kammer zu finden. Dort wird gesagt, man wolle niemandem wegen der Vernachlässigung des Gebetes Gewissenskrupel machen, sondern jedem seine Freiheit überlassen. Ausdrücklich wird erwähnt, auch eine hundertmalige Unterlassung brauche man nicht zu beichten.³⁵ Diese Bestimmung wird damit begründet, dass eine Verpflichtung unter Sünde und Schuld die Universalität der Bruderschaft in Gefahr bringen könnte, weil nicht alle bereit seien, eine derartige Last auf sich zu nehmen. Vor allem in dem Fall, wenn jemand stellvertretend für andere beten würde, würde er sich wegen des Risikos, eine Sünde zu begehen, nicht dazu verpflichten. Letztendlich würde eine schwerwiegende Verpflichtung bei vielen zur Abneigung gegen die Bruderschaft führen.³⁶ Das Wesentliche der ganzen Argumentation ist allerdings im folgenden Satz zu finden: „Darumb ist es gar bequem dass in dieser Bruderschaafft keine Gesetz vorhanden mit einiger Verbündtnuß, sondern dass sie einem jeglichen frey läst, weilen der H. Bernardus lehrt: Libertas ubi non est, nec meritum est: da keine Freyheit ist, da ist auch kein verdienst.“³⁷ Es geht in der Bruderschaftsregel also nicht darum, die Verpflichtungen zu relativieren, sondern den Mitgliedern letztendlich eine Möglichkeit zu geben, auf Grund ihrer Freiheit größeren geistlichen Vorteil zu gewinnen.

³⁴ „*Tuto predmėnowanu Modlitbu S. Ruźence Bratrowe a Sestry tohoto Braterstwa neni gsu pod řádнім brjchem (ani pod wssedním) ponynnj wykonáwaty, ale kdo by tuto dobrovolnu ponynnost neučinił, ten Duchownjch Milosti tobto Slawněbo Braterstwa učasným nebude.*“ ŠA KE, Dominikáni – Košice, Novšia manipulácia, Náboženské spolky, Bruderschaftszettel „Krátke a potrebné zbuzejnj bratrow a sester Neyswetegssyho Ruźence“ (Aufnahmeformular von Martin Szihelszky, 1755).

³⁵ *Schatz-Kammer Deß H. Rosenkrantz*, I, 52.

³⁶ *Schatz-Kammer Deß H. Rosenkrantz*, I, 53.

³⁷ *Schatz-Kammer Deß H. Rosenkrantz*, I, 53f. Vgl. das Zitat bei BERNHARD von Clairvaux, *De gratia et libero arbitrio* = BERNHARD von Clairvaux, *Sämtliche Werke lateinisch-deutsch*, hrsg. von Gerhard B. WINKLER, I, Innsbruck, Tyrolia, 1990, 196.

Man kann im Prinzip der ‚freiwilligen Pflicht‘ einen für den Predigerorden charakteristischen Zug erkennen. Er ist in der Tat in der Gesetzgebung der Dominikaner zu finden und es gehört von Anfang an zu wesentlichen Merkmalen der Ordensspiritualität.³⁸ Dies kann an den Ordenskonstitutionen und an einem Abschnitt aus dem Kommentar zu den Konstitutionen des fünften Generalmagisters des Predigerordens (1254–1263) Humbert von Romans (†1277), dargestellt werden.

Im Prolog der Konstitutionen liest man, dass diese mit Rücksicht auf Einheit und Frieden im Orden nicht unter Sünde verpflichten, sondern allein unter Strafe.³⁹ Während die Sünde als eine die Gottesbeziehung verletzende und das ewige Heil des Menschen bedrohende Tatsache eine theologische Kategorie darstellt, ist die Strafe hier ein rein die äußere Disziplin betreffender Begriff. Man versteht darunter eine von der zuständigen Autorität zu erlegende Buße für etwaige Vergehen gegen die Gemeinschaftsordnung.

In Bezug auf den Frieden, für den die Sorge zu tragen ist, sagt Humbert, Verpflichtungen unter Sünde würden das Gewissen der Brüder durch unendliche Skrupel in nicht kleine Unruhe bringen.⁴⁰ Es seien noch zwei Gründe aus mehreren genannt, die nach der Meinung Humberts gegen eine Verpflichtung der Konstitutionen unter Sünde sprechen. Erstens: Gott gefalle es vielmehr, wenn man für ihn etwas tut, wozu man nicht verpflichtet ist. Derartiges Handeln ermögliche auch, mehr Verdienste im Orden zu gewinnen. Zweitens: Sollten die Konstitutionen schwer verpflichten, würden viele dadurch vom Ordenseintritt abgehalten.⁴¹ An dem, was hier angeführt wurde, wird eine Verwandtschaft zwischen der Spiri-

³⁸ Das schließt natürlich nicht aus, dass auch andere, nichtdominikanische, Bruderschaften ein ähnliches Prinzip der ‚freiwilligen Pflicht‘ kannten.

³⁹ „Eapropter, ut unitati et paci totius ordinis provideamus, volumus et declaramus ut constitutiones nostrae non obligent nos ad culpam, sed ad penam, nisi propter contemptum vel preceptum.“ *Constitutiones antiquae Ordinis Fratrum Predicatorum, Prologus* = Antoninus Hendrijk THOMAS, *De oudste constituties van de dominicanen: Voorgeschiedenis Tekst, bronnen, ontstaan en ontwikkeling (1215–1237): Mit uitgave van de tekst*, Leuven, Bibliotheque de l’Université, 1965 (Bibliothèque de la Revue d’histoire ecclésiastique, 42), 311f. Zur Frage der Pflicht in den dominikanischen Konstitutionen siehe Gilles Gerard MEERSSEMAN, *Ordo fraternitatis: Confraternite de pietà deli laici nel medioevo*, III, Roma, Herder, 1977 (Italia Sacra – Studi e documenti di storia ecclesiastica, 26), 1293–1295.

⁴⁰ „Provisum est paci quoad conscientias quae turbabantur non modicum ante ex scrupulis infinitis quae nascebantur in conscientiis eorum, ex timore peccandi occasione obligationis constitutionum.“ HUBERTUS de Romanis, *Expositio in Constitutiones* = H. R., *Opera de vita regulari*, hrsg. von Joachim Joseph BERTHIER, II, Romae, Befani, 1889, 45f.

⁴¹ HUBERTUS de Romanis, *Expositio in Constitutiones*, 48.

tualität des Predigerordens und der Rosenkranzbruderschaft offenbar. In beiden Fällen sollte die Regelung helfen, die Attraktivität der Mitgliedschaft zu erhöhen.⁴²

Merkmal der religiösen Bildung Nr. 2: Erziehung zur Verantwortung und Solidarität

Die Unterlassung des Gebetes sollte aber nicht ganz ohne Konsequenzen bleiben. Das Prinzip der geistlichen Solidarität der Bruderschaftsmitglieder verlangte, dass sich alle Brüder und Schwestern bemühten, mit ihrem Gebet zugunsten der ganzen Rosenkranzbruderschaft ihren Beitrag zu leisten. Falls man nichts beitrug, sollte man vom gemeinsamen Gnadenschatz auch keinen Vorteil genießen. Dieser Verlust der ‚geistlichen Gnaden‘ der Bruderschaft, unter denen wohl vor allem die zahlreiche Ablässe zu verstehen sind, war dann eine Strafe, die man mit der Gebetsunterlassung an sich zog.⁴³ Für Katholiken in der Barockzeit, deren Spiritualität im Streben nach einem möglichst großen geistlichen Gewinn beruhte,⁴⁴ muss eine derartige Konsequenz schwer genug gewesen sein.

Die Bruderschaft sollte in der Tat viel mehr sein als nur ein geschlossener Kreis frommer Rosenkranzbeter. Neben religiösen hatten die Mitglieder auch caritativ-soziale Verpflichtungen. Es wurde nicht nur verlangt, dass sie ihrer verstorbenen Schwestern und Brüder im Gebet gedenken, sondern dass sie auch an deren Begräbnis „feierlich“ (*officiose*) teilnehmen. Explizit wurde gesagt, dies gelte für Begräbnisse von reichen als auch von armen Mitgliedern.⁴⁵ Ihre Solidarität sollten sie ebenfalls gegenüber den kranken Brüdern und Schwestern zeigen, indem sie sie besuchten. Außerdem, wenn sie einem/einer Kranken die Eucharistie brachten, sollten sie für ihn/sie beten. Sie sollten arme Pilger als Gäste unterbringen und sie mit Almosen unterstützen, sich um Frieden mit allen bemühen und Sünder zum Guten anmahnen.⁴⁶

⁴² Auf die Verwandtschaft zwischen dem Predigerorden und unter seinem Patronat existierenden mittelalterlichen Bruderschaften im Blick auf *non ad culpam sed ad poenam* weist MEERSSEMAN in seiner *Abhandlung Ordo fraternitatis*, III, 1299–1314 hin.

⁴³ *Schatz-Kammer Deß H. Rosenkrantz*, I, 52f.

⁴⁴ HERSCHE, *Muße und Verschwendung*, I, 412.

⁴⁵ „*Memores erunt defunctorum ex hac congregatione confratrum, proinde tam divitum quam pauperum sepulturae officiose assistant, animam defuncti secundum suam devotionem et arbitrium Deo comendaturi.*“ EFL, *Archivum vetus*, Nr. 66, *Congregationem Marianam respicientia*, pag. 60–61 (*Regulae Confraternitatis Sacratissimi Rosarii*).

⁴⁶ „*Quoties sacrae Eucharistiae sacramentum ad infirmum deportatum fuerit, idem commitabunt, si vero id facere impediti fuerint, signo campanae audito ad genua provoluti orationem Dominicam et salutationem*

Die tätige Nächstenliebe hatte im Programm der Bruderschaft einen wichtigen Platz. Dies gab vor allem den Mitgliedern eine gewisse Garantie, dass sie in Schwierigkeiten auf die Hilfe ihrer Brüder und Schwestern rechnen durften. Das ist ein Grund, warum Peter Hersche in den barocken Bruderschaften „eine Vorform der modernen Versicherung“ sieht und sie „zu den großen Institutionen des sozialen Ausgleichs in der katholischen Welt“⁴⁷ zählt. Doch das Engagement der Mitglieder sollte über die Grenzen der eigenen Vereinigung hinausgehen und sowohl die materielle als auch die geistige und geistliche Not der Menschen stillen. Durch die Ermahnung der Verirrten und Belehrung der Unwissenden hatten sie sich am apostolischen Programm des Predigerordens, mit dem die Rosenkranzbruderschaft in Verbindung stand, nämlich an der Arbeit für das Heil der Seelen zu beteiligen.

Der Rosenkranz erweitert die Welt

Für jede lokale Rosenkranzbruderschaft galt die Vorschrift, ein Bruderschaftsbuch, d. h. ein Verzeichnis aller Mitglieder zu führen. Die Existenz eines solchen Buches ist auch für die Bruderschaft in Kaschau anzunehmen, auch wenn es nicht überliefert wurde.⁴⁸ Es war ein materieller bzw. formaler Ausdruck des Verhältnisses, welches zwischen den Dominikanern und den Mitgliedern der Rosenkranzbruderschaft entstand. Es ist allerdings zu beachten, dass prinzipiell von einem weltweiten Orden und einer weltweiten Bruderschaft die Rede ist. Dieses Selbstbewusstsein der Universalität hatten die Kaschauer Dominikaner, wie es z. B. aus dem Schreiben des Klostersvikars Augustin Marics an den Erlauer Bischof Franz Barkóczy vom 2. Januar 1752 hervorgeht. Marics, der in diesem Schreiben das Recht auf die Abhaltung öffentlicher Prozessionen gegen den Stadtpfarrer vertei-

Angelicam pro eodem infirmo recitabunt. Item pauperes peregrinos libenti animo hospitio excipient aut elemosynis et officiis adjuvabunt. Item pacem cum inimicis propriis aut alienis componere studebunt. Praeterea si devium aliquem in via salutis observaverint, eum ad rectam semitam reducere conabuntur. Ita pariter ignorantes Dei praecepta et quae ad salutem sunt pro viribus suis docebunt. Denique fratres et sorores infirmitate constitutos humaniter visitabunt, eosque in sua adversitate amicissime consolabuntur.”
EFL, Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, pag. 60–61 (Regulae Confraternitatis Sacratissimi Rosarii).

⁴⁷ HERSCHE, *Muße und Verschwendung*, I, 416.

⁴⁸ „*Quicumque huius sacrae confraternitatis membrum et spiritualium ejus donorum particeps esse voluerit, nomen suum albo confraternitatis inseri [curat], alias enim nequaquam ejus meritorum et privilegiorum participem se reddet.*“ EFL, Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, 60–61 (Regulae Confraternitatis Sacratissimi Rosarii).

digte, betonte den weltweiten Usus der Rosenkranzprozessionen und die Privilegien der weltweiten Bruderschaft, an denen auch die lokale Bruderschaft von Kaschau teil habe.⁴⁹ Als die Dominikaner im Jahre 1764 mit dem damaligen Kaschauer Pfarrer Michael Berecz wegen der Rosenkranzprozessionen stritten, zählten sie im Schreiben an den Bischof Karl Eszterházy zum Nachweis der Rechtmäßigkeit ihrer Tradition zahlreiche Privilegien, die die Päpste der ganzen Bruderschaft seit dem Ende des 15. bis ins 18. Jahrhundert erteilt hatten, auf. Der Verweis auf partikularrechtliche und sich konkret auf die Kaschauer Bruderschaft beziehende Entscheidungen der Diözesanbischöfe findet sich in der apologetischen Argumentation erst an einer weiteren Stelle.⁵⁰

Das Verständnis der Rosenkranzfrömmigkeit als *haereditas ordini*, das in den Generalkapitelsakten des Ordens aus 1574 zum Ausdruck kam und das sich im allgemeinen Bewusstsein des Ordens durchsetzte, gab es auch in der Mikrowelt der Kaschauer Dominikaner. Sie wussten sich mit der Frömmigkeitstradition ihres Ordens verbunden. Darüber hinaus verstanden sie sich selber als Bewahrer des Zeichens der Christenheit, wofür der Rosenkranz in der katholischen Christenheit, besonders in der Zeit der Konfessionalisierung, gehalten wurde.

Für die Kaschauer Katholiken, die aus kirchenrechtlicher Sicht primär Mitglieder der Stadtpfarrei waren, bedeutete die Mitgliedschaft in der Rosenkranzbruderschaft Erweiterung ihres religiösen Horizonts. Religiöse Grundbildung, die sie in der Pfarrei von den zuständigen Geistlichen erhielten, wurde bereichert und indem sie an den Aktivitäten der Bruderschaft teilnahmen, konnten sie die spirituellen Grenzen der Pfarrei überschreiten, ohne ihr Territorium zu verlassen.

⁴⁹ „*Et quia per totum orbem terrarum, ubicumque ordo noster viget, dies iste Rosarii (quod est signum Christianitatis) cum omnibus solemnitatibus celebratur, coronata et infulata capita processionem hanc commitantur, quae archiconfraternitas tantorum privilegiorum est, ut nulla congregatio eandem privilegiis superet, hinc ad thronum gratiae Excellentiae Vestrae confugio, rogans ne per totum orbem terrarum usu roborata et per optimae memoriae praedecessores Excellentiae Vestrae indulta devotio hic Cassoviae impediatur, sed ut per hanc magis cultus Magnae Matris augeatur et promoveatur.*“ AACass, Košické biskupstvo, Acta Religiosorum – Dominikáni, Pater Augustinus Marics an den Bischof von Erlau, Kaschau, 2. Januar 1752.

⁵⁰ EÉL, Archivum vetus, Nr. 66, Congregationem Marianam respicientia, pag. 62–65 (Dominikaner an den Bischof Karl Eszterházy, Kaschau, 20. Februar 1764).

Contribution of the Dominican Confraternity of the Rosary to the Intensification of the Religious Practice of the Laymen in Cassow

This paper deals with the Rosary Confraternity which was active at the Dominican Church in Košice in the 18th century. This local confraternity was a part of a worldwide association under the care of the Order of Preachers. Drawing upon the spirituality sources of the Order the friars were able to give new impulses for the religious practice of lay people. The invitation to recite the Rosary and to regularly participate in confraternity activities on the basis of the "voluntary duty" principle as well as the call for responsibility and solidarity were essential features of their rules.

FARMATI ANNA

A „lelki csésze” titkai – avagy ízelítő a csíksomlyói kordások lelki asztaláról*

A történelem folyamán a csíksomlyói ferences kolostor körül is voltak, s folyamatosan vannak ún. világi harmadrendi csoportok. Ezek társulatként (is) működtek a megfelelő történelmi korokban. A Kordás Társulat léte és tevékenysége a 17. század végétől (1678-tól Kordaviselek Társulata néven) a társulatok feloszlásának 1780-as rendeletéig követhető nyomon. Létrejött Jegenyei Ferenc¹ és Taplocai István nevéhez fűződik. Pontosabban egy harmadrend és a Kordaviselek Társulata is létezett a 17. század végén és a 18. század elején, de 1753-tól vezetésük egy kézbe került, és Kordaviselek Társulat néven működött.² Mindkettő használatára jelentek meg helyben imakönyvek és kézikönyvek. A kordások számára ezeknek egyike a kolozsvári születésű Lamprik Imre³ ferences szerzetes által összeállított és 1708-ban kiadott kézikönyv, a *Phiala spiritualis*,⁴ melyet ugyancsak ő, az erdélyi ferences kusztódia akkori őre és képviselője jelentetett meg újra. Az ájtatos kordaviselelőkhöz intézett előljáró beszédből kiderül, hogy a század elején már megjelent egy kézikönyv, de az újonnan csatlakozni kívánóknak már nem jutott belőle, illetve a búcsúk és privilégiumok listájára is többen kíváncsiak, ezért „két nyavalyát egy írral”

* A tanulmány a Domus Hungarica ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Jegenyei Ferenc olaszországi egyetemeken tanult, az erdélyi kusztódia őre volt, az első szentszék által kinevezett felelős az erdélyi misszióért, rendtörténeti munkássága is ismert. Vö. BOROS Fortunát, *Az erdélyi ferencrendiek*, Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura, 1927, 77, 82, 88, 91.

² BENEDEK Fidé, *Csíksomlyó: Tanulmányok*, s. a. r., bev. SAS Péter, Kolozsvár, 2000 (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22), 606.

³ KARÁCSONYI János, *Sz. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1924, 254, 257–259, 268, 276.

⁴ Teljes címe: *Phiala spiritualis Az-az: Lelki Csésze Melyben Rendivel helyezettettek Amaz. Napkeletről fel-keelő Isten jelit Viselő Második Angyalnak Chérubim elméjű, Séraphim szerelmű, alzatos Lucifernek Holta-előtt holtnak, Holta után Előnek, vér-nélkül martyrnak. A’ Meg-Feszült Urnak, Jesus Christusnak ki Út, és Igasság. Élet adójának Eleven Abrazattyanak. idvesség jelével megbélyegzett Atyának. Tökéletes Engedelmesség Fiának. Kellelten Szegénység, hűtös Mátkájának, Tündöklő Tisztaság Christályának, Három Szent Szerzet Fundalójának Szerajim Szent Ferenc Patriarkának Kordáját Viselő, Eredete, Terjedése, és annak lelki értelme, és használ. Regulájok, és külömb-külféle Szentséges Római Pápától, nekik engedtetett Búcsújok Egy néhány szép ájtatos Imádságok. Lelki Szám-vétellel együitt.*

gyógyítandó, a provincia megjelenteti még egyszer. Az előszó után a latin nyelvű engedély következik, majd a kordaviseles eredetéről, terjedéséről, lelki értelméről és hasznáról szóló tanítás, ezt követően a regula és rendtartás, a búcsúlehetőségek bemutatása, privilégiumok naptára, mozgó ünnepek naptára, végül pedig egy alapos tanítás a gyónásra való felkészülésről, majd különféle imádságok.

A harmadrendiek számára is jelent meg Csíksomlyón kézikönyv, mégpedig Tamási György kézdi-orbai főesperes anyagi támogatásával 1753-ban. Az ismeretlen fordító jóvoltából egy kölni, 1724-ben kiadott német nyelvű könyv magyarított változatát vehették kézbe a csíki harmadrendiek.⁵

A társulatok természetesen más helybéli kiadványokat, imakönyveket is használtak, különösképpen, ha az valami módon kapcsolódott a csoport lelki céljaihoz.

Egy ízletes csepp a lelki edényből

Nem fogjuk most ennek az előbb említett csészének (edénynek) egész tartalmát kiinni. A kiadvány egyetlen pontjára térünk ki csupán: ez a társulati kézikönyvecske a teljes búcsú elnyerésének lehetőségei között harmadikként említi a „Boldogságos Szűz Mária koronáját, mely áll hetenkét Idvözletből (s nem hatvanháromból, mint a közönséges) és hét Miatyánkból, aki elmondja, mennyiszor azt cselekszi, annyszor teljes búcsút nyér.”⁶

Ez a hét tizedes rózsafüzér olyan imádság volt, amely 1905-ig valóban csak a ferences rend és harmadrend tagjai számára tette lehetővé a búcsú elnyerését, X. Piusz pápa terjesztette ki minden katolikusra. Ugyanakkor azt gyaníthatjuk, hogy nem minden harmadrendi közösség vagy Kordaviseles Társulat számára volt ennyire fontos ez az olvasóváltozat: az egyik legnépszerűbb és a magyar nyelvterületen több helységben is használt, ismeretlen mariánus ferences szerzetes által írt-szerkesztett kézikönyv, a *Len kötelecske* című például nem említi a búcsúfeltételek

⁵ *Dicsőséges Szent Ferencz Atyánk Harmadik Rendén-lévő Atyafiainak Regulája*. Mellyet regenten 3-dik Honorius, 9-dik Gergely és több következő Szentséges pápák meg-erősítvén ki-adtak. Annak utána említett Sz. Ferencz Szerzete-béli Recollectus Pap, üdvösséges tanúságok adásával bővebben ki-tévén Német nyelven Coloniában 1724 esztendőben világhosszra bocsátott. Mostan pedig magyarra fordítatvan, a' Magyarok lelki hasznokra Tisztelendő Pater Tamási György Theol. Doctornak, Szent Miklós pk. Patrociniuma-alatt vitézkedő Al-Torjai Catholica Ecclesia buzó Megyés Pásztorának, Nemes Kézdi, és Orbai Székek Erdemes Fő Esperestének Istenes költségével ki-nyomtatott Superiorok engedelmeiből. A Csiki Sárlos Boldog Aszszony Klastromában 1753. Esztendőben. Csíki Székely Múzeum Könyvtára, Csíkszereda, Ltsz. 1254.

⁶ *Phiála spiritualis...*, i. m., 36.

között.⁷ Az 1753-as csíksomlyói harmadrendi regula viszont, mely az 1724-es kölni, német nyelvű regula fordítása,⁸ tartalmazza: *A Boldogságos Szűz Mária hét örömiről való koronának, vagy amint most közönségesen mondatik, Szent Ferenc olvasójának teljes búcsúiról.* A szeráfi olvasóhoz kötött búcsú előnyben részesítése talán összefügghet Csíksomlyó kegyhely mivoltával, de erre nem találunk semmi konkrét utalást.

A csíksomlyói kordás kézikönyv, a *Lelki csésze* rövid leírásából két dolog érthető nagyon világosan. Az egyik: fontos a megkülönböztetés ama „közönségestől”, a Brigitta-olvasótól. A másik: az összeállító ismertnek véli ezt az imaformát, csak utal rá; sem itt, sem a könyv más részében nem kapunk róla bővebb leírást. Feltételezhető tehát, hogy ismerték a hívek.

Csak több mint fél évszázaddal később, 1767-ben, a kézikönyv mintegy kitágításaként jelent meg egy 31 oldalas, kis méretű, szerzőt, fordítót, szerkesztőt nem jelölő nyomtatvány *Az hét tizedből álló rózsás koszorúnak vagy jeruzsálemi olvasónak eredetéről, elterjedéséről és erejéről* címmel. A kiadványból azonban nem derül ki a célközönség: a ferences szerzeteseket és a kordásokat csak mint az 1517 óta engedélyezett búcsú címzettjeit említi. Erről a kis részletkérdésről, illetve a szeráfi olvasó imádságát bemutató kiadványról lesz szó a továbbiakban.

Valóban sajátos ferences rózsafüzérről van szó, ma is így ismerik és használják néhány helyen: szeráfi rózsafüzérnek, Szűz Mária koronájának vagy ferences koszorúnak, néhol (pl. Szeged környékén) hétörömű olvasónak is nevezik. Lényege, hogy hét tizedből áll, titkai pedig a középkori kegyesség ismert motívumaiból állnak össze: Szűz Mária hét örömet (ennek az öröm-sornak egy változatát) idézi. A szóban forgó kiadvány azonban nem csak az imádkozás módját tanítja, hiszen az szerepel, ha nem is a kordások, de a harmadrendiek regulájában. Ahogyan a cím is jelzi, szól a kis könyvecske ennek az olvasónak az eredetéről, történetéről és hatékonyságáról is. Azon túl, hogy a Csíki Székely Múzeumban őrzött unikumról van

⁷ Hét kiadása ismeretes: Pozsony, 1720, 1723, 1736, 1768, valamint Győr 1737, 1746, 1749. A hét kiadás szövege egyforma. Az általunk használt példány: *Len kötelecske, az az Szeráfikus sz. Ferencz atyánk magyarországi boldog aszszony provinciában elterjedt korda viselő atyafiak congregációjának regulait vagyis rendtartásait; a sz. pápától engedtetett búcsúit, némely lelki ájtatosságokat, azon kordaviselésnek eredetét, folyamotját, más szép tanításokat magában foglaló könyvecske*, Pozsony, 1736. – Tévesen Németh Péternek tulajdonítják, de ő és Pordányi András provinciális, általános generális csak elősegítették, engedélyezték a megjelenését. Vö. KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon*, I: *Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2014 (Régi magyarországi vallásos nyomtatványok, 1), 14–15.

⁸ *Dicsőseges...*, i. m., 49–52.

szó,⁹ értékes abból a szempontból is, ahogyan bemutatja és kínálja ezt az imaformát.

A hogyanhoz tartozik, hogy a ferencesek rendi hagyománya ekkor még híven és élénken őrizte ennek a rózsafüzérformának a legendás történetét, amelyet a könyvecske összeállítója is elbeszél, írott forrásokra, dokumentumokra hivatkozva: a Mariano da Firenze rendi krónikás¹⁰ nyomán dolgozó Lucas Wadding (1588–1657)¹¹ ferences történetíróra, a bajor provinciális, Fortunatus Hueber ferences szentek élettörténetét elbeszélő könyvére;¹² de idéz Juan de Cartagena (1563–1618) és Bernardino de Bustis¹³ prédikációiból, valamint az imádságról szóló traktátusáról híres Bernardinus da Feltré¹⁴ műveiből is.

A könyvecske felépítése, szerkezete

A figyelmes olvasáskor rögtön feltűnik, hogy a kis könyvecske többet szeretne nyújtani, mint pusztán a szeráfi olvasó ismertetése, illetve imádkozási módjának tanítása, hiszen mindez fellelhető a Csíksomlyón kiadott regulában is. Jól érzékelhetően gazdagabb üzenete van.

Felépítése egyféle fokozatosságot sugall: az első rész a szeráfi rózsafüzér eredetéről szól Szent Ferenc szerzetében, a második annak továbbterjedéséről Szent Ferenc szerzetén belül, a harmadik az olvasó világiak közötti elterjedését és népszerűvé válását mutatja be, míg végül a negyedik rész tényleg az imádság módjáról tanít. A szöveg szabad feldolgozásnak tűnik, nem szó szerinti fordításnak. Ezt sejtetik a fejezetek végi utalások a forrásokra, az egyik latin forrással (*Menologium*)¹⁵ való összevetés, de főként a gördülékeny, magyaros nyelvezet, amelyben olykor még székely nyelvjárási elemek is feltűnnek.

⁹ Itt szeretném megköszönni Muckenhaupt Erzsébetnek, hogy felhívta rá a figyelmemet, és a fotómásolatot rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁰ MARIANO da Firenze, *Compendium Chronicarum Fratrum Minorum, Archivum Franciscanum Historicum*.

¹¹ *Scriptores Ordinis Minorum, Quibus accessit Syllabus illorum, qui ex eodem Ordine pro fide Christi fortiter occubuerunt. Priores atramento, posteriores sanguine christianam religionem asseruerunt*. Recensuit fr. Lucas WADDINGUS, ex typographia Francisci Alberti Tani, Roma, 1650, V, 149.

¹² Fortunatus HUEBERUS, *Menologium, seu Brevis et compendiosa illuminatio, relucens in splendoribus sanctorum, beatorum, miraculosorum [...]*, Monachii, typis Ioannis Lucae Straubii, 1698.

¹³ Olasz ferences teológus (1450–1513), főként dogmatikai és morális traktátusokat írt, a Szeplőtelen Szűz nagy tisztelője volt, egyik fő műve: *Thesaurus spirituale della b. Vergine Maria*, Milano, 1488.

¹⁴ Olasz ferences missziós hitvalló, boldogként tisztelték (1439–1494).

¹⁵ *Menologium...*, i. m., 2191–2193.

Tartalmi elemek is felhívják magukra a figyelmet, és a meggyőzés, az imádságra való rávezetés retorikája mellett ezek az elemek az identitásalkotás, illetve -erősítés problematikáját is éreztetik. Mindez akkor tűnik szembe, ha a könyvecske szövegét összevetjük a regula leírásával (mely a német szöveg szolgai fordításának látszik) és egyik-másik latin eredetivel.

Nézzük először röviden ebből a szempontból is a könyvecske egyes tartalmi elemeit. Az első részben már a legelején ezt olvassuk: „Valamint dicsőséges Szent Domonkos szerzetében kívánta Isten ő Szent Felsege kiterjeszteni Nagy-asszonyunknak, Máriának tiszteletét, úgy üdő jártával a serafikus Szent Ferencz szerzetében elterjeszté ő Szent Felsege Szent Anyjának tiszteletét a hét tizedből álló Olvasónak gyakorlása által.”¹⁶ Maga a gondolat előfordul a németből fordított csíksomlyói ferences harmadrendi regulában is, mégpedig a „Jézus Társaságabéli boldog emlékezetű Pater Paulus Barrius”¹⁷ szájából: „[...] miként a Szűz Mária Olvasójának, mely Psalteriumnak is mondatik, kezdete és eredete Sz. Domonkosnak tulajdonítatik, így ezen Koronának eredetét nem másnak, hanem a Seraphikus Sz. Ferencz szerzetének kell tulajdonítani.”¹⁸ Majd Szalézi Szent Ferenc példáját hozza, és hozzáteszi: „És ez az oka, miért neveztessek ezen Olvasó Franciscanusok Olvasójának.”¹⁹

A jeruzsálemi olvasó könyvecskéjének szerzője azonban ehhez még hozzáteszi: „hogy így, amint ezen két Szent Szerzet megegyezett eredetben és Fundátorinak egybe kapcsolt szeretetében; úgy az Egek Királynéjához, a B. Szűzhöz való áitatoságban is egyesülnének: melyre nézve a hét tizedből álló Olvasó közönségessen vagy Jerusalemi, vagy Szent Ferencz szerzetében levő Olvasónak nevezetik.”²⁰

Az első identitáskifejező elem tehát a domonkos renddel szembeni vagy inkább amelletti önmeghatározás, amely az utóbbi esetben expliciten sem versengésben, hanem a kiegyenlítődesben és az egységben valósul meg, ugyanakkor az elnevezés egyértelműen és hangsúlyosan, talán némi büszkeséggel is – tehetnénk hozzá – hordozza az identitást.

A „jeruzsálemi” név jelentését a könyvecske záradéka magyarázza: „Mert jobbára a jeruzsálemi szent helyeket őriző Franciscanus Barátok szokták a mi orszá-

¹⁶ *Az hét tizedből álló Rosás koszorúnak vagy Jerusalemi olvasónak eredetéről, el-terjedéséről, és erejéről*, Csík, 1767, 3. [A továbbiakban: *Jerusalemi olvasó*.]

¹⁷ Paul de Barry (1587–1661) jezsuitáról van szó, aki népszerű Mária-tisztelete miatt. Egyik fő műve az említett *Ki nyitattott Paradicsom*, vagyis a *Le paradis ouvert a Philagie*, első kiadása: 1636.

¹⁸ *Dicsoséges...*, i. m., 50.

¹⁹ *Uo.*, 51.

²⁰ *Jerusalemi olvasó*, i. m., 5.

gunkra küldeni, kik 4000 esztendőknél tovább, mindez óráig az idegen istent imádó pogány nép között, éjjel s nappal azon sz. helyeken a teljes Sz. Háromság egy igaz Istent szüntelen imádják. Kinek dicsiret és dicsőség mind örökké. Amen.”²¹

A másik fontos identitásképző vagy -erősítő tartalmi elem a teológiai aspektust érinti, és a szeplőtelen fogantatás tanával van kapcsolatban. Egyike volt ez azon területeknek, amelyek a két koldulórend között versengést, olykor feszültséget is jelentettek. Már önmagában a teológiai tekintély is olyannyira presztízskérdés volt a ferencesek számára, hogy Hieronymus de Montefortino Duns Scotus ferences teológus munkáiból megszerkesztette a *Summa Theologiae* ferences változatát.²² A *Jeruzsálemi olvasó* második része Duns Scotus teológiai érdemeinek dicséretével indul. Kegyességi kiadvány lévén természetesen nem bocsátkozik a hittétel elméleti fejtegetésébe, hanem inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy ennek az olvasónak az imádkozását, éppen mert hangsúlyosan tartalmazza Szűz Máriának e tulajdonságát, számos csoda kíséri. Ennél jobb érv egy devóciós könyvecskében nem is tanúsíthatna a hittétel igazsága, Isten előtt való kedvessége – és ferencessége mellett. És az már csak természetes, hogy ez a hittétel akkor vert igazán gyökeret a szívekben, amikor ezt az olvasót egyre többen imádkozni kezdték.²³

Az első részben is felbukkan ez a téma, mégpedig az erényes ferences élet, illetve buzgóság második legfontosabb elemeként: a jeruzsálemi olvasó akkor jelent meg a ferences rendben, amikor a Sienai Bernardinnak és Kapisztrán Szent Jánosnak köszönhető megújulás után belépő ifjak „szívbeli buzgósággal követték a súlyos keresztet viselő Jézus Krisztust, és angyali tisztasággal tisztelték a makula nélkül fogantatott tisztaságos Szűz Máriát.”²⁴ Az imádkozás módjáról szóló utolsó fejezetben pedig olvashatjuk a tanácsot: igen dicséretes, ha „minden Mi Atyánk előtt ezen szókat közbe teszi: *Aldott legyen a Boldogságos Szűznek makula nélkül való fogantatása.*”²⁵ XI. Gergely pápa ugyanis száz napi búcsút engedélyezett 1623-ban ennek a fohásznak az elmondásáért. Nem hagyható figyelmen kívül egyébként az sem, hogy a 15–16. században a ferences obszervancia által következetesen terjesztett hitigazság Csíksomlyón igencsak gyökeret vert.²⁶

²¹ *Uo.*, 31.

²² SCHÜTZ Antal, *A klasszikus ferences teológia*, Bp., 1927, 15.

²³ Az imaszövegekben kifejeződő hit és identitás a ferences spiritualitás kezdettől fogva létező eleme. Vö. KÁLMÁN Peregrin OFM, *A ferences Immaculata-kultusz hatása a magyarországi Mária-tiszteletre = A Makulátlan: Mária szeplőtelen fogantatásának hite a középkortól napjainkig*, szerk. KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2009, 25–34.

²⁴ *Jeruzsálemi olvasó, i. m.*, 5.

²⁵ *Uo.*, 29.

²⁶ TÁNCZOS Vilmos, *Szép, Boldog, Csodatevő: Csíksomlyó és a Mária-dogmák*, Kútffő, 2006/1, 6–9.

A legmélyebb identitásalkotó elemnek mégis a legenda bizonyul, amely, bár itt-ott rendtörténeti adatokra, forrásokra támaszkodik, mégis egy más befogadói szinten győzi meg a könyvecske használóját-olvasóját ennek a konkrét imaformának a hasznáról, és szinte észrevétlenül vezeti el az iránta való lelkesedésig.

Nem a hagyományos értelemben történő legendamesélésről van szó: az egyes részekben elszórtan találunk epizódokat a keletkezéstörténetből és a későbbi csodákból egyaránt. Különböző források kompilációja történik ezek többé-kevésbé pontos jelölésével, a szövegek azonban gördülékenyen illeszkednek az egyes részekhez, egymáshoz és a kiadvány céljához.

A jeruzsálemi olvasó titkait, amelyek összefüggésben vannak/lehetnek a késő középkorban olyannyira népszerű Mária hét öröme tematikájú devócióval,²⁷ a legenda szerint Szűz Mária közölte egy fiatal ferences szerzetessel, az ifjú Jakabbal. Más forrás csupán egy novíciusról tud, a lényeg viszont az, hogy ez az ifjú az említett rendi megújulás idején lépett be a szerzetbe. A források, többnyire a ferences rendtörténész, Lucas Wadding alapján, az eseményt 1422-re vagy ehhez közeli időpontra helyezik.²⁸

A személyes történet és a személyesség retorikája

Az élettörténet kulcsfontosságú részletének elbeszélése csodálatot kelt és példát mutat. A később Koszorús Szent Jakabként tisztelt²⁹ buzgó ifjú nem akármikor kapja ennek az imádságnak az ajándékát, hanem – ma úgy is fogalmazhatnánk – a hivatásos élet első krízisének idején, amikor csalódní látszik ideáljaiban, amelyek bár látszólag spirituális tartalmúak, mégis földi dolgokhoz kötöttek. Logikusan

²⁷ A Mária hét örömeről való elmélkedések hagyománya a 13. században a terjedt el, ünnepe augusztus 27-re esett. A hetes szám a 15. században állandósult, de nem mindig azonos tartalommal. A hét öröm: az angyali üdvözlet, a vizitáció, Krisztus születése, a háromkirályok imádása, találkozás Simeonnal, a 12 éves Jézus megtalálása, Mária megkoronázása. A *Theurenke-kódex* elmélkedése viszont utolsó előtti kettőként Jézus mennybemenetelét és a pünkösdi eseményeket említi. Vö. *Theurenke-kódex 1531: A nyelvemlék hasonmása és betűbű átirata*, kiad. BALÁZS Judit, UHL Gabriella, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 18), 132v–137r.

²⁸ Vö. Lucas WADDING, *Annales minorum [...]*, V, Lugduni, Claudius Du-Four, 1642, 149–150 (VI–XII. Origo devotionis Corona B. Virginis) vagy *Szent rózsafüzérek könyve, azaz 50 különféle szent rózsafüzér elmondására vezérlő útmutatások, melyeket jámbor keresztény kath. számára összegyűjtögetett* J. F. [JÁKY Ferenc], Bp., 1915; *Rózsafüzér-imagóknv*, szerk. JÁNOSSY Gábor, Bp., Stella Maris Alapítvány, 2006.

²⁹ Jacobus de Corona; l. WADDING, *i. m.*, 150. Ünnepe november 3-án volt (a *Menologion* besorolása szerint).

semmi sem magyarázza, hogy több ideje vagy lehetősége lehetett volna egy hét tizedes rózsafüzért elmondani, mint például virágot szedni és koszorút fonní, hiszen később arról olvasunk, hogy a novíciusmesterek igenis feltűnt ez az időt mulató tevékenység. Világos, hogy a történet a maga középkori allegorikus-szimbolikus nyelvezetével mondja el a tanulságot: a felnőtt, érett ferences szerzetes számára már nem a saját kis szokásai szerinti naiv tisztelet, hanem ez a teljesebb szabadságot jelentő imádság a legszebb ajándék, amit Szűz Máriának adhat. Bár itt a virágokból és az imádságból font koszorú párhuzama arra látszik kimenni, hogy a helyettesítés az évszakok, a keretek, a lehetőségek kötöttségeitől mentesíti a buzgó ifjút, mégis elsősorban arról a belső, lelki szabadságról van itt szó, amely felszabadítja a fiatal szerzetest vágyai megvalósítására. A legenda tehát sokkal több, mint egyszerű eredettörténet; a befogadó szemszögéből nézve ez az imádság valóban érintettséget hoz létre használójában. Amit az ifjú jelenésben, azt az ifjúval azonosuló olvasó dialógusban, tehát szintén személyes regiszterben hall. Retorikailag ezért hatásos a tanítást nem egyszerűen csak technikaként közölni majd a könyvecske végén, hanem jelenés keretében leírni: „Mondjad ájtatosan tízszer az Üdvözlégy Máriát és egy Mi Atyánkat, azon mérték nélkül való öröm tiszteletére, amellyet érzettem szívemben, midőn az öröktől fogva való Igét méhemben fogadtam.”³⁰ Mind a hét titok ilyen nyelvtani szerkezetben hangzik el. A hitelesítés céljából itt a szokottnál is több forrást is megjelöl a szerkesztő: Waddingus, Carthagenae, Arthurus, Mazara, Menologium franciscanum fol. 2.1.9.1.

A titok feltárlásának retorikája

A történet folytatódik. Evangéliumi motívum, hogy a kegyelemnek egy ideig titokban kell maradnia, addig, amíg annak közösségi funkciója életbe nem lép. A rendi életből természetesen következő fejlemény, hogy az ifjút a novíciusok mestere „kapja rajta” ezen a gyakorlaton, és az is, hogy előtte nem maradhat titokban semmi spirituális élmény. Ő az, aki a megkülönböztető és hitelesítő tekintély szerepét tölti be a történetben. Látja a csodálatos jelenetet, ahogyan az ifjú minden *Üdvözlégy*ére piros rózsát és minden *Miatyánk*ra egy liliomot fűz fel az angyal, és a novíciust magyarázatra kényszeríti. De ő sem kürtöli tova a látottakat, mielőtt az olvasó ereje egy csoda által be nem bizonyosodik: az ifjú szerzetes társával együtt az erdőn jár, közben imádkoznak, és az erdőben settenkedő tolvajok is látják azt, amit a novíciusmester látott: egy szép hölgy rózsákat fon a szerzetesek feje fölé. A tolvaj-

³⁰ *Jerusalemi olvasó, i. m.*, 8.

jok – mint a farkas a szelíd bárányokra – rájuk törnek, a szép hölgy után érdeklődnek, bántalmazzák a szerzeteseket, akik kétségbeesetten Máriához könyörögnek. A Szent Szűz megjelenik, bemutatkozik a tolvajoknak, akik annyira megilletődnek, hogy bocsánatot kérnek, nyomban beállnak ferencesnek, és ők is buzgón imádkozzák a szeráfi olvasót. Az ifjú szerzetes pedig egész életében folytatja áhítatgyakorlatát, halálakor rózsák és liliomszálak veszik körül a testét, és felvitetik a mennybe.

A belső látvány és a rítus retorikája

A további érvhelyzetbe tett csodák általában több változatban tartalmazzák a liliummal tűzdelt rózsakoszorú motívumát, amely a középkori Mária-tisztelet és misztika közismert szimbóluma. A rózsát imádkozó szerzetes sajátos képe sem itt tűnik fel először – sőt van domonkos előzménye-változata is.³¹ Esetünkben talán nem is maguk a virágok érdekesek, hanem az a rituális történet, amely az olvasó mondásához kapcsolódik: az elhangzott *Üdvözlégek* során ott áll az imádkozó szerzetes mellett egy angyal, és ő fűz fel „gyenge színű rózsákat”, amelyekből aztán a koszorú lesz, vagy az imádkozó szájából szedi ki és fűzi össze a piros rózsákat. A koszorú kerülhet Szűz Mária, de az imádkozó szerzetes fejére is, aki az egészből semmit nem lát – csak a kíváncsi novíciusmester vagy gvárdián és a tolvajok. A csodák esetében a rítus mint metafora (vagy allegória), mint retorikai struktúra is működik, hiszen az ismétlődés nem a szereplőket, hanem az elbeszélőt és főleg az olvasót, a befogadót érinti, aki e rituális csodák szemlélése közben egyszer csak a mennyei liturgia légkörében találja magát: a mennyei sereg Jézus nevének hallatára meghajol.

Ez a belső látvány, éppen allegorikus voltának köszönhetően, már a transzcendens szint érveit és az ezeknek megfelelő spirituális képességeket hozza működésbe. A felhasználón múlik, hogy a rózsák-liliumok összefonása, a koszorúkészítés rítusa pusztán retorikai toposz marad-e, vagy pedig belső cselekvéssé, bevonódássá változik.

A világiakat való meggyőzés retorikája

A harmadik részben más jellegű csodák következnek, olyanok, amelyek nem a mennyei megnyilatkozásokra, a misztikus élményekre, hanem a hétköznapi élethelyzetekre fókuszálnak, és Szűz Mária segítségét ígérik kritikus helyzetekben: megterés bűnös szerelemből, a „czégeres sok gonoszságáért” verembe dobott asszony

³¹ GÉCZI János, *A rózsák és jelképei: A keresztény középkor*, Bp., Gondolat, 2007, 207–208.

megmenekülése, a gyermekét féltő anya oltalomtapasztalata, mely történetek Bernardinus de Feltro prédikációiból származnak.

A középkor a csodákat a szentség érveiként kezelte, esetleg Isten hatalmának bizonyítására használta, ritkábban a magánkinyilatkoztatások valóságának is fontos ismérvei voltak. Itt egy imamódnak és egy hitigazsághoz kapcsolódó kultuszformának értékéről, erejéről való meggyőzés eszközévé válnak, miközben a narráció színes, fordultatos vezetése az észérveken túl is meghozza az olvasó kedvét a sajátosan ferences ájtatossághoz. A forrásszövegek vagy akár a mai ismertetők sematikus elbeszélte eredetlegendája azonban kevésbé meggyőző, mint a csíksomlyói *Jeruzsálemi olvasó* bájos, a középkori színeket és elbeszélésmódokat bátran vállaló története.

A szeráfi olvasót természetesen nemcsak a csíksomlyói, hanem a magyarországi ferencesek is jól ismerték már a középkorban, például a *Nagyszombati kódex* Nagybaldogasszony ünnepére szóló imádsága is utal erre a gyakorlatra a Szűz Mária hét örömről szóló elmélkedések végén: „Ez a koronája az szíz Máriának valaki ájtatossággal megoldvasandja.”³² Kapisztrán Szent János és Szent Bonaventura mellett magyar nyelvterületen Temesvári Pelbárt³³ volt buzgó terjesztője. Túlélte a századokat, és még ma is fel-felbukkan, főként, de nem csak ferences világi közösségek honlapjain. Imádkozásának módját ma is ismerik Csíksomlyón, eredetlegendáját kevésbé, így identitásépítő és -őrző szerepe a ferences intézmény és spiritualitás számára nyilván átalakult. A búcsúengedélyek nem jelentenek már „reklámot” – sokkal inkább a „Mária hét örömeinek” titka az, ami népszerűvé teszi.

The Mysteries of the „Spiritual Cup” – or a Foretaste from the Spiritual Table of a Religious Sodality in Csíksomlyó

The study intends to explore the 'seraphic rosary' from the handbook of the Franciscan cord sodality of Csíksomlyó (today Miercurea Ciuc, Romania), titled *Phiala spiritualis*, mentioned to be of specific Franciscan privilege. The description of the specific rosary and the legend belonging to it was published separately in a small booklet of 31 pages in the Csíksomlyó press under the title *Az hét tízedből álló Rózsás koszorúinak vagy Jeruzsálemi olvasónak eredetéről, elterjedéséről és erejéről* (About the origins, spread and force of the Jerusalem rosary, containing seven decades). After the structural analysis of the booklet the rhetoric of the late medieval legend concerning the origins of the Jerusalem rosary is being investigated. The legend, with its rich symbolism, cambers from the revelation of the mysteries of the seven decades rosary to the argumentation for its usage.

³² *Jeruzsálemi olvasó, i. m.*, 276–279.

³³ GÉCZI, *i. m.*, 208–210.

GYULAI ÉVA

A sárospataki jezsuiták Agonia Christi Társulata a 17. század második felében

A jezsuita kegyesség a körmenetek mellett talán kongregációk alapításával támogatta és mozdította elő leginkább a hitbuzgalmat. Érdekes, hogy miután Báthory (Báthori) Zsófia 1663-ban letelepítette Sárospatakon a jezsuitákat,¹ itt nem Mária-társulat alakult 1666-ban a jezsuiták által vezetett katolikus plébánián, hanem ún. Agonia-társulat,² vagy ahogyan a sárospataki jezsuiták által 1663-tól vezetett és a Rómába küldött éves jelentéseket tartalmazó *Historia residentiae* vagy *Annuae litterae* megnevezzi: „Sodalitas Agoniae Christi pro felici morte”, vagyis Krisztus kínhalálának testvérülete a boldog halálért, illetve „Congregatio Agonizantis Christi in Cruce”, azaz a keresztfán kínhalált szenvedő Krisztus kongregációja, amely a jó halálért mint üdvös célért jött létre.³

A Magyar Királyságban Lippay György esztergomi érsek (1642–1666) nevéhez fűződik az Agoniának mint a jezsuita áhítatgyakorlat Rómából indult „újdonságának” a bevezetése, az első Agonia-társulatot Pozsonyban, majd 1660-ban az

¹ A sárospataki jezsuitákról bővebben: PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon*, Egyháztörténeti Szemle, 2006/2, 30–43; GYULAI Éva, *Rákóczi és a sárospataki jezsuiták = II. Rákóczi Ferenc, az államférfi: Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2008 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 53), 294–345; UŐ, *A sárospataki jezsuita rendház évkönyvei (1663–1753), A sárospataki jezsuita rendház naplói I–IV. (1694–1772) = II. Rákóczi Ferenc, az államférfi: Időszaki kiállítás a sárospataki országgyűlés 300. évfordulója tiszteletére, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2008 októbertől – 2009 márciusáig*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2008, 39–40; UŐ, *A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében = Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon: Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki meglepedésének 350. évfordulója alkalmából*, Sárospatak, 2013. október 3–4., szerk. SZABÓ Irén, Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 2014 (Folia Collecta, 2), 110–146; UŐ, *A sárospataki jezsuiták elűzése, 1707. április 10.*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 2008, 275–290.

² A sárospataki Agonia-társulatról bővebben: GYULAI Éva, *A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században*, I–II, Egyháztörténeti Szemle, 2009/1, 3–31, 2009/3, 3–20.

³ *Historia residentiae / Annuae litterae 1663–1753 (Pro annuis ex residentiae Patakiensi Societas Jesu)*, ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ab 95/1, 35, 100 (1666, 1687). A továbbiakban: *Annuae*.

érseki székhely, Nagyszombat jezsuita templomában alapította meg.⁴ A társulati forma népszerűségét jelzi, hogy rövid időn belül több jezsuita intézményben is létrehozták a 17. század közepső harmadában, így Szepeshelyen, Győrben, Zág-rábban, Varasdon, Sopronban, Kassán, Ungváron, Gyöngyösön is, bár a legtöbb helyen nem ez volt az egyetlen jezsuita kongregáció.⁵ A sárospataki Agoniát egy évvel a kassai társulat megalakulása után, 1666-ban alapították, s természetesen a jezsuiták pátrónája, a fejedelemasszony és fia, I. Rákóczi Ferenc is rögtön beírta nevét a társulat albumába, hiszen ez is nyilvános hitvallásuk része volt.⁶ A pataki kongregáció abban is eltér az 1650–1660-as években alapított Agoniáktól, hogy a többi helyen a katolikus egyház, sőt maguk a jezsuiták is korábban megjelennek, így Szepeshelyen már 1622-ben feltűnnek a Jézus Társaság tagjai, 1647-től gimnáziumot működtetnek, ráadásul ez a középkori eredetű szepesi prépostság székhelye is. Varasdon az 1628-ban megjelenő jezsuitáknak 1636-ban már gimnáziumuk van, Kassán 1647-ben már jezsuita konviktus működik, és a rendház 1653-ban a kollégium rangjára emelkedik, valamint itt kap menedéket a száműzetésben működő egri püspök és az egri káptalan. Ungváron és Gyöngyösön is korán, az 1630-as években megjelennek a jezsuiták, sőt Gyöngyös az egyik legismertebb katolikus missziós terület a török korban. A református kollégiumáról és református fejedelmi birtokosairól nevezetes Sárospatak azonban távol tartja a katolikus missziókat a 17. század közepéig, csak 1663-tól állítják fel missziójukat Báthory Zsófia páterei. Talán az ellenséges, de mindenképpen idegenkedő református közeg is hozzájárult, hogy Patakon a speciális misztikával rendelkező Agoniát hozták létre a jezsuiták. Krisztus kereszthalála a protestáns vallásnak is központi üzenete, az ember halála és feltámadása, a haldoklás, a halálba való átmenet mindenképpen közelebb álló, vonzóbb „téma” lehetett a város és környéke református népességének, mint a Mária-kultusz, illetve általában a szentek tisztelete.

A passió-misztérium már a társulat felállítása előtt is a jezsuiták vallásgyakorlatának és kegyességének középpontjában állt: Sárospatakon 1664 nagybőjti időszakában minden szerdán és pénteken Krisztus szenvedéséről szóltak a szentbeszédék, sőt a nagypénteki körmenet előtt a jezsuita diákok nyilvánosan eljátszották Krisztus kereszthalálát is. A körmeneten már ekkor megjelentek a flagellánsok, a bűnbánati megtisztulásnak ezt a formáját mint látványosságot az ablakokból néző reformá-

⁴ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*, Néprajzi Látóhatár, 1992/3–4, 8–36, itt: 25.

⁵ KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetési vallásos társulatok Magyarországon*, Századok, 2014, 1229–1272, itt: 1264–1266.

⁶ *Annae*, 35 (1666); GYULAI, *Rákóczi... i. m.*, 303.

tusok legnagyobb megrökönyödésére. A főrangúak sokszor utazásukat is elhalasztották, írja az évkönyv, hogy meghallgassák a nagyböjttben már ekkor megtartott szerdai és pénteki, Krisztus szenvedéseiről szóló prédikációkat. A nagyheti liturgia része volt a Szent Sír felállítása is a jezsuita templomban, a színes üvegekből összerakott, fénylő építményt még a kálvinisták is megcsodálták.⁷

A nagypénteki flagelláns körmenetek megszokottá váltak Sárospatakon, 1667-ben, egy évvel az Agonia-társulat megalakulása után nemesek, sőt a vár előkelőségei közül is többen részt vettek az önsanyargatásban. A sárospataki jezsuitáknak negyven körmeneti öltözetük volt azok számára, akik a körmenetben véresre ostromozták magukat, de ez a negyven különleges viselet is alig volt elég, olyan sokan akartak beöltözni, írja évkönyvük, amely szerint sokan éppen a véres látványosság hatására tértek meg, s lettek katolikussá. 1667-ben ötvenen voltak, akikre az esemény ilyen hatással volt.⁸ A nagypénteki körmeneteken ún. feretrumokon, azaz hordozható állványokon jelentek meg a misztérium kellékei, az így hordozott „figurák” a flagellánsok előtt „lépkedtek” a rendház és a templom falai között, s közben magyar nyelvű kegyes verseket hangoztattak.⁹ A húsvéti devóciókban Krisztus szenvedésének misztériuma összekapcsolódott az Oltáriszentség imádatával, a feltámadás liturgiája ugyanis azzal kezdődött, hogy vasárnap hajnalban a Szent Sír-ből kiemelték az Eucharisziát, s visszahelyezték a tabernákulumba. Jelképes is lehet, hogy a sárospataki vártemplomot, amelyet a császári katonák részben a várkapuvá, részben bástyává alakítottak át, miután elvették a reformátusoktól, a király utasítására 1671-ben éppen feltámadáskor adták át a jezsuitáknak, akik addig a rendház templomát használták a katolikus liturgiákra.¹⁰

A sárospataki Agoniát minden bizonnyal VII. Sándor pápa (1655–1567) búcsúengedélyével alapították 1666-ban, akárcsak az egy évvel korábban felállított kassai kongregációt, amelynek szabályzatát VII. Sándor erősítette meg.¹¹ A társulatba frissen áttért tagokat is felvettek, Sárospatakon az Agonia felállítása után egy „eretneket”, vagyis protestánst annyira megindított a jezsuiták boldog halálról szóló hitszónoklata, hogy rögtön be akart lépni a kongregációba, előbb azonban kötelezték a katolikus vallásra való áttérésre, amit meg is tett, „hogy a boldog halált

⁷ *Annae*, 9–10 (1664).

⁸ *Uo.*, 40 (1667).

⁹ *Uo.*, 48–49 (1668).

¹⁰ *Uo.*, 69 (1671).

¹¹ *Keresztfán meg-halo, és meg-holt Jesus Congregatiójának, a boldog kimúlásért, és meg-bólt Férfiak és Asszonyok lelkeinek meg-szabadulásáért Cassai Jesus Társaságának Templomában rendeltetett. Es VII. Sandor Romai Pápától meg-erősített rövid Oktatási. Ehez tételik két féle Litánia.* Nyomtatott Kassán az Academiai Bötükkal Frauenheim János által, 1724.

elérhesse”.¹² Az Agonia-társulat felállításával egy időben Sárospatakon is bevezették a heti társulati miserendet, s a tagok a misék után együtt mondták anyanyelvükön a litániát a jezsuita pappal, hétfőn az elhunytakért, pénteken az élőkért. Minden hétfőn elhunyt társaikért könyörögtek a halottak officiumával, minden pénteken az élők boldog haláláért mondták a Krisztus kínszenvedéséről szóló magyar nyelvű litániát, a nagyböjti vesperásokon pedig magyar hitbuzgalmi szónoklatot tartott a magyar hitszónoki teendőket ellátó páter. A társulat ünnepei a nagyböjti misztériumhoz kapcsolódtak, „másodünnepe” nagyböjt második vasárnapján (Reminiscere), főünnepe az ún. passióvasárnapon (Judica; feketevasárnap), vagyis a nagyböjti ötödik, a húsvét előtti második vasárnapon volt.¹³ A rendház 1694-től megkezdett naplójának (*Diarium*)¹⁴ tanúsága szerint a 17. század végén a másod- és főünnepen mindig énekes mise volt szentbeszéddel, s délután 3 órakor tartották a litániát.¹⁵ A pataki rendház kis templomában az ünnepeken és minden hónap első vasárnapján gyónhattak a hívek. 1680-ban, az *Annuae* tanúsága szerint, különösen sokan járultak a gyónáshoz, főként a társulati tagok (sodales congregati) közül, akik egyébként is buzgón látogatták az istentiszteletet. A kongregáció főünnepe, a passióvasárnap a református népi vallásosságban is ismert mint szenvedésvasárnap, így misztikája, sőt vallásgyakorlata sem lehetett idegen a sárospataki reformátusok előtt, ahogyan a nagyböjti és nagypénteki ájtatosságot is közelebb érezhették magukhoz, mint a katolikus vallásgyakorlás többi elemét. Minden valószínűség szerint magát az Agoniát is missziós céllal vagy missziós céllal is állították fel, a katolikus pasztoráció mellett a protestánsok térítésében is szerepet szántak neki a jezsuiták. Mindenképpen vonzónak tűnhetett, hogy az Agonia nőket is felvett tagjai sorába, így a férfiakkal közös ájtatosság a nőknek valamiféle társadalmi elismertséget is nyújthatott.

A kongregációnak saját oltára volt a jezsuita rendházban berendezett kápolnában, majd amikor a protestánsoktól visszaszerezték a Vártemplomot, itt is felállították a jezsuiták egyetlen kongregációjának oltárát. Amikor a Thököly-korszak után visszatértek szatmári száműzetésükből, a Szeplőtelen Szűz-főoltár evangéliumi oldalán ismét felszentelték az Agonia Christi Társulat oltárát. A saját oltárnál a

¹² „[f]uit etiam ex Haereticis, qui dum scopum huius Congregationis audit explicari tam salutarem; adiit et ipse nostrum inscribi cupiens; sed repulsam passus, nisi prius eurare haeresim, quam et eurare, pro felici morte consequenda.” *Annuae*, 35 (1666).

¹³ *Annuae*, 35, 89, 100 (1666, 1680, 1687).

¹⁴ *Diarium 1694–1772*, I (1694–1707), ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ab 96. A továbbiakban: *Diarium*, I.

¹⁵ *Uo.*, f. 40 (1710. márc. 7., 28.).

társulat külön paramentumaival miséztek, 1682-ben kék damasztból saját körmeneti zászlót varrattak.¹⁶

A pataki rendház 1694 adventje előtt megkezdett diariumába részletesen feljegyezték a nagyböjt első péntekjén végzett bűnbánati liturgiát, amelynek során a rendfőnök a délután 3 órakor kezdődő Miserere-ájtatosság előtt imádatra kitette az Oltáriszentséget, majd albába és palástba öltözve énekelte el a *Tantum ergo Sacramentum* kezdetű éneket, vagyis az úrnapi vecsernye Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított himnuszának (*Pange lingua*) 5. versszakát, amelyet ünnepélyes szentségkítétnél énekelnek a katolikus liturgiában. Miután a bűnbánati zsoltár elhangzott a kóruson, a zenészek latin éneke következett, majd a rendfőnök mondta el az imákat és könyörgéseket, amelyeket magyar nyelvű prédikáció követett. Ezután tartotta meg Páter Landovics hitbuzgalmi beszédét Krisztusnak a keresztfán mondott első szaváról. Ezután a rendfőnök karingben két ministráns kíséretében az oltárhoz lépett, s a tömjénezést követően a himnusz *Genitori genitoque* kezdetű 6. versszakát énekelve visszahelyezte az Oltáriszentséget a tabernákulumba.¹⁷

Az *Annua*ban 1676-ban jegyezték fel először a társulat jezsuita elöljárójának nevét. A rezidenciában ekkor négy jezsuita működött, s közülük Ordódy János házfőnök, ünnepi hitszónok és magyar nyelvű katekéta, egyben az alsófokú jezsuita iskola prefektusa, templomi gyóntató (P. Joannes Ordodi Superior, concionator festivus et catechista Ungaricus, praeses Congregationis Agoniae, confessarius Templi, praefectus scholarum) volt a kongregáció vezetője.¹⁸ A kongregáció rangját jelzi, hogy a jezsuita rezidencia elöljárója, a superior látta el a kongregáció felügyeletét. Ordódy János egyébként nem sokkal korábban még Gyöngyösön szolgált, ahol 1670-ben megalapította az Agonia Christi Társulatot,¹⁹ így feltételezhetjük, hogy az ő vezetése alatt a gyöngyösi Agonia Christi lelkigyakorlatos könyvecskéjét (1672)²⁰ használták a sárospataki társulat ájtatosságain. A pataki Agoniának ugyanis nem volt saját nyomtatványa, így minden bizonnyal más kongregációk nyomtatott füzetiből ájtatoskodtak, illetve ismerték meg a társulati

¹⁶ *Annuae*, 98 (1687, 1682).

¹⁷ *Diarium*, I, f. 3 (1695. febr. 18.).

¹⁸ *Annuae*, 75 (1676).

¹⁹ KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története I.*, Magyar Könyvszemle, 1997, 152.

²⁰ *Lelki Virágos Kert. Az Memyei Udvar Tiszteletire, Mellyet A' Kertben Halálra-valt, és a' Kereszt-fán meg-bólt Ur Jesus Titulussa alatt virágozó Gyöngyöesi Congregátio, az uedvoességes Halált szomjuzó Híveknek ki nyitattott. Hogy Ezt gyakorolván, s' ebben mulatozzán, ki-ki a' szent Halálra, és az oerekekén-való boldog fel-támadásra, magát tebesse érdemessé. Boldogok az Halottak, kik az Urban halnak-meg. Apoc. 14.* Loetsen, Samuel Brewer által, M.DC.LXXII. (RMK I 1139)

szabályzatot. Ezek között ismert a rozsnyói társulati kiadvány (1693),²¹ de a kassaiak is kinyomtatták szabályzatukat 1724-ben. A legnépszerűbb azonban minden bizonnyal a nagyszombati Agonia (Fára felfeszített avagy kereszten meghaló Jézus congregatiója) regulákat és áhítatgyakorlatokat tartalmazó füzetete lehetett.²²

1688-ban Ecsedi András volt ugyan a superior, a társulat praesese mégis Pakay János hitszónok, egyházgondnok, iskolamester (Pater Joannes Pakay concionator, operarius, praeses Congregationis Agoniae Christi, magister saecularis) volt, a következő évben pedig új vezetőt kapott a társulat Hradisai Pál páter személyében, aki egyszerre töltötte be a hitszónoki, gondnoki és tanítói funkciót (Pater Paulus Hradischai concionator, operarius, praeses Congregationis Agoniae Christi, magister saecularis). 1690-ben Palczicz Ferenc magyar hitszónok viselte gondját a kongregációnak (Pater Franciscus Palczicz concionator Ungaricus habuit curam Congregationis Agoniae Christi).²³ 1697-ben a neves jezsuita, Landovics György magyar hitszónok, a kolostor és a templom gyóntatója (Pater Georgius Landovich concionator, operarius Ungaricus, praeses Congregationis Agoniae Christi, confessarius domus et templi, consultor) volt a társulat elnöke.²⁴ Landovics György (1649, Győr – 1699, Sárospatak) jezsuita misszionárius 1655-ben lépett a rendbe, 1675-ben az andocsi misszió tagja volt. Fordulatos élete során kémkedéssel vádolták ellenfelei a törököknél, akik majdnem kivégezték. Erdélyben áruhában terjesztette a katolikus hitet.²⁵ A *Diarium* tanúsága szerint Sárospatakon halt meg 1699. október 25-én, miután a vasárnapi szentbeszédet követően összeesett a kolostor lépcsőjén, nem pedig Nagyszombatban, ahogyan a jezsuita hagyomány tartja.²⁶

A sárospataki Agonia-társulat már alapításától kezdve a pataki jezsuita rendház egyik jelképe lett, hiszen megalakulásakor a magyarországi rekatolizáció legis-

²¹ *Lelki Utikoeltés avagy E Foeldoén Buidoso Lélekeknek Uedvoességes foglalatossága melyet Az balálra vált, és keresztján meg-Hólt Ur Jesus neve-alat kezdetett Rosnyai Congregatio egyben szedet à Boldog balálra kiszueloe Híveknek vigasztalására.* Ki-nyomtattott Nemzetes Posgai Gaspar Uram koelttségével. Loetsen Brewer Samuel által. M.D.XCIII. (RMK I 1444)

²² *Fára Fel-feszítettett, avagy Kereszten meg-haló Jesus Férfiákból, és Asszony állatokból álló Congregatiójának, Mely A' szerénység e' Világból való ki mulásnak, és a' Purgatoriumban gyetroedoe Lelkeke meg-szabadulásának el-nyerésére rendeltett, Méltóságos Esztergami Ersekeoel Lippai Gyoergytoel, A' Jesus Társaságának Nagy-Szombati Templomában, 1660. Esztendoeben, Es az x. Innocentius Romai Pápától meg-eroessített, Regulái, Búcsúú, és némely bizonyos Ajtatossági.* Nyomtattott Nagy-Szombatban, 1706. Esztendoeben. (RMK I 1719)

²³ *Annae*, 102, 104, 106 (1688, 1689, 1690).

²⁴ *Uo.*, 115 (1697).

²⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VII, Bp., Hornyánszky Viktor, 1900, 700. – Szinnyei tévesen írja, hogy Landovics Györgyöt a nagyszombati jezsuita templom szószerékén érte a halál.

²⁶ *Diarium*, I, f. 37 (1699. okt. 25.).

mertebb személyiségei közé tartozó Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc azzal is támogatták az általuk letelepített pátereket, hogy bejegyeztették magukat a társulatba, részt vettek különleges ájtatosságaiban. Ismeretes, hogy II. Rákóczi Ferenc nem sokkal 1694. szeptember 26-án tartott kölni esküvője után magyarországi birtokaira indult feleségével. Sárospatakra pontosan vízkereszt előtt két nappal, 1695. január 4-én érkezett, s vele volt nővére, Julianna és annak férje, Aspremont gróf is. A Rákóczi házaspár otthonkeresésének, magyarországi és sárospataki megtelepedésének egyik jele, hogy nem sokkal megérkezésük után beléptek a sárospataki Agonia-társulatba. A *Diarium*ból kiderül, hogy a negyven évvel korábban alapított kongregációba, amelynek legelső tagjai között ott volt Báthory Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc, először nem örökösük, II. Rákóczi Ferenc jelentkezett, hanem az ifjú feleség, aki 1695. február 27-én, nagybőjt második vasárnapján, a kongregáció másodünnepén kérte felvételét a társulatba, miután udvarhölgyeivel meggyónt és megáldozott. Az atyák azonban valamilyen okból későbbre halasztották a felvételt.²⁷ Az évkönyv évvégi jelentésébe már örömmel írhatták be a páterek, hogy Rákóczi fejedelem 1695-ben nagyanyjának és apjának, a társulat első oszlopainak példáját követve, udvara hölgytagjaival együtt beíratta magát a társaság tagjai közé.²⁸ Mindkét forrás megemlíti az udvarhölgyeket, vagyis a német „fraucímerek” is beléptek úrnőjükkel és urukkal együtt a passiómisztérium ájtatosságait gyakorló vallásos társulatba. Érdekes, hogy a Rákóczi házaspár kedvenc tartózkodási helyéhez, Nagysároshoz közeli Eperjes jezsuitái éppen ebben az időszakban határozták el, hogy több más jezsuita társház és kollégium példáján ők is megalapítják az Agoniát. Az eperjesi jezsuita évkönyv 1696. évi bejegyzése szerint ebben az évben kapták meg Rómától a búcsúengedélyt, s a passióvasárnapon ünnepélyes misével és misztériumjátékkal megindult társulatba rögtön kétszáz tag lépett be.²⁹

A sárospataki Agonia-társulat a várkatonaság lelkigondozásában is szerepet játszott. 1696-ban a nem sokkal korábban áttért Kaspar Wohlmüt pataki városparancsnok költségén ékesítették fel és aranyozták be a Haldokló Krisztus Társulat oltárát. Ugyanekkor Klobusiczky Ferenc jóvoltából a korábban emelt Xavéri Szent Ferenc-oltárt is bearanyozták.³⁰

1695-ben, miután a Rákócziak beírták magukat és udvartartásukat a sárospataki kongregációba, a társulat főünnepén, a teljes búcsúval járó passióvasárnapon, amikor az Agonia liturgiáját tartották, feltehetően nem vettek

²⁷ *Uo.*, f. 3. (1695. febr. 27.)

²⁸ *Annae*, 111 (1695).

²⁹ *Historia res(identiae) Eperjes(iensis) S. J. f. 6.* (1696) ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ab 90.

³⁰ *Annae*, 114–115 (1696).

részt, mivel a szertartást követően a jezsuiták csak a sárospataki trinitárius rend két tagját látták vendégül rendházuk refektóriumában.³¹ Az április 1-jére esett nagypénteki szertartás, amelyet Landovics György páter celebrált a szokott rendben, fél 9-kor kezdődött, miután az Oltáriszentséget kivitték a Szent Sírba, amelynél Landovics magyarul mondta el a prédikációt. Fél 4-kor került sor a matutinumra, majd a három nocturnum következett a laudessel, ezek közül a másodikat és harmadikat már a szolgálatban lévő atya énekelte. A nagyszombati liturgia, amelynek kezdetén Rákóczi fejedelem is részt vett, fél 8-kor kezdődött, a nagyszombati próféciát Kuti páter énekelte az orgonistával, majd az iskolamester és az orgonista folytatta. Rákóczi még a keresztelőkút megáldásának ceremóniájánál is jelen volt. Este, a fél 7-kor kezdődő feltámadásnál már valószínűleg nem volt ott a fejedelem, sem a feltámadást követő templomi körmeneten, ahol előbb a superior a Szent Sírnál háromszor recitálta az Alleluját, majd a zenészek a *Surrexit Christus hodié*t énekeltek. A körmenetet követően a *Te Deum*, majd a *Regina Coeli* következett, végül az Oltáriszentséggel áldást osztott, befejezésként pedig a kóruson magyar éneket játszottak a muzsikusok. Kérdés, hogy a húsvétvasárnapi szertartáson megjelent-e a fejedelmi pár, vagy a várkápornában ünnepelték a feltámadást, tény azonban, hogy vasárnap, a délután két órakor tartott vesperás után Rákóczi vendégül látta a superiort és páter Landovicsot.³²

1696-ban az Agonia másodünnepé, a nagybőjti második vasárnap február 18-ára esett. A szokásos délelőtti énekes mise után délután 3-kor Szent József-vesperást tartottak, de nem az Agonia-társulatok Szent József-tisztelete miatt, amelyről a nagyszombati kegyességi nyomtatvány is megemlékezik, hanem, mert másnap József-nap következett.³³ Hasonló okból mondták 1697-ben a passióvasárnapi vesperáson a Boldogságos Szűz Mária litániáját, hiszen másnap Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe volt.³⁴

A jezsuitákat végül 1707 tavaszán űzték el Rákóczi tisztjei. Február 12-én megérkezett Rozsnyóról Páter Székely, aki később a jezsuita házfőnök utódja lett, s a kolostor elhagyásáig együtt szolgált Papp Ferenc superiorral, illetve azzal a jezsuitával, aki éppen a rendházban tartózkodott. Éppen a passióvasárnap előtti szombaton, 1707. április 9-én érkezett meg a kolostor átvételére kiküldött bizottság. Két héttel korábban, az Agonia másodünnepén, március 20-án még rendben végbevitték a szertartásokat, kítették az Oltáriszentséget, és déltől a litániát is

³¹ *Diarium*, I, f. 4r (1695. márc. 20.).

³² *Uo.*, f. 4v (1695. ápr. 1–2.).

³³ *Uo.*, f. 11 (1696. febr. 18–19.).

³⁴ *Uo.*, f. 17 (1697. márc. 24–25.).

megtartották. Feketevasárnap reggel még énekes misét mondott Páter Havor István, aki 1707. január 19-én érkezett Nagyszombatból a Kassára távozott Kis Xavér Péter atya helyett,³⁵ Páter Székely pedig éppen a szentbeszédet tartotta, amikor a kiutasítással, valamint az ingóságok és ingatlanok leltározásával megbízott csicséri Orosz Tamás megérkezett.³⁶ A pataki jezsuiták kalandos úton, Krakkót is megjárva érkeztek végül Győrbe, s csak a szabadságharc után, 1711-ben térhettek vissza sárospataki rendházukba és templomukba. Szimbolikus is lehet, hogy a sárospataki jezsuiták, akiket nagy ünnepükön, feketevasárnapon űztek el kegyuruk és alapítójuk parancsára a rendházukból, éppen 1711 passióvasárnapján tértek vissza a sárospataki rezidenciára, ráadásul a jezsuita provinciális a régi superiorrt, Papp Ferencet küldte vissza egykori szolgálati helyére. A superior már megérkezése napján szólt a sárospataki néphez, másnap pedig folytatta ott, ahol négy évvel korábban abbahagyta. Litániával ismét felállította az Agonia-társulatot, két nap múlva pedig már két szentbeszédet is mondott a misén, az egyiket németül a császári katonáknak, a másikat magyarul a pataki híveknek.³⁷

A sárospataki Agonia Christi Társulat egyike a legkorábbi magyarországi társulatoknak, abban pedig egyedül áll, hogy a 17. században az egyetlen kegyes közösség, amelyet a jezsuiták létrehoztak pataki missziójukban, hiszen itt nem volt Mária-kongregáció. A jezsuitáknak Sárospatakon, a magyar reformáció egyik vallási és kulturális központjában nehezebb dolguk volt, mint máshol, talán ez magyarázhatja, hogy a Báthory–Rákóczi család, s főleg Báthory Zsófia hathatós támogatásával militáns eszközökkel kezdték pataki missziójukat, nem sokkal letelepedésük után például flagelláns körmeneteket rendeztek Patak utcáin, amelyek egyébként pár év múlva megszűntek. A katolikus restauráció jezsuita szellemének és módszerének a hívek direkt megnyerésében jobban megfelelt a boldog halál, a kínszenvedés misztikája, mint a Mária-kultusz. A kongregáció működéséről, források híján, keveset tudunk, tény azonban, hogy ünnepeit, liturgiáját, lelkigyakorlatait egészen a jezsuiták 1707-ben bekövetkezett kiűzéséig megtartották. A társulat presztízsét mutatja, hogy a Rákóczi család tagjai hagyományosan beírátták magukat a kongregáció albumába, részt vettek ünnepein, sőt II. Rákóczi Ferenc 1699-ben az Agonia praesesi tisztét is viselő jezsuita superiorral temettette el Patakon fiacskáját.

³⁵ *Annae*, 139 (1707).

³⁶ *Diarium*, I, f. 88–89 (1707. febr. 20., márc. 20.).

³⁷ *Annae*, 140 (1711).

A kongregáció tagságának létszáma feltehetően alacsony volt, de előkelő tagságával, amely így példát mutatott Patak áttérítendő népének a katolikus vallás gyakorlásában, Felső-Magyarország keleti részének egyik fontos jezsuita intézménye lett, amelynek nemcsak tagjai, hanem jezsuita vezetői is az elitből kerültek ki, mint Ordódy János vagy Landovics György.

The Agonia Congregation of Sárospatak Jesuits in the Second Half of the 17th Century

Princess Sophia Bathory established in the year 1663 a Jesuit Residence in Sárospatak, the seat of the famous Protestant College. Right after the resettlement, the Jesuits organized their Congregation of Agonia (1666), which remained the only society of piety and devotion in the history of the Jesuit Residence of Sárospatak. The spirituality of this type of Jesuit congregations was better suited to the religious mind of the local Calvinist people as the more common and popular Marian cult of the contemporary Catholics. The issues of death and dying peacefully and painless could appeal to the Protestant believers, while the cult of the saints was stranger to them. The Agonia Congregation had a special weekly Mass schedule in the Jesuit church, after the Holy Masses its members prayed a litany in native language, together with the Jesuit praeses, for the dead on Mondays and for the living on Fridays. Every Monday, they prayed for the deceased with the Office of the Dead and every Friday they told the Hungarian language litany of the Suffering of Christ for the happy death of the living.

The “second holiday” of the society was held on Reminiscere Sunday, the so-called main feast was celebrated on Passion Sunday, that is Judice Sunday, which was called also Black Sunday, second Sunday before Easter. Black Sunday was otherwise known in the Protestant folk religiosity, too. The Agonia Congregation had its own Altar in the Jesuit monastery’s chapel, and when the residence had regained the Castle Church of Sárospatak from the Calvinists (1671), the Jesuits set up here a Bye-altar of the Congregation on the left side (‘cornu evangelii’) of the High Altar consecrated to the Immaculate Virgin. The Agony Society of Sárospatak Jesuits hired even women, and in the album of the Congregation were entered also the names of Prince Frances II Rákóczi and his wife, Margravess (Princess) Charlotte Amalie of Hessen-Wanfried-Eschwege in 1694.

HORVÁTH JÓZSEF

A vallásos társulatok szerepe a 17–18. századi győri polgárok életében – utolsó rendelkezéseik tükrében

A kora újkori vallásos társulatok történetének kutatásához rendelkezésre álló forrásokról Knapp Éva és Tüskés Gábor alapos tanulmányt tett közzé mintegy két évtizeddel ezelőtt; a kéziratoss és nyomtatott forrásokat módszeresen számba vevő munkában a végrendeletekről mint lehetséges forrásokról nem történt említés.¹ Pedig a testamentumok is számos értékes adalékot tartalmaznak a népi vallásosság kutatói számára: egyértelműen bizonyítják ezt például Szende Katalin késő középkori soproni és pozsonyi végrendeleteket feltáró tanulmányai;² de szép számmal található ilyen jellegű adalékok a 17–18. századi győri testamentumokban is.³ Ez utóbbi dokumentumok ilyen irányú felhasználhatóságára magam is többször igyekeztem felhívni a figyelmet,⁴ különösen a jezsuiták, illetve a ferencesek itteni működésének kutatása kapcsán.⁵ Jelen tanulmányomban eddigi kutatásaim legfontosabb tanulságainak összegzésére teszek kísérletet.

¹ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 43–55.

² Például: SZENDE Katalin, *A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgy történeti tanulmányai*, Soproni Szemle, 1990/3, 268–273.

³ Vö.: HORVÁTH József, *Győri végrendeletek a 17. századból*, I–III, Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1995–1997.

⁴ Például: HORVÁTH József, *Adalékok a népi vallásosság kutatásához a XVII–XVIII. századi győri végrendeletek alapján* = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, II, szerk. S. LACKOVITS Emőke, Veszprém, Debrecen, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma, 1997, 93–100.

⁵ HORVÁTH József, *Végrendeleti adalékok a győri jezsuitáknál működő vallásos társulatok (kongregációk) történetéhez* = *Csóka Úrtól Gáspár Atyáig: Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára*, [s. a. r. SOMORJAI Gabi], Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2013, 97–126; Uő, *Végrendeleti adalékok a győri ferencesek kora újkori népszerűségéhez* = *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba, Bp., PPKE BTK, METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák, 1/2), I, 305–322; Uő, *Adalékok a győri ferencesek XVIII. századi működéséhez* = *Nyolcszáz esztendő a ferences rend: Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, ÖTVÖS István, ÖZE Sándor, Bp., PPKE BTK, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák, 8), I, 303–325.

A téma kutatástörténetének ismertetését mellőzve csupán annyit említenék meg: a kora újkori győri vallásos társulatok kutatása terén az 1930-as évek táján érték el először maradandó eredményeket. Bálint Sándor *A magyar vallásos népelet kutatása* című tanulmányában a Győri Egyházmegye történetének kutatóit számba véve nyolc olyan tudóst említ, aki ekkortájt publikálta ma is jól használható tanulmányát.⁶ Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a nyolc említett szerző közül – többükre hivatkozom még az alábbiakban – öt bencés szerzetes tanár, kettő pedig győri egyházmegyesi pap volt.

Győr lakosságának felekezeti viszonyairól

Mielőtt a 17–18. századi győri vallásos társulatokkal kapcsolatos végrendeleti adalékok összesítését megkezdéném, szólnom kell röviden a város vallási viszonyairól; annál is inkább, mivel a győri végrendeletek „expressis verbis” nem közlik készítőik felekezeti hovatartozását, így azt utolsó akaratuk nyelvezetéből, valamint kegyes hagyományaiból kell megállapítanunk.

A kora újkori Győr egyháztörténetét katolikus részről Bedy Vince,⁷ míg protestáns oldalról Pataky László⁸ dolgozta fel. Tanulmányaikból megállapítható, hogy az 1590-es évek elején még jelentős protestáns lakossággal bíró városban 1601 – a székeskáptalan Sopronból Győrbe, a töröktől visszafoglalt városba való visszatérése⁹ – után fokozatosan a római katolikusok kerültek többségbe. Jelentős fordulópontot jelentett e tekintetben az 1610-es évek eleje: a főkapitány megtiltotta a városon belül a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, ezért ők a szomszédos Pataházán vettek épületet, és ott gyakorolták vallásukat.¹⁰ A végrendeleti kegyes hagyományok aránya egyértelműen az evangélikusok túlsúlyát mutatja a reformátusokkal szemben.¹¹ A protestánsok mellett a görögkeleti vallást követő rácok voltak még

⁶ BÁLINT Sándor, *A magyar vallásos népelet kutatása = Vallási néprajz*, III, szerk. DANKÓ Imre, KÜLLÖS Imola, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 1987, 8–66.

⁷ BÉDY Vince, *Adatok Győr város XVI. és XVII. századbéli lakosságának vallás szerint való megoszlásához*, Győr, 1934, 52–59; UŐ, *Győr katolikus vallásos életének múltja*, Győr, 1939.

⁸ PATAKY László, *A győri református egyház története*, Bp., 1985.

⁹ BÉDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győr, 1938, 268.

¹⁰ A témáról részletesebben: BÉDY, *Adatok...*, i. m.; PATAKY, i. m., 23–71.

¹¹ Kvantitatív vizsgálatunk során a 17. századi győri végrendeletekben a győri „Augustana Confessio” javára 59, a „Helvetica Confessio” javára 16 kegyes hagyományt számoltam össze. (HORVÁTH, *Adalékok...*, i. m., 97.)

jelen a város életében, de – mint a közülük végrendeletet tevők kis száma is mutatja – kis létszámú csoportjuk nem jutott nagyobb szerephez.¹²

Azt, hogy a 17. századi győri testálók között a római katolikusok alkották a döntő többséget, egyértelműen bizonyítja a kegyes hagyományok megoszlása. Egy korábbi kvantitatív vizsgálódásom során 804 darab e századi utolsó akaratban együttesen 905 kegyes hagyományt számoltam össze; ez utóbbiak közül 630 beazonosíthatóan győri római katolikus templomnak, kolostornak, egyházi személynek vagy vallásos társulatnak volt címezve. Közülük kerekén 300 a Boldogasszony-templom számára rendeltetett, 166 esetben a győri ferencesek részesültek hagyományban, a jezsuiták 50 végrendeletben említettek, a győri püspökről 27 testáló emlékezik meg, míg 87 alkalommal valamelyik győri kongregáció részesült kegyes hagyományban.¹³ Jelen tanulmányom tárgya szempontjából természetesen ez utóbbiak a leginkább érdekesekek, de mielőtt ezek részletesebb ismertetéséhez kezdenék, talán nem érdektelen utalnom néhány összefüggésre. Mindenekelőtt arra: a Boldogasszony-templom javára tett kiemelkedően nagyszámú „pium legatum” mögött ott lehet az a tény is, hogy ez volt a győri székeskáptalan temploma – a székeskáptalan viszont a város földesura volt ez idő tájt,¹⁴ így a nagyszámú hagyomány a földesúr iránti tiszteletet is tükrözheti, mellyel elnyerni kívánták annak jóindulatát is. Hasonló oka lehetett a győri püspök számára címzett hagyományok egy részének is: főként olyan testálók utolsó akaratában találtam ilyen rendelkezéseket, akik Győr-Szigetben kertet birtokoltak – ez a település viszont a győri püspök földesúri fennhatósága alá tartozott. Az a tény pedig, hogy a ferencesek lényegesen több kegyes hagyományt kaptak, mint a jezsuiták, ugyancsak nem meglepő: magyarázza ezt nagyobb népszerűségük és ismertségük mellett (a 13. századtól működtek a városban¹⁵) az is, hogy templomuk a 17. század közepétől temetkező helyként is egyre kedveltebbé vált a városi polgárok körében.¹⁶

¹² Erről részletesebben: HORVÁTH József, *Végrendeleti adalékok a győri „rácok” 17–18. századi történetéhez = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerk. LUKÁCS Anikó, Bp., Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2013 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25), 261–276.

¹³ HORVÁTH, *Adalékok...*, i. m., 97.

¹⁴ Erről részletesebben: CSIZMADIA Andor, *Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért*, Győr, 1943.

¹⁵ NÉMETH Ambrus, *Adalékok a szentferencrendiek egykori győri kolostorának történetéhez*, Győri Szemle, 1931/4–5, 96–104, 200–208.

¹⁶ HORVÁTH, *Végrendeleti adalékok a győri ferencesek...*, i. m., 315.

A 17. századi győri kongregációkról

Amint fentebb már utaltam rá, az 1990-es évek első felében végzett kvantitatív vizsgálatom során átnézett 804 darab 17. századi győri végrendeletben 87 olyan kegyes hagyományt számoltam össze, melyet Győrött működő vallásos társulat javára tettek. További kutatásaim során az arányokban lényeges változás nem történt: az időközben előkerült újabb e századbeli források aránya tíz százalék alatt maradt – jelenleg 880 darab 17. századi győri testamentumról van tudomásom –, hasonlóan a bennük található kegyes hagyományok arányához. Mit tudunk meg ezekből a kegyes hagyományokból?

Az első, amire érdemes utalnom: a 87 említés közül mindössze 12 származik 1650 előtt keletkezett végrendeletből, vagyis döntő többségük a század második felében tétetett. Az előbbi 12 említés mindegyike az 1640-es évekből származik: közülük három szól a „magyar”, egy a „német”, három a Nagyboldogasszony- és egy a jezsuitáknál működő kongregáció javára; míg négy esetben egyszerűen „a kongregáció” a címzett. Ezekből a rendelkezésből csupán annyi állapítható meg bizonyosan, hogy közülük legalább négy a jezsuitáknál működő (valamelyik) kongregáció javára rendeltetett; a többi egyaránt szólhatott ferenceseknél, illetve jezsuitáknál működő vallásos társulatnak, hiszen mindkettőjüknél működött német és magyar kongregáció is.¹⁷ Az idézett adatsor ugyanakkor jól érzékelteti a kutató nehéz helyzetét is: az első évtizedekben meglehetősen sok a pontatlan címzés, így nem könnyű – sőt néha teljességgel lehetetlen – a címzett beazonosítása. A hagyományok jellegéről röviden annyit: döntő többségük – egy forinttól tíz tallérig terjedő összegű – készpénz, a testálók kérése pedig többnyire az, hogy a kongregáció tagjai imádkozzanak a hagyományozó lelki üdvéért.

Arra, hogy a végrendelező tagja valamelyik vallásos társulatnak, a század első feléből mindössze egy végrendeleti adatot találtam: az 1638-ban testáló nemes Maykouich András hagy a ferenceseknek Szent István vértanú – templomuk és a város védőszentje – tiszteletére ötven forintot, „mivel hogy azon Confraternitasban vagyok, és az én testemnek is nyugodalmat ott kívánok”. Hogy Maykouich András esetében a vallásos társulathoz tartozás nem csupán külsőségekben nyilvánult meg, de lelki igénye is volt arra, azt jól mutatják további rendelkezései, melyek közül néhányat mindenképpen érdemes idéznem. „Ugyanezen Patereknek hagyok megintén ötven forintot, hogy halálom után huszonöt péntek napján misét mondyanak lelkemért. Az szegényeknek, kik az mise alatt jelen lesznek akkor, mind az huszonöt péntek napon huszonöt forintot. Az viasz gyergyára hagyok tizenkét

¹⁷ HORVÁTH, *Végrendeleti adalékok a győri jezsuitáknál...*, i. m., 104.

forintot, melyek azon misék alatt égjenek az szegények keziben.” Emellett hagy még huszonöt forintot az „Öreg Szentegyházhoz Nagyboldogasszonnak tisztességre”, majd így folytatja: „Az Pater Jesuitaknak hagyok ötven forintot, mivelhogy ők az én beteges ágyamban forognak engemet, és ugyan Confessariussim is”. Maykovich András végrendeletéből¹⁸ – mely a továbbiakban is több értékes adatot, köztük egy témánk szempontjából is érdekes utóörökös-rendelést is tartalmaz – képet kapunk tehát egy, az átlagosnál valószínűleg mélyebben vallásos férfi lelke üdvéért tett, átgondolt rendelkezéseiről, melyekből kitűnik: bár a ferenceseknél volt konfraternitásban, a jezsuitákkal is szoros kapcsolatot ápolt, és gyóntató atyját is közülük választotta.

Szerencsés véletlen, de ismerjük utolsó rendelkezését Maykovich András özvegyének, Boynichich Erzsébetnek is: az 1642-ben készült dokumentum további izgalmas adatokat tartalmaz. A ferenceseknek szánt, jelentősebb értéket képviselő kegyes hagyományait itt nem részletezve csupán azt említem, hogy temetését „azon Franciscanus barátok itt való győri Kalastromában” rendeli, „mivel az szegény utolsó uram is ott nyugszik”; „az itt való győri Collegiombeli Pater Jesuitaknak” ötven magyar forintot rendel, hogy miséket szolgáltatassanak mindkettőjük lelkéért; végezetül pedig „az Nemes itt való Magyar Congregatiónak is öt egész ezüst tallért” legál.¹⁹ Boynichich Erzsébet rendelkezései azt bizonyítják, hogy férjével egyetértésben tették kegyes hagyományait; ugyanakkor kettejük végrendelete mutatja a jómódú gyermektelen házaspárok nagyobb adakozási lehetőségeit is.

A 17. század második felében a győri kongregációk javára tett kegyes hagyományok többsége a fentebb említetteknel természetesen lényegesen szerényebb összegekről szól: az öt–tíz forint körüliek a leginkább jellemzőek, de egy-két forint összegű hagyományok is gyakran előfordulnak. A kisszámú „ellenpélda” egyike nemes Benkovith Péter 1653-ban kelt rendelkezése, aki a győri ferenceseknél kívánt temetkezni, és templomukra száz forintot hagyott. Emiatt joggal feltételezhető, hogy a felesége halála után majdan eladandó ház árából „a magyar győri Congregatióra” szánt kétszáz forintot a ferenceseknél működő magyar kongregációra kívánta rendelni.²⁰

Az utóbbi kérdés azért érdekes, mert a végrendelkezők egy része csupán „a magyar congregatio”, illetve kisebb számban „a német congregatio” javára tette rendelkezését, márpedig a 17. században – amint arra fentebb már utaltam – mind a ferenceseknél, mind a jezsuitáknál működött magyar és német kongregáció is.

¹⁸ A végrendelet teljes szövegét közli: HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, i. m., II, 61–62.

¹⁹ *Uo.*, 87.

²⁰ *Uo.*, 174.

Hogy nem egyedi problémáról van szó, azt érzékelteti, hogy az 1655 és 1699 közötti időszakban nyomtatásban közzétett 121 végrendelet közül hat „a győri magyar kongregációnak”, három „a győri nemes kongregációnak” rendel kegyes hagyományt anélkül, hogy a szövegekörnyezetből kiderülne, melyik szerzetesrend templomában működik az említett kongregáció.²¹ Tény azonban, hogy ugyanezen 121 testáló közül a „győri jezsuiták kongregációjának” kilenc tesz kisebb-nagyobb hagyományt – miközben „a győri ferencesek magyar kongregációjának” megfogalmazással e forrásokban egyszer sem találkoztam. Ezen adatból természetesen nem következik, hogy a „jelző nélküli” magyar kongregációnak szánt rendelkezések bizonyosan a ferenceseknek szólnának, ugyanakkor az a kérdés, hogy a ferencesek vagy a jezsuiták kongregációi voltak-e kedveltebbek a testálók körében, forrásaink alapján egyértelműen nem dönthető el. A továbbiakban ezért csupán az „egyértelmű” esetek számbavételére vállalkozom.

A ferenceseknél működő kongregációknak szánt hagyományokra az 1660-as évektől találjuk a legszebb példákat. A leggazdagabb e szempontból Rigacz Horváth György 1661-ben kelt utolsó rendelkezése: ő a ferencesek jóindulatának elnyerésére – „hogy az őkegyelmek templomában temetessék el minden solemittással” – adott ötven forint mellett temetésére külön is hagyott száz forintot, „úgy, hogy tisztességessen temessenek belőle, szövétneket vegyenek 40. Mellyeket az Nemes Magyar Congregatio vegye magához temetésem után, viasz gyertyákat is vegyenek az barátoknak kezekben”. Emellett hagy még a „Magyar Congregatio” számára harminc ezüstgombot, két ezüstkanalet, harminc forint készpénzt, valamint a temetésére szánt száz forintból megmaradó összeg harmadrészét.²² Mindezen rendelkezésekből és a bennük foglalt jelentősebb értékű hagyományokból szorosabb kötődésre következtethetünk, és talán arra is, hogy a testáló maga is a kongregáció tagja lehetett.

A 17. század végéről már több olyan rendelést is ismerünk, amely nem általában szól a ferenceseknél működő kongregációnak, hanem azt néven is nevezi. Baranyay Mihály például 1697-ben tíz forintot, Bott Szabó Gergely házastársa két évvel később tíz tallért hagyott a ferencesek „Sz. Ferencz Congregatiójára”; az 1694-ben testáló úJVárosi Varga István pedig „az győri Szürke Barátoknál lévő Sz. Ferencz Congregatiójára” teszi tíz tallér összegű hagyományát.²³

A győri jezsuitáknál működő vallásos társulatok közül bizonyosan a testálók által többnyire „Boldogasszony Kongregáció” néven említett Mária-kongregáció

²¹ Vö.: HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, i. m., III.

²² *Uo.*, 60.

²³ *Uo.*, 192, 200, 176.

volt a legnépszerűbb: legalább harminc alkalommal említik 17. századi forrásaink. Népszerűsége aligha véletlen, mint ahogy az sem, hogy a jezsuiták már győri letelepedésük után öt évvel megalapították ezt a társulatot,²⁴ mely jellemzően a jezsuita iskolákhoz kötődött, és működése a rend fennállása alatt folyamatosnak mondható.²⁵

Több kegyes hagyományt találtam a Halálra vált Krisztus Kongregációjának címezve. E társulatot – melyet Agonia-társulat néven is emlegetnek forrásaink – 1638-ban alapította Rómában Vincenzo Caraffa jezsuita generális.²⁶ Győri működésére a 17. század közepétől találtam végrendeleti adatokat. A legkorábbi győri említése 1656-ból ismert: Hegedős Mészáros János özvegye hagy „az Halálra vált Krisztus Urunknak győri Pater Jesuitaknál levő Congregatióra” egy tallért.²⁷ Érdekes néhányat idézni a további említések közül is: Catharina Langin, Langh Menyhárt özvegye 1664-ben „az halálra vált Krisztus Német Congregatiójában” hagy öt forintot; az 1670-ben Szilagy Mihály özvegyeként testáló Saffaritt Ilona „az Krisztus halálául való Nemes Magyar Congregatiójára” rendel ugyanennyit; míg Zadory András 1695-ben „az győri Pater Jesuvitaknál lévő halálra vált Krisztus Congregatiójára” tíz forintot testál.²⁸ A példák egyértelműen bizonyítják, hogy a Halálra Vált Krisztus Kongregációja az 1650-es évek második felétől a jezsuitáknál folyamatosan működött, 1664-ben pedig már bizonyosan létezett német társulata is. Talán nem érdektelen már itt megjegyezni, hogy e társulat győri virágkora a 18. század közepére esett: ekkorra a város egyik leggyakrabban említett társulata lett.

Ugyancsak a jezsuitáknál működött a testálók által röviden csak „Maria de Victoria” néven emlegetett német kongregáció, melyet Piszker Olivér kutatásai szerint 1666-ban alapítottak Győrött.²⁹ Ezzel szemben első előfordulását egy 1655-ben kelt végrendeletben sikerült fellelnem: Petrus Farety olasz kőműves hagyott a

²⁴ A győri Mária-kongregáció alapításának évét említi: MOHL Antal, *A Mária-kongregációk története: Különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898, 113; ACSAY Ferenc, *A Győri Kath. Főgimnázium története, I: A jezsuita korszak*, Értesítő a Pannonhalmi Szent Benedek-Rend győri főgimnáziumáról az 1895–96. isk. év végén, Győr, 1896, 152.

²⁵ Vö.: TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 288.

²⁶ PISZKER Olivér, *Barokk világ Győrregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83)*, Pannonhalma, 1933, 25; JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935, 58.

²⁷ HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, *i. m.*, III, 39.

²⁸ *Uo.*, 71, 90, 190.

²⁹ PISZKER, *i. m.*, 23. Megjegyzem: Acsay Ferenc egy forrás megjelölése nélküli lábjegyzete szerint a „Maria de Victoria” kongregáció a győri jezsuitáknál már 1638-ban működött (ACSAY, *i. m.*, 151).

kongregáció számára 12 forintot.³⁰ Érdekes, hogy a kongregáció – melynek teljes neve „Sodalitas Immaculatae semper Virginis Deiparae Mariae de Victoria” volt – következő említése is egy olasz kőműves, Antonius Forrety végrendeletében fordul elő: 1668-ban egy forintot hagyott „Ad congregationem B. Virginis de uictoria”.³¹ Ez azért érdekes, mert a Tissingner János rektorsága alatt megalakult társulatot Piszker Olivér a német nyelvű katolikusok kongregációjának mondja.³² A 17. század végén viszont már német végrendelezők által említetik leginkább: 1698-ban például Andreas Kramarisch tett e kongregáció javára hagyományt.³³

A 17. század második felében már bizonyosan működött a győri jezsuitáknál a Deákok Kongregációja is. Első végrendeleti említését 1653-ból találtam: a testamentumában tucatnyi kegyes hagyományt tevő Magnovich János győri kanonok hagyott „az győri Deákok Congregatiójára” 15 forintot.³⁴ Hogy a következő évtizedekben a lakosság szélesebb körében is ismertté vált, azt további nekik szánt kegyes hagyományok bizonyítják. 1680-ban például Hubinai Miklós hagyott számukra tíz forintot, 1686-ban a Csupor Demeter házastársaként testáló Mosa Juditól kaptak öt forintot, míg 1697-ben Baranyay Mihály tett „az győri Pater Jesuitáknál lévő Deák Congregatiójára” tizenöt forint értékű kegyes hagyományt – az ugyanitt működő „Boldog Asszony Magyar Congregatiójára” szánt huszonöt forint, a ferencesek Szent Ferenc Kongregációjának juttatott tíz forint és további kegyes hagyományok mellett.³⁵

Arra, hogy egy testáló több kongregációt is igyekezett kegyes hagyománnyal segíteni, találtam jó néhány további példát. Kremszer György kereskedő házastársa például 1669-ben „a német”, a „Maria de Victoria”, a ferenceseknél lévő Szent Rosarium, valamint a jezsuitáknál működő Deákok Kongregációja javára is rendelt hagyományt³⁶ – vagyis mind ferences, mind jezsuita kongregációkat igyekezett támogatni. Ezen megállapítást akár általános érvénnyel is tehetem, hiszen akik két társulatot részesítettek adományban, csaknem mindig egy ferences és egy jezsuita

³⁰ Győri Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GYEL), Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (a továbbiakban: GYKHL), *Liber Testamentorum*, III, 106. A rendelés pontos szövege: „Germanicae Congregationj Sub Titulo Beatae MARIAE Virginis de Victoria hic Jaurinj apud R[evere]ndos Patres Societatis JESV Erectae lego duodecim florenos”.

³¹ HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, i. m., III, 88. (A végrendelet magyar nyelvű.)

³² PISZKER, i. m., 23.

³³ GYEL, GYKHL, *Liber Testamentorum*, III, 553.

³⁴ HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, i. m., II, 179.

³⁵ HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, i. m., III, 125, 151, 192.

³⁶ GYEL, GYKHL, *Liber Testamentorum*, III, 329–331. – A végrendeletet közölte: SÖRÖS Pongrácz, *Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból*, III, Történelmi Tár, 1899/4, 694–695.

kongregációt említettek. A győri újvárosban lakozó Varga István például 1694-ben „az győri Jesuitáknál lévő magyar Congregatióra” tíz forintot, „az győri Szürke Barátoknál lévő Sz. Ferencz Congregatiójára” pedig tíz tallért, azaz tizenöt forintot rendelt további három, templomoknak szánt kegyes hagyomány mellett.³⁷

Az említett példák alapján már nagyjából kirajzolódni látszik a 17. században működött győri kongregációk változatossága. A ferenceseknél a magyar társulat mellett a Szent Ferenc Kongregáció említetik még gyakrabban; a Szent Rosarium Társulatról viszont alig esik szó – ha igen, akkor kizárólag német testálók végrendeletében. A jezsuitáknál ennél bizonyosan több kongregáció működött: a már említett Mária-kongregáció, a „Maria de Victoria”, a Halálra Vált Krisztus Kongregációja, valamint a Deákok Kongregációja mellett továbbiak léte is elképzelhető. Ismerünk ugyanis szakirodalmi adatot olyan győri jezsuita kongregációra is, melynek nyomát eddig nem sikerült végrendeletben fellelnem: a jezsuita Bellecxy Péter 1634 és 1637 között Győrött, Mária mennybemenetele tiszteletére alapított társulatról az átnézett testamentumokban nem találtam említést.³⁸ (Talán nem érdektelen viszont megemlíteni, hogy – amint arra Bálint Sándor is felhívta a figyelmet³⁹ – a győri jezsuita rendházban alapított patika barokk mennyezetfreskója éppen Mária mennybemenetelét ábrázolja.) Bonyolítja a helyzetet, hogy több kongregációnak volt magyar és német tagozata, a Deákok Kongregációja pedig korcsoportokként is elkülönülhetett. Tény, hogy egy 1665-ből származó, a győri jezsuita rendház feladatait számba vevő dokumentum szerint öt kongregáció lelki életét irányították a győri jezsuita páterek.⁴⁰

A 18. századi társulatokról

A 18. századot jelen témánk vizsgálata során célszerű kettéosztani 1743 előtti, illetve utáni időszakra. Ennek oka, hogy 1743. március 6-án adta ki Mária Terézia azon oklevelét, melyben Győr számára szabad királyi városi jogokat adományozott.⁴¹ Ezzel megszűnt a mintegy három évszázados földesúri fennhatóság, a város lakói mentesültek a jobbágyi kötelezettségek, így többek között a végrendeletek földesúr

³⁷ HORVÁTH, *Győri végrendeletek...*, i. m., III, 176.

³⁸ Az alapítást említi: TŰSKÉS, KNAPP, i. m., 283.

³⁹ BÁLINT Sándor, *A győri jezsuita patika* = B. S., *A hagyomány szolgálatában: Összegyűjtött dolgozatok*, Bp., 1981, 106.

⁴⁰ FAZEKAS István, *A „Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon = Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történése 60. születésnapjára*, szerk. HORN Ildikó, Bp., ELTE, 1993, 410, 429.

⁴¹ SÁRY István, *Győr 250 éve lett szabad királyi város*, Győri Tanulmányok, 1993, 9–12.

előtti kötelező bemutatásának kötelezettsége alól. Ez utóbbi tény nagyban növelte végrendelezési kedvüket: bizonyosan nagy szerepe volt abban, hogy amíg a század első négy évtizedéből mindössze 60–70 végrendelet maradt az utókorra, addig 1743-tól kezdődően évtizedenként száznál több.

Az 1743 előtt keletkezett 18. századi győri végrendeletek mintegy három tucatnyi, vallásos társulatok javára tett kegyes hagyományt őriztek meg számunkra. Ezek nagyobb hányadát a jezsuita kongregációk kapták. A címzett kilétét illetően német nyelvű forrásaink a pontosabbak: Sabina Czaicznerin 1715-ben öt forintot hagyott a „Todt-Angst Bruderschaft Christi” javára; ugyanennyit és ugyanezen társulat javára rendelt 1717-ben Maria Lamblin, illetve 1739-ben Eva Nestingerin is.⁴² Elisabetha Staller 1701-ben latin nyelven készített utolsó rendelkezésében is az Agonia-társulat említettett: két értéktárgy mellett huszonöt forint készpénzt is hagyott számukra a testáló.⁴³ A magyar nyelvű források viszont szinte kizárólag a jezsuiták „magyar kongregációjáról” szólnak, többnyire öt forint körüli összeget rendelve számukra, különösebb megjegyzés nélkül. A kivételek közé tartozik az 1724-ben testáló Hermán György, aki „az Pater Jesuiták Magyar Congregatiójára szeginy bűnös lölkömnek üdvösségéért” rendelt 15 forintot, majd hozzátette: „ugyanazon Congregatióra legálom az négy szövétneket, mellyeket ez meghólt testem mellett visznek, és az N. Congregatio zászlója mellé is két szövétneket”.⁴⁴ E rendelkezésre azért érdemes figyelnünk, mert egyrészt utalnak a hagyományok céljára, a lélek üdvének elősegítésére, másrészt arra, hogy a temetésen szerepet kaptak a kongregáció tagjai is. Két további kivételt említek még: az egyik Zacharias Torfínger utolsó rendelkezése, mely 1711 szeptemberében „itt Pataházán az Lazaretumban” kelt. Ebben – több más kegyes hagyomány mellett – a jezsuiták Halálra Vált Krisztus német kongregációja javára, valamint a „Maria de Victoria” társulat javára egyaránt tíz-tíz forintot rendelt.⁴⁵ A másik az újbárosi Harkai Szabó János házastársaként testáló Bodo Őrsik, aki a jezsuiták Boldogasszony kongregációja javára testált tíz forintot.⁴⁶

⁴² Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GYVL), Végrendeletek, Lad. 1., Nr. 87., 88., 101.

⁴³ GYEL, GYKHL, *Liber Testamentorum*, III, 578. A rendelkezések: „B. V. Agonizantium Congregationi Societatis Jesu Jaurinensi lego sex ordines gemmarum”, illetve „Item eidem Congregationi album antipendium ex fátyol, et in parata pecunia flor. 25.”.

⁴⁴ GYVL, Végrendeletek, Lad. 1. Nr. 92.

⁴⁵ GYEL, Püspöki Levéltár, Testamenta, Nr. 114.

⁴⁶ GYEL, GYKHL, *Liber Testamentorum*, III, 607.

A 18. század első felének változásai közül kettőt mindenképpen meg kell említenem. Az egyik a karmelita rend 1697-ben történt győri letelepedése.⁴⁷ Népszerűségüket mutatja, hogy 1701-ben már kaptak kegyes hagyományt,⁴⁸ néhány évtizeddel később pedig népszerűségben „versenyhársai” lettek a ferenceseknek. Kongregációik közül a Skapuláré Társulat már ekkortájt többször említettett. A másik fontos esemény a Kálvária megépíttetése 1714 és 1725 között a győri Agonia-társulat által,⁴⁹ mely hamar népszerűvé vált a város lakói, különösen is a társulat tagjai körében.

A fentebb már említett, 1993-ban végzett kvantitatív vizsgálatot igyekeztem kiterjeszteni a 18. századi győri végrendeletekre is. Akkor 211 darab 18. századi győri testamentum kegyes hagyományait összesítettem: ezekben együttesen 180 darab, vallásos társulattal kapcsolatos adatot találtam.⁵⁰ Ezen említéseket 65 testamentumban számoltam össze, azaz körülbelül minden harmadik győri testáló tett ilyen jellegű hagyományt, többnyire többet is. Tizenöt végrendeletben találtam egy-egy, tizenhat esetben kettő-kettő, húsz alkalommal három-három ilyen tárgyú említést; hat-hat testáló tett négy, illetve öt kongregációnak szánt kegyes hagyományt, míg Berkes László magyar borbélymester végrendeletében hét, Kőműves Katalin 1771-ben kelt utolsó rendelkezésében pedig kilenc, jelen témánk szempontjából értékes adatot találtam.⁵¹ A 180 darab vallásos társulattal kapcsolatos hagyomány közül 63 a jezsuiták, 53 a ferencesek, míg 41 a karmeliták valamelyik kongregációját említette. Az alábbiakban ezek fontosabb jellemzőiről szólok még röviden.

A győri végrendelezők által leggyakrabban emlegetett jezsuita társulat a 18. században a Halálra Vált Krisztus Kongregációja volt: legalább 34 hagyomány nekik szólt. A kongregációnak – amint azt fentebb már említettem – működött magyar és német társulata is, így elképzelhető, hogy a „jeszuiták magyar kongregációjára” hagyományozó testálók egy része is rájuk gondolt – de természetesen ugyanúgy gondolhatott a Mária-kongregáció magyar tagozatára is. Az Agonia-társulat népszerűsége az 1780-as évek elejéig folyamatosnak mondható, sőt az említések számát tekintve az 1740-es évektől folyamatos emelkedést mutat; a legtöbb említést az 1770-es években számoltam össze. Erre azért érdemes figyelni, mert

⁴⁷ Letelepedésükről és győri működésükről: P. [HALMAI] Antal, *A győri karmelita rendház kétszázéves története: 1697–1897*, Győr, 1897.

⁴⁸ GYEL, GYKHL, *Liber Testamentorum*, III, 577.

⁴⁹ SZILÁGYI István, *Kálváriák*, Bp., 1980, 138.

⁵⁰ HORVÁTH József, *Győri kongregációk a XVIII. század közepén = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, III, szerk. L. IMRE Mária, Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000 (Dunántúli dolgozatok, 3), 170.

⁵¹ GYVL, *Végrendeletek Másolati Könyve*, III, 135–140, 465–470.

adataink egyértelműen bizonyítják, hogy a jezsuita rend 1773-ban történt feloszlása után az addig általuk vezetett kongregációk templomukban tovább működtek. A testálók többsége csak a kongregációk nevét és a nekik szánt hagyomány összegét említette, de „Németh, másképpen Iván Ádám” 1776-ban egészen pontosan fogalmazott, amikor a „Halálra vált Jézus Congregatiójának is Sz. Ignác templomában” rendelt két forintot.⁵²

Az e kongregációnak szánt hagyományok összegét nem részletezve két jelenségre szeretnék csupán utalni. Az egyik: a számukra hagyományt tevők között szép számmal találunk német nemzetiségű személyeket is. Az 1750-es években pl. Eva Rosina Fejerin, Maria Elisabetha Perslin, Anna Maria Filberin, Anna Maria Huberin és Luca Hertzogin is tett hagyományt e kongregáció javára, többnyire tíz-tíz forint értékben.⁵³ A másik: legalább fél tucatnyi olyan rendeléssel is találkoztam, melyben a testáló az Agonia-társulat és a Mária-kongregáció javára együttesen hagyott bizonyos összeget, általában öt vagy tíz forintot, csupán Királ Máttyás ötven forintos adománya emelkedik ki a sorból.⁵⁴ Talán nem érdektelen megemlítenem, hogy e végrendeletek 1770 és 1773 között készültek. Ekkortájt talán szorosabb kapcsolat lehetett a két kongregáció között? Az említett „közös rendelkezések” mellett találkozhatunk kifejezetten a jezsuiták Boldogasszony-kongregációjának címzett hagyományokkal is: Gregorics Pál pl. 1756-ban két, Paffko János 1764-ben öt, míg Gecse István 1772-ben tíz forintot hagyott e kongregációk javára.⁵⁵

Találtam néhány említést a „Maria de Victoria” kongregációról is – kizárólag német nyelvű végrendeletekben. 1775-ből például három olyan testamentum is a kezembe került, amely említést tesz róla: Joseph Lux kőművesmester a jezsuita társulatok közül csak ezt említette; Joseph Payer asztalos e társulat, valamint a „Todt-Angst-Bruderschaft” javára egyaránt tíz-tíz forintot testált; míg Simon Holtzer könyvkötő nyolc-nyolc forint hagyományban részesítette ugyanezen két társulatot.⁵⁶ Az idézett adatok azt mutatják, hogy a „Maria de Victoria” kongregáció a város német iparosai körében lehetett kedvelt; egyben bizonyítják azt is, hogy ez a kongregáció sem szűnt meg azonnal a jezsuita rend feloszlása után.

A Deákok Kongregációja javára öt rendelést számoltam össze: Berkes László 1763-ban a deákok mindkét renden való kongregációjának hagyta a ruháin lévő összes ezüstgombokat; Balaskó Imre 1770-ben „az Deák kis Congregatióra” ha-

⁵² *Uo.*, IV, 162.

⁵³ *Uo.*, II, 95, 252, 204–205, 397; III, 76.

⁵⁴ *Uo.*, III, 550.

⁵⁵ *Uo.*, III, 156, 228, 540.

⁵⁶ *Uo.*, IV, 107, 74, 104.

gyott egy aranyat; míg az 1776-ban testáló Sárovincs István „az Öreg Deákok Congregatiójának” tíz forintot, a „Humánista Deákok Congregatiójának” pedig egy körmői aranyat testált.⁵⁷ Ez utóbbi adatból arra következtethetünk, hogy a deákok talán évfolyamonként alkothattak társulatot.

Egy itteni kongregációt mindenképpen említhetek még: Balaskó Imre a deákok kongregációja és az Agonia-társulat mellett a „Fájdalmas Anyának Congregatiójára” is hagyott egy aranyat.⁵⁸ Ezt a társulatot Piszker Olivér a jezsuitáknál működők sorában említi.⁵⁹

Található néhány értékes adat forrásainkban a kongregációk temetésen betöltött szerepéről is. Marussy Anna 1759-ben kelt végakaratóban például egy-egy karmelita, illetve ferences társulat mellett a jezsuiták „magyar” kongregációjára is rendelt kegyes hagyományt, majd hozzátette: „Mind ezek Congregatiók pedig temetésemre tartozzanak eljöni”.⁶⁰ E szempontból a legérdekesebb Berkes László magyar borbély 1763-ban kelt végrendelete, melyben úgy rendel, hogy testét a karmeliták kriptájában temessék el „egy énekes és 12 Requiemes kis miséssel”, „hat Congregatióknak koporsómra teendő szükséges apparamentumival, úgy mint most újonnan föllálltatott tisztelendő Pater Jesuitaknál lévő Szentháromság Magyar Congregatiója, ugyanottan Halálra vált Jézus Krisztus, a deákok mind a két renden lévő, tisztelendő Pater Karmeliták és Seraphicus Szent Ferencz atyánk Congregatiói”; rendelkezett továbbá arról, hogy temetésekor öt templomban harangozzanak. További kegyes hagyományként több más társulat mellett a jezsuiták „Halálra vált Jézus Krisztus congregatiójának”, valamint „az újonnan föllálltatott Keresztény Tudomány Sz. Háromság Congregatiójának” egyaránt tizenöt-tizenöt forintot rendelt.⁶¹

Berkes László idézett mondatai arra utalnak, hogy 1763-ban a győri jezsuitáknál működött a „Keresztény Tudomány Szentháromság Congregatiója” is; ezzel más forrásban eddig nem találkoztam. Érdemes azonban megjegyezni: összesen mintegy másfél tucatnyi végrendelező által említett a győri Szentháromság Kongregáció. Az újvárosi Szent József-templomban működött öt, az „Öregtemplomban” lévő három végrendelező említette, kilenc esetben viszont nincs megadva a működés helyszíne.⁶² Talán ez utóbbi testálók egy része a jezsuitáknál működő Szent-

⁵⁷ *Uo.*, III, 138, 449; IV, 386.

⁵⁸ *Uo.*, III, 449.

⁵⁹ A „Congregatio B. M. V. Dolorosae”-ról: PISZKER, *i. m.*, 23.

⁶⁰ GYVL, *Végrendeletek Másolati Könyve*, IV, 501.

⁶¹ *Uo.*, III, 135, 139.

⁶² HORVÁTH, *Győri kongregációk...*, *i. m.*, 170.

háromság-kongregációra gondolhatott? Felmerülhet ennek kapcsán egy további kérdés is. 1760-ban a győri Streibig nyomda megjelentette Hermán József győri kanonok, jeles egyházi szónok Szentháromság vasárnapján elmondott prédikációját *A' keresztény oktatás újonnan fel-állított gyülekezetének első szükséges tudománya, a' tellyes Szent Háromság egy Istennek ismérte* címmel.⁶³ Esetleg a jezsuita kongregáció számára készült a kiadvány? A kérdést annál inkább érdekesnek tartom, mert a többi, Szentháromság-kongregációról említést tevő rendelést 1767 után vetették papírra.

A győri ferencesek társulatai közül a Szent Ferenc Kordaviselő Atyafiai Kongregációja volt a legnépszerűbb a végrendelezők körében: az 53 hagyomány közül legalább 37 nekik szólt, és 20 esetben azt is hangsúlyozta a testáló, hogy a magyar kongregációnak szánta a hagyományt.⁶⁴ Ennek kapcsán érdemes talán utalni arra, hogy a kongregáció reguláit az a Pordányi András állította össze, aki többször volt Győrött is gvardián, és a szabályzatnak 1746-ból ismerjük győri kiadását is.⁶⁵ Nem érdektelen adat továbbá, hogy – amint arra Piszker Olivér is utalt⁶⁶ – a kongregációk 1785. évi feloszlatásakor a Győri Egyházmegye leggazdagabban felszerelt társulata a „Confraternitas Cordigerorum” volt, vagyonának értéke 1053 forintot tett ki. E vagyon felhalmozásához bizonyosan hozzájárultak a győri polgárok végrendeleti kegyes hagyományai is, melyek részletesebb ismertetésére itt most terjedelmi okokból nincs lehetőségem.

A győri ferenceseknél működött két további kongregáció is. Ezek egyike a Szent Ferenc Harmadik Rendje, melyet hét testáló részesített kegyes hagyományban. Az említések egy kivételével az 1770-es évekből maradtak fenn – aligha véletlenül, hiszen, amint arra Jenei Ferenc már korábban felhívta a figyelmet,⁶⁷ Sárvári István Szent Ferenc harmadik rendjét népszerűsítő könyve 1770-ben Győrött látott napvilágot. Az egyetlen kivétel, Maria Elisabeth Perslin 1756-ban kelt utolsó rendelkezése⁶⁸ viszont azt mutatja, hogy már ekkortájt is működött Győrött e társulat.

⁶³ HERMÁN József, *A' keresztény oktatás újonnan felállított gyülekezetének első szükséges tudománya, a' tellyes Szent Háromság egy Istennek ismérte*, Győr, 1760.

⁶⁴ HORVÁTH, *Adalékok a győri ferencesek...*, i. m., 317.

⁶⁵ A szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent mű címe: *Len kötelecske, az az Szerafikus sz. Ferencz atyánk magyarországi boldog aszszony provinciában elterjedt korda viselő atyafiak congregacziójának regulait vagyis rendtartásait; a sz. pápától engedtetett búcsúit, némel lelki újítosságokat, azon kordaviselésnek eredetét, folyamottját, más szép tanításokat magában foglaló könyvecske.* (Említi: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Bp., Hornyánszky Viktor, 1906, 43.)

⁶⁶ PISZKER, i. m., 30.

⁶⁷ JENEI Ferenc, *Régi magyar irodalmunk és a győri Streibig-nyomda*, A Győri Városi Közkönyvtár Évkönyve, 1939, 53.

⁶⁸ GYVL, *Végrendeletek Másolati Könyve*, II, 252–253.

A másik említendő, a győri ferenceseknél működő társulat a „Rosenkrantz Bruderschaft”, melyet főként az 1750-es években kelt német nyelvű forrásaink említenek. A számukra tett hagyomány összege többnyire öt-tíz forint körül van. Közülük messze kiemelkedik Anna Maria Huberin 1756-ban tett, kétszáz forint összegű hagyománya.⁶⁹ (A karmeliták Skapuláré-kongregációjára „csak” száz forintot hagyott.) E társulatra főként német nemzetiségű asszonyok hagyományozták, de van néhány kivétel is: ezek egyike Joann Georg Götzlmayr kőművesmester volt, aki a „Gürtl Bruderschaft” és a „Dritten Orden” mellett a „Rosenkrantz Bruderschaft” javára is rendelt tíz-tíz forintot.⁷⁰

Néhány forrásunk a testáló és a hagyományban részesített kongregáció kapcsolatához is szolgál adalékokkal, közülük kettőt idézek. Az egyik a Belányi Márton özvegyeként 1751-ben végrendelező Stirkmaker Örzse, aki e mondattal indította utolsó rendelkezését: „Én, alább írt, jóllehet az múlt napokban eszemben fogyatkozást szenvedni látottam, de most Isten kegyelmébül bűneimről számot – számot[!] vetvén, ép elmével Pater Salamon, Sz. Ferencz Atyánk Congregatiója Directorának meggyóntam, és az Úr Testit hozzám vettem, azon ép elmével lévén ezen órában is [...]”⁷¹

Különlegesen érdekes e szempontból Sárovcics István 1776-ban készült utolsó rendelkezése, melynek második pontjában ezt olvashatjuk: „Tisztelendő Pater Franciscanusoknál lévő Magyar Kápolnának kriptájába szerzetes ruhában a Magyar harmadik Szent Szerzet rendtartása szerint akarok és kívánok eltemettetni. Temetésemre P. Franciscanusok hivattassanak. Illendő gyértyák mind önékik, mind a jelen leendő egyházi és világi érdemes személyeknek osztogattassanak. Az Öreg Templomban, P. Franciscanusoknál, P. Carmelitáknál és a Magyar Ispitályban háromszor harangozzanak.” A számos további kegyes hagyományt is tartalmazó végrendelet készítőjéről megtudjuk, hogy egyik fia már ferences misés pap, a másik fia pedig piaristának készül.⁷²

Amint az eddigi említésekől már kiderült, a karmeliták kongregációi is nagyon népszerűek voltak a város lakossága körében: a 41 ide címzett kegyes hagyomány ezt mindenképpen bizonyítja. Az említések közül 20 esetben csupán a „karmeliták kongregációjá” a címzett, míg 19 testáló a Skapuláré-kongregációt említi.⁷³ Általánosságban elmondhatjuk: csaknem kizárólag olyan végrendelezők gondoltak halá-

⁶⁹ *Uo.*, II, 397.

⁷⁰ *Uo.*, III, 179–184.

⁷¹ *Uo.*, II, 288.

⁷² *Uo.*, IV, 384–389; az idézett rész a 385. oldalon.

⁷³ HORVÁTH, *Győri kongregációk...*, i. m., 170.

los ágyukon rájuk, akik a ferencesek és/vagy a jezsuiták valamelyik társulatát is kegyes hagyományban részesítették, többnyire azonos – általában öt-tíz forint – értékű adományokkal.

Terjedelmi okokból tanulmányom több további kérdésre nem tér ki, például arra, hogy a győriek mellett kisebb számban „vidéki” társulatok is részesültek kegyes hagyományokban; vagy arra, hogy milyen hatással lehettek e társulatok a város lakóinak életére – mely hatás például a papi hivatások számának alakulásában is lemérhető. De talán az elmondottakból is kitűnik: a 17–18. századi győri polgárok jelentős hányada szoros kapcsolatban állt az itt működő vallásos társulatokkal, és róluk halálos ágyán sem feledkezett meg.

The Role of Religious Congregations in the Lives of Győr's Citizens in the 17th–18th Century – As Reflected by Testaments

This study attempts to summarize approximately 1,500 testaments from the 17th–18th-century Győr for the proposition mentioned in the title. Two-thirds of these testaments originate from before 1700, with the majority of the testators being from the Roman Catholic religion. From the 17th century, I found about a hundred notes deemed interesting regarding our subject. In a fraction of these the identity of the legatee is not obvious due to general wording. (e. g. “I leave one forint to the congregation”). From the 1640’s I came across a dozen of pious offerings with this purpose; among which Franciscan and Jesuit parishes could also be found. The majority of pious offerings from the second half of the 17th century address congregations operating under the Jesuits of Győr: besides the “Mother Mary Congregation” mentioned by thirty testators, the “Petrified Christ Congregation” (Agony Brotherhood), the “Scrivener’s Congregation”, and the “Maria de Victoria” (Victorious Mary) Congregation have been mentioned in some sources. The latter unified the German citizens of the city, while the Agony Brotherhood operated in divisions for both Hungarian and German members – the latter division is mentioned as “Todt-Angst-Bruderschaft” in German sources. Most of the offerings left for Jesuits address the “Jesuit congregation”; around the end of the century the “Saint Francis Congregation” is mentioned on several occasions, while the “Rosary Brotherhood” appears in a few testaments – in German testaments referred to as “Rosenkrantz Bruderschaft”.

The majority of brotherhoods mentioned previously lived on in the 18th century, while also new ones arose. Among the ones operated by the Jesuits the Petrified Christ

congregation became the most popular with at least three dozen mentions, however there are also several remarks of the “Maria de Victoria” Congregation and the Scribe’s Congregation. From 1763 there is reference to the local operation of the “Christian Science Holy Trinity Congregation”, a brotherhood of this sort settled later in the so called “Old church” (today’s Basilica). For the Franciscans the most popular was the “Confraternities of the Cord of Saint Francis Congregation”, while there are some mentions of the “Saint Francis’s Third Order” and the Rosemary Brotherhood as well. At the same time for the Carmelites settling down at Győr in 1697 the Scapular Congregation became the most favoured among the citizens.



HORVÁTH SÁNDOR

Testvérületek a horvátoknál

Bevezetés

Horvátország egyik UNESCO Világörökségi listára jutott hagyománya a Hvar szigetén immár fél évezrede őrzött, több templomot végigjáró körmenetben végzett passió. A „za Križen” (a Kereszt nyomán) járó nagyheti passiók csoportok napjainkig élő kegyes társulati hagyományának történetét Bernardin Škunca foglalta össze monográfiájában.¹ A következő oldalakon a horvát kegyes társulatokat más szinonimákkal is kifejezzük, de leggyakrabban a testvérület szót használjuk, hiszen azzal a horvát nyelvben használt *bratovštine* kifejezés tükörfordítását alkalmazzuk.

E társulati élet sok évszázadon keresztül nagymértékben elterjedt hagyomány volt a tenger melléki falusi és városi lakosság körében egyaránt, sőt, vannak olyan szerzők, akik az ókori előzmények egyfajta keresztény továbbélésének tekintik Dalmácia egyes testvérületeinek korai megjelenését és az ott élők körében tapasztalt népszerűségét.

Ha tágabb európai összefüggésbe is helyezzük e kérdéskört, akkor az Észak-, illetve Nyugat-Európában a németeknél és szomszédaiknál a 8. századtól ismert *gildoniákra*, *geldák* (és további neveket is sorolhatnánk) működésére kell gondolnunk, amelyek miközben szakmai érdekvédelmi szervezetek (a céhek elődei) voltak, a kultusz szolgálatában is álltak. A 10–11. századtól egyértelműen keresztény jellegűek voltak. Dél-Európában főleg Itáliában voltak jelen a *collectae*, *convivae* néven ismert korai példák. Itáliában a 12–13. századtól, Közép- és Nyugat-Európában a 14–15. századtól általánosan elterjedtek.² Közkezdveltségükben jelentős szerepe volt a ferenceseknek és a domonkosoknak.³ Eltérő – előbb *confratria*, *consortia*, majd *confraternitas*, *devotio*, *fraglia*, *societas*, *collegium*, *sodalitas*, *religio*, *caritas*, *schola* – névvel illették őket.⁴ Néhányuk tevékenységét főtestvérületek

¹ Bernardin ŠKUNCA, *Štovanje Isusove muke na otoku Hvaru*, Split, Crkva u svijetu, 1981.

² Irena BENYOVSKY, *Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima*, *Croatica Christiana Periodica*, 41, 1998, 137.

³ *Uo.*, 137–138.

⁴ Lovorka ČORALIĆ, *Izvori i literatura o bratobštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke Republike*, *Croatica Christiana Periodica*, 27, 1991, 88; Zrinka NOVAK, *Hvarska Bratovština Sv. Duga u kasnom srednjem i ranom novom vijeku*, *Prilozi Pobjesti Otoka Hvara*,

(archiconfraternitas) létrehozásával – például Rómában – törekedtek azonos merbe terelni.⁵

Az egyes kegyes társulatok, de a főtestvérületek működése is egyházi engedélyezés és felügyelet alatt állt. Bizonyos esetekben a világi, politikai ellenőrzés és ráhatás is megjelent, vagy legalább az érintett világi vezetés erre törekedett.

A flagelláns mozgalmak is nagyon korán megjelentek Itáliában és környezetében. Nem csoda tehát, hogy a horvátoknál is így történt. Zadarban már 1241-ben feljegyezték a Szent Szilveszter-templomban működő flagelláns testvérületet (dei flagellanti). Ugyanebben az évszázadban Dubrovnikban, Kotorban és Korčula szigetén is léteztek.⁶

Az egyház egészéhez való viszonyukban a kegyes társulatok számának megszorodása azt jelzi, hogy bizonyos szempontból megerősödött a világiak hatása az egyházban, amint erre Irena Benyovsky is rámutatott a horvát egyletekről írva.⁷

Kezdetek a horvátoknál

A kegyes társulatok horvát lelkiségtörténetben betöltött jelentőségére két oldalról világítunk rá. A társulatok és azok tagjainak száma kimagasló. 1675-ben Lorenzo Donato koperi kapitány összeírása alapján a velencei Isztriában összesen 512 testvérület működött, a 18. század közepén pedig 603-at írtak össze.⁸ Kotorban, a Szent Kereszt-templomban 1298-ban alapították meg az együletet 150 taggal. Az 1301-ben Korčula szigetén létrehozott társulatban nemesek, polgárok és a nép tagjai egyaránt részt vettek: a Míndszentek templomában gyülekező tagok fél éven át minden vasárnap ostorozták magukat a város közterületén.⁹

A 13–15. században a városok népességének csaknem kétharmada tagja volt valamelyik kegyes társulatnak.¹⁰ Számszerű adat, hogy csak Isztriában 338 kéziratot kötet ismert a tevékenységükkel kapcsolatban.

XII, 2014, 113; Franjo ŠANJEK, *Hrvatska u ožrađu bratovština = Kršćanstvo na hrvatskom prostoru: Pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20. st.)*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1996 (Piručnici), 259.

⁵ BENYOVSZKY, *i. m.*, 138.

⁶ *Uo.*, 139.

⁷ *Uo.*, 138.

⁸ Željko CETINA, Ante TEKLIĆ, *Bratovštine Presvetog Sakramenta u Rovinju: od sredine XV. do početka XIX. stoljeća*, Acta Histriae, 2012/1–2, 1–24.

⁹ BENYOVSZKY, *i. m.*, 140.

¹⁰ *Uo.*, 140.

Figyelemre méltó az a szakmai vélemény, amely az ókori előzmények keresztényiesített kontinuitását vázolja. Branka Migotti vélelmezi, hogy a dalmáciai városokban is megfigyelhető az előző korból való folyamatosság, többek között a kegyes társulatok esetében is, bár 7–8. századi helyi források nem maradtak fenn. Cikkében párhuzamokkal igyekszik bizonyítani ezt a hipotézisét. Az antik hagyomány folytatását többen tagadják, mégis sok párhuzamot lehet találni, amelyek éppen ennek lehetőségét támasztják alá. A középkori szabad tevékenységükkel szemben a késő antikvitás társulatai – kollégiumai, korporációi – szigorú állami ellenőrzés alatt álltak. Az azonban tény, hogy Tertullianus már a 2. század végén megkülönbözteti a pogány és a keresztény kollégiumokat.¹¹

Noha már a 19. század végén megjelentek az első kegyes társulatokkal foglalkozó tudományos publikációk, a téma részletes, alapos feltárása még várat magára. A kisebb-nagyobb rész tanulmányok hol csak egy társulatot mutatnak be, hol egy-egy település társulatát, esetleg egy régióét, vagy a kegyes társulatok szerepének, jelentőségének csupán valamilyen vetületét veszik górcső alá. A témakörrel kapcsolatban publikált írások, valamint források feltárását, egyfajta annotációját Dalmácia területére vonatkozóan Lovorka Čoralić az 1990-es évek elején végezte el.¹²

A testvérületet eltérő módon nevezik a fennmaradt források és a százjhagyomány. Lehet braština, bratstvo, liga, skula, confraternitas, fraternitas, compagna stb.¹³

A legkorábbi adat szerint 1056-ban Zadarban (Zára) a – néven nevezett – helyi halászok fogásaik egy részét a Szent Grizogon-templomnak adományozták.¹⁴ A kutatók úgy vélik, ez az adat a társulati élet meglétére utalhat. A nini testvérület (liga) könyvének bevezetőjében feljegyezték, hogy a társulatot már 1103-ban megalakították, és 1305-ben megújították.¹⁵ A zadari aranyművesek Szent Kereszt testvérülete 1176-tól nyilvántartott.¹⁶ A spliti korai testvérületről 1186-ban jegyezték fel működésével kapcsolatban az egyházi tiltást, de további részletek nem derülnek ki. (Az első ismert egylet Splitben 1342-ből a Szent Angyalok testvérülete.¹⁷)

¹¹ Branka MIGOTTI, *Antičkikolegiji i srednjovjekovne bratovštine: Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova*, Starohrvatska Prosvjeta, 16, 1986, 177–186.

¹² ČORALIĆ, *i. m.*

¹³ BENYOVSKY, *i. m.*, 138; ČORALIĆ, *i. m.*, 88; Perislav PETRIĆ, *Pravila bratovštine Svetoga Roka u Splitu na hrvatskom jeziku (u povodu 540. obljetnice osnivanja bratovštine)*, Split, Čakavska rič, 1991, 3; ŠANJEK, *i. m.*, 259.

¹⁴ BENYOVSKY, *i. m.*, 141.

¹⁵ *Uo.*, 159.

¹⁶ *Uo.*, 141.

¹⁷ *Uo.*

Ha időrendben haladunk, ismét Zadar-t kell említenünk, ahol 1203-ban jött létre a Szent Jakab-testvérület zarándokok, zarándoklatok megsegítésére. A segítség a város határain túlra, Šibenikre és más tengermelléki városokra is kiterjedt. Šibenikben 1208-ban kezdte e munkát a Gospa od Milosrđa (a Könyörületesség Anyja) társulat, majd 1220 körül a Szentlélek-társulat.¹⁸ Brač szigeten 1228-ban a Szűzanya nevét viselő egyesület létesült. Dubrovnikban (Gruž) 1290 körül a Szent Mihály-társulat kezdte meg működését. És a sort hosszan folytathatnánk.

A szárazföldi horvát területen élők később kapcsolódtak be a kegyes társulatok alapításába: a zágrábi Kalendinum csupán a 14. század elején alakult meg, a zágrábi Jó halál társulat pedig csak 1380-ban.¹⁹

Meg kell jegyeznünk, hogy a 14. századi társulatok főképpen a település, a város védőszentjének nevét vették fel.²⁰ Emiatt a fenntartásra vállalt templom vagy a fenntartott oltár titulusa nem minden esetben egyezett meg a testvérület nevével.

A társulati tagok

Különösen Zadarból, Šibenikből, Splitből és Hvar szigetéről származtak a velencei horvát egyesület társulati tagjai.²¹ A kotori Szent Kereszt testvérület gastaldjai között az olasz nevéük mellett már a 15. században voltak horvátok is.²²

Csak kevés társulati irat született a 18. századig horvát nyelven a dalmát tengerparton, általában latinul és olaszul fogalmazták meg őket. Két horvát nyelvű trogir és két spliti Cvito Fisković külön is elemzett.²³ A népnyelv Trogirban horvát volt, de a trogiri püspökök csaknem a 17. század végéig nem horvát nyelvűek voltak. A helyi tanácsot 1426-ban utasították arra, hogy a beszéd nyelve a latin vagy az olasz legyen.²⁴ Šibenikben a 16. században tiltották meg, hogy horvát nyelven vezessék a társulati könyveket, mert a politikai uralom ellenőrizni akarta a kötetek tartalmát.²⁵

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ ŠANJEK, *i. m.*, 260.

²⁰ BENYOVSKY, *i. m.*, 140.

²¹ Lovorka ČORALIĆ, „*Scuola della nation di Schiavoni*“ – *hrvatska Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima*, *Povijesni Prilozi*, 18, 2000, 74.

²² Dragica KUŠTRE, *Statut kotorske bratovštine Sv. Križa iz 1298. godine*, *Croatica Christiana Periodica*, 39, 1997, 142.

²³ Cvito FISKOVIĆ, *Dva pravilnika trogirskih bratovština na hrvatskom jeziku*, Čakavska Rič, 1971/1, 99–122; UO, *Dva pravilnika splitskih bratovština na hrvatskom jeziku*, Čakavska Rič, 1971/2, 117–147.

²⁴ FISKOVIĆ, *Dva pravilnika trogirskih...*, *i. m.*

²⁵ Slavka T. PETRIĆ, *Bratovštine u Šibeniku*, *Croatica Christiana Periodica*, 39, 1997, 102.

1542-től 1814-ig ismertek a rovinji Oltáriszentség-társulat vezetői, gastaldjai: a vezetéknevek mind olaszok, ami nem egyértelműen jelenti azt, hogy nem voltak köztük horvátok, a neveket ugyanis a velencei fennhatóság miatt át is fordíthatták olaszra. Nem kizárt azonban, hogy csak olaszok voltak a társulat vezetői.²⁶

A trogiri társulat anyakönyvében alapvetően horvát neveket találhatunk. Három pap, egy gyógyszerész és egy nemes mellett egy morlák (morlako) is szerepel. Csak tíz nőtagot vettek fel, az elemző feltételezi, hogy ezek özvegyként a férjüket követték a társulatban.²⁷ A másik horvát nyelvű trogiri társulati könyvben horvátok és olaszok is szerepelnek: a helyiek mellett itt más településről (Klis, Brač, Šolta, Šibenik, Koper, továbbá Siena, Brescia, Nápoly, Pádua, Velence és a görög város, Zanta) származókat is találhatunk.²⁸

A velencei Szent György és Szent Trifun nevét viselő testvérület társulati életének horvát nyelvűségét támasztja alá, hogy a jeles boszniai ferences egyházi író, Matija Divković 1616-ban egy „illír nyomtatványokkal” teli ládikát hagyott a társulatra, bizonyára a társulati életben használt könyveket.²⁹

A testvérületek típusai

1. Flagellánsok

A flagellánsok, az (ön)ostorozók latin neve fratres de poenitentia, battuti, disciplinati di Christo, flagellantes, flagellarii, flagellatores, frustratores, verberantes stb. volt. Horvátul batutinak, verebatinak stb. mondták őket.³⁰ A flagellánsok testvérületei eltérő nevűek lehettek: Zadarban például Szent Szilveszter, Dubrovnikban és Korčula szigetén Mindenszentek, míg a Rab-szigeten Szent Kristóf nevét viselte az önostorozók társulata.³¹ Zadarban már 1214-ben létezett a Szent Szilveszter-társulat; Dubrovnikban 1225–1530 között, Kotorban pedig 1298-tól.

Korčulán az alapítás évében, 1301-ben már 150 taggal kezdte meg működését az önostorozó kegyes társulat, amelyben a tagok fél éven át vasárnaponta ostorozó körmenetekben vettek részt. Eközben bűnbánati énekeket (laudákat) énekeltek. A

²⁶ CETINA, TEKLIĆ, *i. m.*, 18–22.

²⁷ FISKOVIĆ, *Dva pravilnika trogirskih...*, *i. m.*, 101.

²⁸ *Uo.*, 107.

²⁹ ČORALIĆ, *i. m.*, 76.

³⁰ BENYOVSKY, *i. m.*, 139.

³¹ ŠANJEK, *i. m.*, 263.

kotori testvérület statútumának 5. pontja szerint a tagok minden vasárnap kötelesek magukat ostorozni fehér tunikájukban, csuklyával a fejükön.³²

2. Területi kötődésűek

a. Városi negyedek (*contrada, confinio*) szerint

Általában jellemző volt, hogy szinte minden városi negyedben alakult kegyes társulat: Dubrovnikban tíz ilyenről tudunk, Stonban nyolcról, míg a város környékén további tizennyolcraól.³³

b. Templomokhoz kötődés

Ez általában jellemző. Más típusú kötődés esetén is vagy a templom fenntartását, vagy annak egyik oltárának fenntartását vállalták az oda társuló egyetek.

c. Külföldön élő horvátok összefogása, segítése

Többek között Pesara, Fermo, Loreto, Ancona, Tranio településeken működött hasonló vállalású kegyes társulat, Udinében pedig horvátok és szlovének közösen alapítottak ilyen társulatot (1452), a statútuma 1479-ből való, városi határozatra 1775-ben szűnt meg.³⁴

1451. május 19-én kérték a velencei horvátok a tanácstól, hogy a kivándorolt horvátok számára egy testvérületet alakíthassanak, amely elsősorban karitatív munkát végezne, és az azonos nációjú társaknak lelki támaszt nyújthatna. A velencei hadihajókon és a köztársaság hadseregében sok horvát szolgált, de amint e szolgálataikra már nem tartottak igényt, szegénységben, éhezve, koldulva tengették életüket. A „*Scuole piccole*“, a kis egyesület Szent György és Szent Trifun nevére vette fel, és a San Giovanni del Tempio szerzetesi templom lett a központja. A kérvény benyújtását követő ötödik napon tartották a társulat alakuló ülését. Mesteremberek is voltak a Velencébe telepedett horvátok között, s az első vezetőség tagjait főként közülük választották: volt köztük borbély, ládakészítő, gyümölcskereskedő, aranyműves, szabó, kőműves, cipész és takács. A tagok száma az első évszázadban folyamatosan növekedett.³⁵

³² KUŠTRE, *i. m.*, 140.

³³ BENYOVSKY, *i. m.*, 142.

³⁴ ŠANJEK, *i. m.*, 261–262.

³⁵ ČORALIĆ, *i. m.*, 58–59.

3. Koldulórendek társulatai

a. Ferences (obszerváns) – Krisztus Teste társulatok

b. Domonkos – rózsafüzér társulatok

A területi elven szerveződő társulatok mellett működtek kolduló rendekhez kapcsolódóak is. Észak- és Közép-Itáliában a 13. században mind a ferencesek, mind a domonkosok alapítottak ilyeneket. A horvátoknál a 13. század végétől vannak erre adataink. Az obszerváns ferencesek gyakran a Krisztus Teste és az Oltáriszentség nevének tiszteletére alapítottak egyleteket.³⁶ A domonkosok 1225-ben telepedtek le Dubrovnikban.³⁷ A rendnél már Szent Domonkos halála idején is mintegy 400 rózsafüzér társulat létezett, majd a számuk a lepantói csata után (1571) megsokszorozódott.

4. Papi társulat

Dubrovnikban 1247-ben említik először, Zadarban 1296-ban. Laikusok is lehettek a papi társulatok tagjai.³⁸

5. Kézműipari társulás

Később ezekből lettek a céhek. Zadarban és Dubrovnikban alapították a legtöbb ilyen típusút.³⁹ Zadarban az aranyművesek társulása, a Szent Szilveszter-egylet már 1214-ben létezett, de csak 1487-ből ismert az alapszabályuk.⁴⁰ A dubrovnikai kézműves társulatok a 15. századtól vették fel a céhes, érdekvédő jegyeket, de az arisztokrata kereskedők ellenőrzésük alatt tartották e szervezeteket, a Kis Tanáccsal jóvá kellett hagyatni a határozataikat. Emiatt sosem váltak erős szervezetté.⁴¹

A tengerészek, hajósok és a halászok védőszentjeként tisztelt Szent Miklós nevét vették fel az e szakmabelieket egyesítő egyletek, például Kotorban (1352), Stonban (1389), Bol és Brač szigetén (14. század), Splitben (1349). A dubrovnikai Szent Miklós nevét viselő társulat tagjai azonban a mészárosok voltak.⁴²

³⁶ BENYOVSKY, *i. m.*, 143.

³⁷ *Uo.*, 142–143.

³⁸ *Uo.*, 144.

³⁹ *Uo.*, 144.

⁴⁰ *Uo.*, 145; Nada KLAJČ, Ivo PETRICIOLI, *Prošlost Zadra: Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zagreb, Filozofski fakultet, 1976, 481.

⁴¹ BENYOVSKY, *i. m.*, 147.

⁴² *Uo.*

A társulatok szerepe

1. Vallási szerep:

- a. közösségi áhítat,
- b. nyilvános áhítat,
- c. magánáhítat,
- d. oltár, kápolna, templom fenntartása,
- e. elesettek, szükségét szenvedők segítése.

Általában közismertek e feladatok, ráadásul a flagellánsok kapcsán részben érintettük őket, emiatt nem mutatjuk be őket tételesen.

A velencei horvát testvérület három alkalommal kapott búcsús kiváltságokat: a második alkalommal VI. Sándor pápától. Később a pápai búcsús kiváltság adományozása évében, 1502-ben Szent György-oltárukhoz egy jeles velencei tisztviselőtől, a jeruzsálemi pátriárkától Szent György-relikviát kaptak adományul.⁴³ 1640-ben pedig VIII. Orbán pápától kapott a testvérület jogot indulgenciára.⁴⁴

2. Társadalmi, közösségi szerep:

- a. elesettek, szükségét szenvedők segítése:
 - i. betegek,
 - ii. szegények,
 - iii. rászorulóknak hozományokkal segítése,
 - iv. társulati tagok,
 - v. epidémiát elszenvedők,
 - vi. foglyok (török),
 - vii. bűnösök megváltása,
- b. képviselő a városi tanács előtt,
- c. általában a városi tömeg/nép érdekszövetsége (a gazdagabb alacsonyrendűeknek kitörési lehetőség),
- d. lojalitás a közigazgatáshoz Velencéhez tartozván (ez Velence elvárása volt),
- e. társadalmi csoportok egyesítése,
- f. kisebb horderejű helyi ügyekben bíraskodás, ítélkezés,
- g. Velence ellensúlyként használta a nemesekkel szemben,

⁴³ Juraj BALIĆ, Lovorka ČORALIĆ, Maja MATASOVIČ, *Papa Urban VIII. i Hrvati – tragom indulgencije hrvatskoj bratovštini Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (1640.)*, *Croatica Christiana Periodica*, 75, 2015, 75.

⁴⁴ *Uo.*, 81–87.

- h. gazdasági érdekszövetség (később ezekből lesznek a céhek),
- i. külképviselet (konzulátus, követség) – a határon túli egyletek (Róma, Velence stb.),
- j. elítélteknek kegyelem kieszközlése (Zadar, Gospa od Snijega),
- k. egyéb vállalt feladatok.

A beteg, szegény és haldokló tagok támogatására, valamint a halott tagok eltemetetésére a rovinji Legméltóságosabb Oltáriszentség társulatban külön csoportot (Comissione) hoztak létre.⁴⁵

A kotori Szent Kereszt társulat tagjai templomuk mellett 1372-ben ispotályt állítottak fel; 1463-ból való az a rendelkezés, amely szerint hat asszonynak kell helyet biztosítani az ispotályban (két nemesnek, két pór asszonynak és két árvának), akik a társulat tagjaiként éljenek.⁴⁶ Ispotályok nyíltak Zadarban, Splitben, Dubrovnikban is.

A zadariak Szent Jakab-társulata a helyi közéletben a városi Nagy Tanács ellenzékeként is megpróbált tevékenykedni, Trogirban pedig egy társulati tag a városi ítélőszék tagja is volt.⁴⁷

A Velencei Köztársaság érdekeinek helyi képviselője 1410-től a zadari a társulatok élére választott három-három *gastald* lett. Néhol a statútumokat úgy alakították át, hogy a dalmáciai érintett társulatok tagjai egyben lojálisak legyenek a velencei hatalommal.⁴⁸ Későbbi határozatok alapján a trogiri Mindenszentek-társulat tagjainak jelenteni kellett minden olyan jelenséget, amely a fennálló hatalom, Velence ellen jelent volna meg. Velence a helyi, városi nemesség mintegy ellensúlyaként élt azzal a lehetőséggel, hogy a testvérületek az alacsonyrendű lakosság érdekvédelmi szervezeteként is működhettek.⁴⁹

Az egyéb vállalt feladatokra példa, hogy a dubrovnikai társulati tagok feladatai közé tartozott többek között a strázsálás.⁵⁰

A trogiri kegyes egyletben a nép és a polgárság együtt volt (kivéve a tengerészek és halászok egyletét, a Szent Andrást). Tehát itt a találkozókön a város általános ügyei is előkerülhettek, vita tárgyát képezhették. Lázár napján a trogiri társulat tagjai kenyeret és húst osztottak a városi szegényeknek.

⁴⁵ CETINA, TEKLIĆ, *i. m.*, 4–5.

⁴⁶ KUŠTRE, *i. m.*, 141.

⁴⁷ BENYOVSKY, *i. m.*, 147.

⁴⁸ *Uo.*, 148.

⁴⁹ *Uo.*, 149.

⁵⁰ *Uo.*, 147.

A hagyományok őrzői voltak, de a helyi feladatok ellátásába is bevonták a társulatokat. A zadari Havas Boldogasszony testvérület tagjainak kiváltsága volt például, hogy az elítélteknek a büntetés enyhítését kérik, vagy kegyelmet eszközöljenek ki számukra.⁵¹ A halálra ítélték lelki gondozásáról és eltemetéséről való gondoskodásra a dubrovniki Keresztelő Szent János-társulatnál találunk példát.

A szokásos feladatokat, amelyek általában ismertek (a tagok temetésén való részvétel, a szegény tagok eltemettetése) nem részletezzük. A dubrovniki társulati tagok feladatai közé tartozott többek között a strázsálás.⁵²

3. Gazdasági szerep:

- a. ingó és ingatlan javakkal gazdálkodás,
- b. ingatlanok kiadása,
- c. ingatlanok művelése (gabona, szőlő, olajfa),
- d. kölcsönök nyújtása,
- e. tanító eltartása,
- f. adománygyűjtés (koldulórendek hatása).

Trogirban 1442-ben a Szentlélek-társulatnak öt városi háza és ötvenegy földterülete volt a település határában, emellett kórházat is fenntartott.⁵³ A hvari Szentlélek-társulatnak három földterületét művelték meg rendszeresen a Kosmača (Cosmazza), a Poličevo (Polichievo) és a Moča (Moçça) nevű területeken.⁵⁴

A szerzetesrendek földjeit gyakran a testvérületek tagjai művelték: a Szent Zsófia-templom testvérületének gastaldjai 1340-ben az egylet nevében szőlőt vásároltak, ugyanakkor a Szűz Mária nevét viselő rendház jobbágysai voltak.⁵⁵ A gazdálkodás, a gazdasági ügyek intézése a zsupán feladata volt.⁵⁶ A tanítók tartására Nyugat-Isztriában és Krk szigetén a Velencei Köztársaság kötelezte a testvérületeket.⁵⁷

⁵¹ *Uo.*, 158.

⁵² *Uo.*, 147.

⁵³ *Uo.*, 151.

⁵⁴ NOVAK, *i. m.*, 124.

⁵⁵ BENYOVSKY, *i. m.*, 151.

⁵⁶ *Uo.*, 150.

⁵⁷ *Uo.*

4. Egyéb szerep:

- a. könyvkiadás (Róma),
- b. zarándoklatok szervezése, irányítása (a Szent Jakab nevét viselő társulatok),
- c. építkezés,
- d. hagyományok fenntartása (vallási és profán is).

Templom, kápolna építése, bővítése sok esetben történt.⁵⁸ Megtörtént, hogy a városépítészetbe is beleszóltak (Trogir, 1549), a ferences rendházat megvétózták a Nagy Tanács engedélye ellenére,⁵⁹ és társulati ház építése is előfordult (Šibenik, Majka od Milosrđa, 15. sz. vége). Közterületen szent szobrok állíttatására példa a 15. században az egyik társulat által elhelyezett Piéta Šibenikben.⁶⁰

Nyilvános körmeneteken, nyilvános ájtatosságokon testületileg vettek részt: saját testvérületük egyenruhájában, kappában (latinul: cappa), azaz megfelelő színű és díszítésű, csuklyás szerzetesi ruhában. Az 1323 óta ismert krki Keresztelő Szent János-testvérület tagjait később a fehér színű csuklyás egyenruhájuk, tunikájuk miatt nevezték „kappások”-nak, („kapari”).⁶¹

A körmeneteken minél előrébb volt a sorban a társulat, annál nagyobb megbecsülésnek örvendett a településen, és ez nem az anyagi javaival volt egyenesen arányos – mutatott rá a rovinji egyes társulatokat bemutató szerzőpáros.⁶²

A két nagy baldachin (l'ombrella) mellett, amelyek közül a könnyebbet 1771-ben készítették el, 1740-ben egy kisebbet is beszerettek a rovinji Oltáriszentség társulatnál: utóbbival kísérték az oltáriszentséget a nagybeteg, haldokló egyleti tagokhoz.⁶³

E társulatok az énekes szertartások révén a legrégebbi írásban fennmaradt anyanyelvi költészet ápolói. Dialógusénekeikből születtek középkori drámák, többek között a passiók.⁶⁴ Passiók lettek például 16. századi, korčulai laudákból.⁶⁵ A zadari Szent Szilveszter-testvérület 1414-ben készített inventáriumában többek között „zsidó ruhája és maszkja” tétel is szerepel, amely a szakrális drámák meglétére mu-

⁵⁸ *Uo.*, 154–155.

⁵⁹ *Uo.*, 155.

⁶⁰ *Uo.*

⁶¹ *Uo.*, 157.

⁶² CETINA, TEKLIĆ, *i. m.*, 3.

⁶³ *Uo.*, 10–11.

⁶⁴ BENYOVSKY, *i. m.*, 156.

⁶⁵ *Uo.*

tat rá.⁶⁶ A horvát irodalomtörténet egyik legrégebbi gyöngyszeme a sibeniki imádságként ismert recitatív, ritmikus prózában írt imádság, mely a 13–14. századi, flagellánsokhoz kötődő, olasz laudák stílusában íródott. Sibenikből 14. századi temetési szekvenciák, imák is ismertek. A „Bratja, brata sprovodimo” kezdetű ének társulati tag temetésén hangzott el. Egyértelműen a kegyes társulatokhoz kötik a temetési ének és a további korai vallásos költészet fennmaradását a horvát irodalomtörténetben. Tehát a legrégebbi anyanyelvi irodalmi alkotásokat a testvérületeknek köszönhetően ismerhetjük.⁶⁷ A legrégebbi kézzel írott énekeskönyv dialógusos énekekkel, laudákkal, a 15–16. századból a korčulai Mindenszentek-társulathoz köthető.⁶⁸ A 14. század közepén valahol Sibenikben vagy annak a környékén keletkezett kézirat Bribirből került a sibeniki ferences kolostorba, ahol ma is őrzik. Hercigonja a nagy horvát irodalomtörténetben még mint a legrégebbi latin betűs, horvát költői szöveget említette a sibeniki imádságot,⁶⁹ ma is a legkorábbiak közé soroljuk.⁷⁰

Profán hagyomány volt például Dubrovnikban: a szabóktól tizenkét személy sajátos öltözetben táncolt farsangkor a kenéz előtt.⁷¹

A testvérületek szervezeti rendje

Egyes esetekben csaknem teljes egészében a város általános rendelkezéseit ismételték meg a testvérületek szabályzatai.⁷²

A társulat vezetőjének (gastald, guardian grande vagy governador) megválasztása a társulat szervezeti életének egyik fontos eleme volt.⁷³ A zsupán (podžup, prokurator, gastald) szerepe kiemelt jelentőségű, amikor a település egyik jelentős szerepű testvérülete élén állt, illetve ha csak egyetlen egylet működött az adott településen; emiatt a város legmegbecsültebb, legjelentősebb lakóját választották erre a

⁶⁶ *Uo.*

⁶⁷ Eduard HERCIGONJA, *Povijest hrvatske književnosti, II: Srednjovjekovna književnost*, Zagreb, Liber Mladost, [1975] (Povijest Hrvatske Književnosti, 2 – Biblioteka Povijest), 399–400.

⁶⁸ BENYOVSKY, *i. m.*, 156.

⁶⁹ HERCIGONJA, *i. m.*, 177.

⁷⁰ Dragica MALIĆ, *Šibenska molitva (filološka monografija)*, Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2, 1973, 81–190.

⁷¹ BENYOVSKY, *i. m.*, 156.

⁷² *Uo.*, 151.

⁷³ ČORALIĆ, „*Scuola della nation di Schiavoni*“ ..., *i. m.*, 68.

feladatra.⁷⁴ A vezetőt a testvérület védőszentjének napján tartott gyűlésen választották meg.⁷⁵

A rektor (gastald) mellett a trogiri Oltáriszentség-testvérületben további tisztségviselők voltak: a biztos (comisario), a négy társ (compagni) és az előljáró (podesta).⁷⁶ A hvari Szentlélek-társulat tisztségviselői a gastald (aki egyben a pénztáros – cassiere – is), a két ítéelő/bíró (guidici), valamint a két segítő (aggiutanti) volt.⁷⁷

Az új tagoknak belépti díjat kellett fizetni: a dubrovniki testvérületeknél ez 2 dinártól 3 dukáig terjedhetett, s ugyanakkora volt az éves tagdíj is.⁷⁸ A trogiri Mindenszentek-testvérületnél a tag fiának felvételét a szavazatok kétharmadával lehetett elnyerni, emellett a szabályzat előírta, hogy ez a fiú édesapja haláláig vele egy háztartásban éljen – ezzel is erősítették a szociális feladatvállalásokat.⁷⁹

A szavazások egyes esetekben, ahogyan a horvát iratokat hátrahagyó trogiriaknál is,⁸⁰ igen-nem (si-non) golyókkal, titkosan zajlottak. Az igenhez – akár új tag felvételénél, akár a tisztségviselők választásánál – többségi szavazás kellett, tehát legalább a felénél eggyel több már igent jelentett. Splitben egyes kérdésekben ellenszavazat nélküli megerősítés kellett.⁸¹ A sibeniki Boldogasszony-testvérület tagjainak a létszáma nem haladhatta meg a 110 főt.⁸²

Zadar, Split, Dubrovnik, Kotor testvérületei ispotályokat is alapítottak, különösen járványok, pestis stb. idején. Támogatták a szegényeket és a betegeket, a rabok kiszabadítását, és a házasságkötéshez vagy a szerzetesrendbe lépéshez szükséges hozományban segítettek. Kotorban 1372-ben,⁸³ Dubrovnikban a 14. században, Zadarban a 15. század közepén⁸⁴ nyitottak ispotályt.

A tagoknak kötelessége volt részt venni társaik és azok családtagjai temetésén; a távolmaradást büntették. A távolabb elhunytak hazahozataláról gondoskodtak, azonban a temetés költségeit a halott hagyatéka fedezte, s csak a szegények eltemetését vállalta fel a társulat. A zadari Szent Márk-társulat tagjaiért halálukkor a város

⁷⁴ BENYOVSKY, *i. m.*, 152.

⁷⁵ *Uo.*, 153.

⁷⁶ CETINA, TEKLIĆ, *i. m.*, 11.

⁷⁷ NOVAK, *i. m.*, 129.

⁷⁸ BENYOVSKY, *i. m.*, 152.

⁷⁹ *Uo.*

⁸⁰ FISKOVIĆ, *Dva pravilnika trogirskih...*, *i. m.*, 108.

⁸¹ BENYOVSKY, *i. m.*, 152.

⁸² *Uo.*, 153.

⁸³ *Uo.*, 154.

⁸⁴ *Uo.*, 153.

kilenc templomában harangoztak. A társulatok évente misét mondtak elhunyt tagjaikért.⁸⁵

A tagoknak kötelező volt a húsvéti gyónás, s legalább évente kétszer, húsvétkor és karácsonykor kellett áldozniuk. Aki az éves gyónást elmulasztotta, nem lehetett tisztségviselő a társulatban, továbbá nem vehetett részt a gyertyás körmenetekben.⁸⁶

A trogiri Havas Boldogasszony társulatnál büntették a káromkodókat és azokat, akik a káromkodókat nem intették meg. Büntették, ha valaki kezét emelt a testvérület tagjára vagy annak menyasszonyára; ha a kezében késsel, doronggal vagy más eszközzel tette ezt, akkor nagyobb volt a büntetés. Utóbbi esetben ki is zárhatták a testvérületből: ezt kiharangozással nyomatékosították szélesebb körben. Tiltották a szerencsejátékot és a pénzbeni játékokat (például a kártyázást) is.⁸⁷

Társulati szimbólumok

A szerzetesi habitushoz hasonló, alapvetően csuklyás ruhát (lenből szőtt vászonból varrt hosszú tunikát) viseltek a tagok társulati egyenruhaként. Ennek színe többféle lehetett (fehér, kék stb.), de az egyes társulatok tagjai azonos színűt viseltek, kivéve a vezetőket, akik ettől eltérő színűt is hordhattak. A hvari Szentlélek-társulat tagjai fehéret hordtak, talán az itáliai flagellánsokat követve, akiket fehér habitusuk nyomán „bianchi”-nak (fehéreknek) is neveztek.⁸⁸

A trogiri Szentlélek-testvérület anyakönyvének címlapján az akvarellkép a társulat tagjait mutatja fehér tunikában, fejükre húzott csuklyával, azon pedig vörös kereszttel. A sor elején egyikük kereszttben végződő zászlórúdon velencei zászlót tart, míg e sor előtt egy kék tunikás, piros öves, összekulcsolt kezű férfi áll – vélhetően a társulat vezetője, gastaldja.⁸⁹

Védőszentjük és más szentek képei, szobrai, keresztek, különféle liturgikus tárgyak, különösen körmeneti kellékek alkották a társulatok tulajdonát. Egyeseknél jelentős értékek halmozódtak fel, másoknál szerényebb volt a tárház.⁹⁰

⁸⁵ *Uo.*, 154.

⁸⁶ CETINA, TEKLIĆ, *i. m.*, 5.

⁸⁷ FISKOVIĆ, *Dva pravilnika trogirskih...*, *i. m.*, 109.

⁸⁸ Vö.: NOVAK, *i. m.*, 27–128.

⁸⁹ BENOVSKEY, *i. m.*, 157.

⁹⁰ A splitsi Szent Rókus Társulat tárgyairól: PERISLAV PETRIĆ, *i. m.*, 10–11.

Társulati könyvek

A legrégebb társulati könyvek (matrikulák, statútumok) a 13–14. századból valók. A legkorábbi sibeniki társulati könyv vezetését a 14. században kezdték olasz nyelven.⁹¹

A sibeniki új templom társulati könyvébe a 15. században ezer tagot jegyeztek be, mind a város kézművesei voltak.⁹² Ezek a könyvek nem a lelkiségtörténet miatt különleges értékű források, hanem a város történetének általános feltárását szolgálják, például a gazdaságtörténet oldaláról közelítve.

Zadar környékén több falusi testvérület iratai is fennmaradtak.⁹³ A spliti Szent Rókus-társulatnál a kéziratos matrikulák (tehát statútumok, névtárak) mellett szentek legendái, egy ószláv glagolita misszálé, egy szentmise olvasmányait tartalmazó könyv, valamint egy énekeskönyv is található. A legendák között Szent Rókus, Szent Sebestyén, Szent Borbála, Szent György, Trogiri Szent János, Szent Fábían, Szent Szpiridon püspök történetei találhatók két „olvasmány” mellett, amelyek Szűz Mária hét fájdmáról szólnak.⁹⁴

Befejezésül

A velencei köztársaság idején az alapító szándéka a saját mintára születő, gyakran itáliaiak érdekvédelmeként is működő egyletek működtetése volt. Egyes esetekben bizonyítható, hogy a helyi városi nemesek politikai ellensúlyaként is felhasználták e szervezeteket. Hogy a társulati könyvek, többek között a szabályzatok olaszul íródtak, az aktuális közigazgatási nyelv alkalmazását tükrözi. Ugyanakkor horvát jellegük is nyilvánvaló: többek között a középkori anyanyelvi költészet és dráma kialakulása is éppen e testvérületek tevékenysége révén valósulhatott meg. A legkorábbi horvát laudák e egyes társulatok működésének köszönhetően ismertek.

A Tridenti Zsinat után, a barokk, az ellenreformáció idején főképp egyes rendekhez kötődő kegyes társulatok születtek, éltek.⁹⁵ A jezsuiták főleg a Jó halál és Krisztus szenvedése és halála emlékére alapítottak egyleteket – ezzel a passiók hagyományát is éltetve –, továbbá Szent Izidor, a földműves, a falusi gazda védőszentjének tiszteletét terjesztették.

⁹¹ BENYOVSKY, *i. m.*, 158.

⁹² *Uo.*

⁹³ *Uo.*, 159.

⁹⁴ Perislav PETRIĆ, *i. m.*, 11–12.

⁹⁵ Mijo KORADE, *Bratonštine = Hrvatski leksikon*, I, urednik Antun VUJIĆ, Zagreb, Naklada leksikon, 1996, 148.

Előbb II. József szüntetett meg néhány testvérületet, majd Napóleon idején is oszlattak fel kegyes társulatokat. A politikai hatalom szándéka, döntése nem minden esetben lett élő gyakorlat, vagy csak több esztendőes késéssel valósult meg.

A francia megszállás idején a legtöbb egyházi intézményt megszüntették, 1806-ban a velencei társulatot is, de a sajátos funkciójára hivatkozó kérvénynek helyt adtak, és 1807-től folytathatta tevékenységét. A 19. században korábbi neve megváltozott, és „Scuola Dalmata dei Ss. Giorgio e Trifone“ néven működött tovább, egyúttal a dalmáciai és isztriai olaszok egyletévé lett. Ez az átolaszosítás a 20. században – különösen az 1945 utáni áttelepedések nyomán – tovább erősödött. A külső jegyeit napjainkig megőrizte.⁹⁶ A rovinji Oltáriszentség-társulat megszüntetése hivatalosan 1807-ben történt meg, de utolsó vezetője 1814-ig volt hivatalban. A társulatot az 1860-as években újjászervezték, már más rendszerben.⁹⁷

A 19. századtól a legtöbb társulatot beszüntették, némelyek átalakultak: például imacsoporttá változott a rijekai Szent Vid-templom társulata. Másutt, például a Krk szigeti Vrbnikben folklórcsoport lett a Keresztelő Szent János-társulatból. Újak is alakultak: 1999-ben például Bosznia-Hercegovinában, Goricában, ahol az ifjúsági csoport helyett társulatként folytatják a közösségi lelkiséget, és már kápolnát is emeltek.

Pious Associations (Fraternity Societies) among Croats

The pious associations that are known in Croatian as braština, bratstvo, liga, skula, confraternitas, fraternitas, compagna, etc. were established in growing number from the middle of the 11th century and sometimes they undertook diverse roles – in addition to the religious ones – especially in the coastal cities. Moreover, pious associations were established in the rural villages in the Adriatic as well. Similarly, these are known from the mainland areas, however, there they spread later and they were organized more scantily. The coastal associations, beyond their religious roles, also fulfilled social, community, economic and other roles (e.g. book publishing, erecting community buildings).

The first data referring to such associations was recorded in 1056 in Zadar city: local fishermen donating a portion of their catches to the St. Grizogon Church, then from 1176 we have data on the Fraternity of the Holy Cross of the goldsmiths. The significance of the Croatian pious associations and their large-scale prevalence is evi-

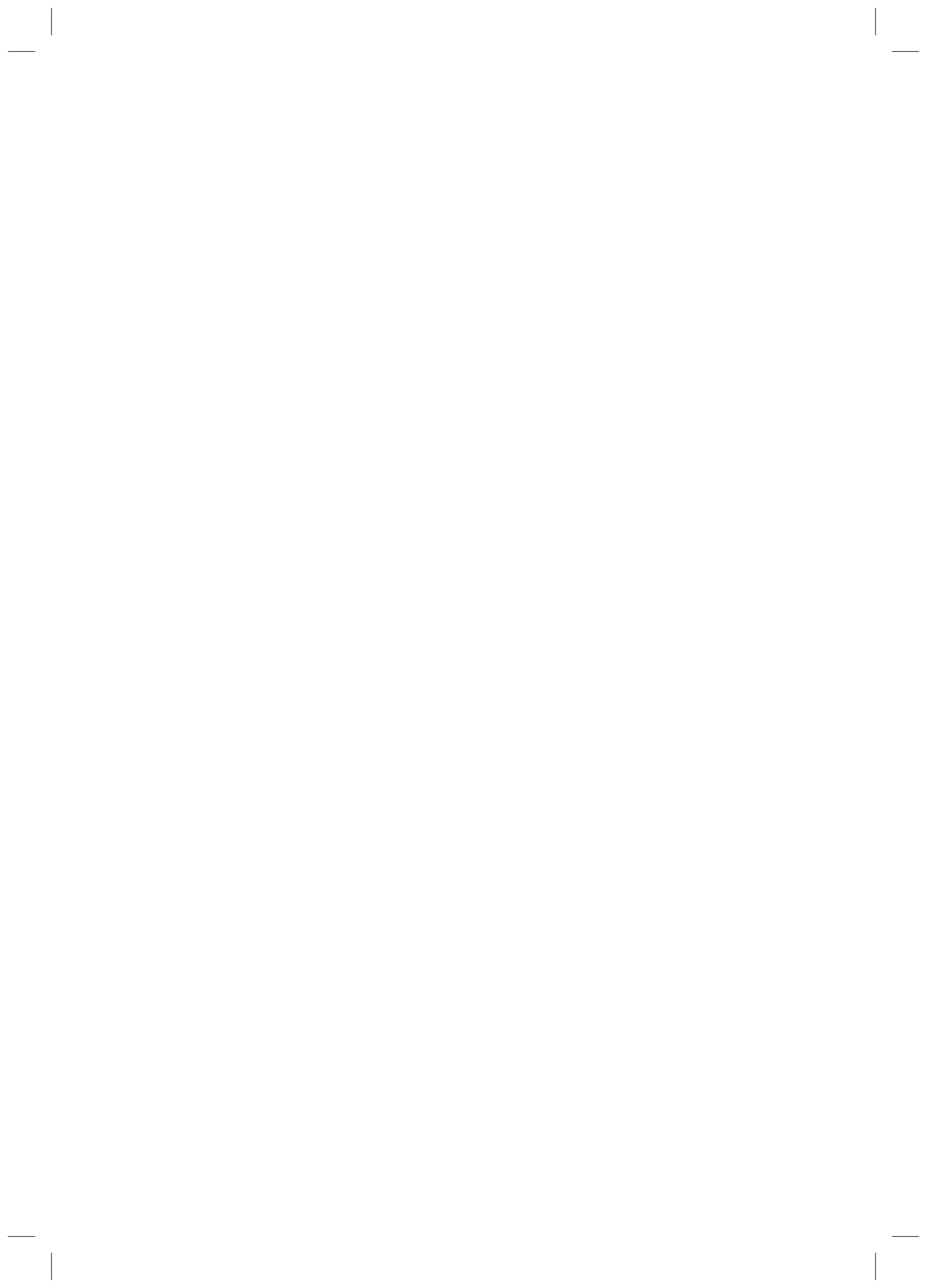
⁹⁶ ČORALIĆ, „Scuola della nazione di Schiavoni“ ..., *i. m.*, 66.

⁹⁷ CETINA, TEKLIĆ, *i. m.*, 12.

denced by the fact that only in Istria, 338 manuscript volumes are known recording their activities as well as the fact that in 1675, in the Venetian Istria there were 512 associations, while in the 18th century their number reached 603.

According to the associations' membership and scope there were several types: the flagellants' earliest association was established also in Zadar in 1214. Among the associations founded by the mendicant orders we can find the observant Franciscans (for example 1589 Senj, Association of Corpus Christi), and the associations founded by the Dominicans. One of the earliest associations was founded in Dubrovnik in 1247. The craftsmen's associations are also among those earliest. The pious associations connected to areas had peculiar organization. They were organized according to the city districts (*contrada*, *confinio*) and their activity was linked to certain churches.

By the 20th century some of these associations disappeared, others have changed – e.g. into a praying group or folklore group – and new ones have emerged.



KÁDÁR ZSÓFLA

*Középkori eredetű vallásos testvérületek és barokk társulatok kapcsolata: a soproni Krisztus Teste konfraternitás példája**

A késő középkori Magyar Királyság városainak, illetve Sopronnak a vallásos társulatairól és céheiről többek között Kubinyi András és Házi Jenő kutatásai révén már sokat tudunk. Sopron szabad királyi város tehetőségét és anyagi erejét jelzi, hogy a 16. század elejéről tizenkilenc társulat vagy vallásos szerepkört is betöltő céh működése ismert.¹ E társulatok célja a vallásosság közösségi megélése volt: a miséken, imádságokon, körmeneteken való közös részvétel, a tagok ünnepélyes eltemetése. Emellett olykor a városi közéletnek is keretet biztosítottak. Élükön választott vezetők álltak, gyakran saját oltáruk, kápolnájuk, házuk is volt, jogi személyként pedig ingó és ingatlan javakkal rendelkeztek. Különbség is akadt a vallásos céhek és a társulatok között: míg a céhek tagjai az azonos mesterséget gyakorlók, legények és mesterek voltak, így a gazdasági jelleg került előtérbe, a társulatokba „bárki” beléphetett, a cél pedig elsősorban a hitéleti tevékenységre irányult. Szintén Kubinyi kutatásaiból tudjuk, hogy patrocínium szerint a késő középkori Magyarországon ismert vallásos testvérületek között a legtöbb (22) Krisztus Teste, továbbá Szűz Mária (18) titulusú volt; míg a vallásos funkcióval is bíró érdekvédelmi céhek legnépszerűbb patrónusának Szűz Mária (8) számított.²

* A szerző a K 116116 NKFIH projekt tudományos segédmunkatársa.

¹ E társulatok, illetve céhek titulusai a Házi Jenő által ismert legkorábbi említésük (zárójelben felüntetve) sorrendjében: Szent György / nagy társulat / polgárok társulata (1368), Tizenkét apostol (1403), Nagyboldogasszony (1418), Krisztus Teste / papok céhe (1422), Szentháromság (1426), Tisztítóhelyen szenvedő lelkek (1429), Nyomorultak vagy Száműzöttek céhe (1429), Krisztus Teste / kovácsok céhe / Boldogságos Szűz (1433), Szent Jakab apostol / mészáros céh (1435), Gyertyaszentelő Boldogasszony (1454), Szentlélek (1455), Szent Farkas / molnárok és ácsok céhe (1459), Szent Anna / szabó céh (1477), Szent Fábrián és Sebestyén-kápolna melletti társulat (1486), Szent Borbála (1502), Szent Katalin / halászok céhe (1514), Hétfájdalmú Szűz (1519), Szent Erzsébet (1521), Háromkirályok / takácsok céhe (1524). HÁZI Jenő, *Sopron középkori egyháztörténete*, Sopron, Székely és Társa, 1939 (Győregyházmege múltjából, 2), 287–304.

² KUBINYI András, *Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban* = K. A., *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., METEM, 1999 (METEM Könyvek, 22), 341–352, itt: 341–347.

Sopronban az említett tizenkilenc társulat és vallásos céh közül három jelentősebb emelkedett ki. A legkorábbi, 1368 körül alapított Szent György – más néven „nagy” – társulat eredetileg az azonos patrocíniumú kápolna felépítésére és fenntartására jött létre, de idővel átalakult a város világi és egyházi döntéshozó elitjét tömörítő szervezetté. Egy 1495. évi városi statútum ugyanis kötelezően előírta, hogy minden városi tanácsos és olyan soproni pap, aki javadalmát a várostól kapja, lépjen be ebbe.³ A másik két fontos társulat egyaránt a Krisztus Teste titulust viselte. Ez azért is érdekes, mert a többi késő középkori magyarországi városban általában a „nagy” társulat szerepét betöltő társulatokat titulálták ekként.⁴ A soproniak közül a korábbi (1422) alapítású Krisztus Teste társulat papi „céh”-ként a Szent Mihály-plébániatemplomban működött. Tagjai a soproni oltárjavadalmasok és káplánok voltak, élén pedig ennek megfelelően nem céhmester, hanem évente választott prépost állt. A társulat célja az érdekvédelem és az imaélet közössége volt. Efféle papi céhek a késő középkori Magyarországon Európa más részeihez hasonlóan több helyen is működtek, Sopron mellett egy pécsi papi testvérület is ismert.⁵ A soproni papi céh 1510-től a város engedélyével építtetett céhházat a belvárostól északra eső és beneficiátus házakban gazdag külvárosi területen (a második adózási egység/fertály területén), a Fövényverem (Sandgrueb) utcában.⁶ Papok és laikusok adományaiból, hagyatékaiból gyarapodott kegyzerekkel, arany és ezüst tárgyakkal, papi ruhákkal, borral. A 16. század közepén érte el a katolikus egyház intézményi válsága, amihez hozzájárult a török háborúk miatt Sopron városára is kivetett rendkívüli adó, aminek következtében a városi társulatok is adózni kényszerültek. 1549-ig adatolható a konfraternitás folyamatos működése, ezt alighanem a társulati élet megszűnése követte. A harmadik jelentős soproni társulat a szintén Krisztus Teste titulúsú, ám laikus híveket tömörítő vallásos testvérület volt, amelynek tevékenysége a Szent Mihály-plébániatemplom szentélye előtt álló hasonló nevű oltár gondozásához kötődött. Az ugyancsak 15. század eleji alapítású (1433) társulat saját ingóságokkal, pénzzel és ingatlanokkal, elsősorban szőlőkkel rendelkezett. Házi Jenő 17. századi adatok alapján azonosította a társulatot a kovácsok céhével, akiknek a védőszentjéről olykor Boldogságos Szűz céhének is nevezték.⁷ A város 1541-es bordézsmajegyzékében még mindkét Krisztus Teste társulat

³ HÁZI, *i. m.*, 288–289.

⁴ Vö. KUBINYI, *i. m.*, 350.

⁵ Vö. *Uo.*, 345.

⁶ Vö. HÁZI, *i. m.*, 290.

⁷ *Uo.*, 293–294.

szerepel,⁸ tehát a laikusok társulatának „középkori” működése is a század közepén érhetett véget.

Egy kis időbeli ugrással itt térjünk ki a barokk társulati élet sajátos szegmensére, a jezsuita vezetésű kongregációkra.⁹ A Jézus Társaságának apostoli, missziós küldetésstudatában kezdettől fogva elsődleges helyen állt a lelkipásztorkodás, ezen belül is a trienti zsinat hitéleti újításainak, például a szentségi életnek a gyakorlatba való átültetése, népszerűsítése. A társulati élet ennek szellemében, 15–16. századi itáliai előzmények nyomdokain szerveződött meg. Jellemző volt rá a jezsuita renden belül megszokott központi irányítás és szabályozottság, de egyúttal a helyi igényekhez való alkalmazkodás is. A 17. század közepére a renden belül három társulattípus különült el.¹⁰ Legkorábban, 1564-ben a diákok számára szervezett Mária-kongregáció intézményesült a római Collegio Romanóban, majd szerte Európában, így a 16. század végére az osztrák rendtartományban is. A diáktársulatok célja főként a jezsuita gimnáziumok tanulóinak hitéleti nevelése, a barokk vallásosság elsajátíttatása volt, miközben erősítették a jezsuita kollégiumoknak a helyi társadalomba való integrálódását is reprezentatív ünnepeik révén. Ezek mintájára a 16–17. század fordulójára önálló társulatok alakultak a felnőtt városi lakosság számára is, amelyek egyre inkább leképezték az életkori, társadalmi, foglalkozási és nyelvi csoportokat – hazánkban legfőképp az utóbbi volt jellemző. Szervezetük a diáktársulatokhoz hasonló volt: választott tisztségviselők vezették őket, de a lelki irányítás mindig egy jezsuita pap, a praeses kezében volt. Tagjai rendszerint egyetlen városból és annak közvetlen környezetéből verbuválódtak, és a taglétszámok alapján a helyi katolikus elitet, középréteget vagy annak bizonyos csoportjait tömörítették. A jezsuita társulattípusok közül utoljára, 1648-ra nyert rendfőnöki megerősítést a római Agonia Christi – magyarul „Jó halál” – társulat, majd ennek nyomán terjedt el típusa. Ez ugyan szintén jezsuita lelkivezetés alatt állt, célja azonban a diák- és városi társulatokénál lehatároltabb volt: a tagok hozzásegítése ahhoz, hogy halálukkor a kegyelem állapotában legyenek. A városi társulatokhoz képest tagjai sokkal szélesebb körből, a társadalom minden rétegéből és nagy földrajzi területekről érkeztek, a városi társulatoktól eltérően tagjai között nőket is találunk. Mindezzel együtt járt, hogy kevésbé rendszeres kötelezettségek terhelték a tagságot.

⁸ *Uo.*, 293.

⁹ Ezekről részletesen: KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok, 2014, 1229–1272, itt: 1230–1234.

¹⁰ A magyarországi elterjedésükről készült térképet lásd KÁDÁR, *i. m.*, 1272.

Az említett társulattípusok közül Sopronban mindhárom megtalálható a 17. század középső harmadában.¹¹ A diákkongregáció Gyümölcsoltó Boldogasszony, a városi társulat Krisztus Teste titulussal működött 1640-től már római, jezsuita rendfőnöki megerősítéssel. Az Agonia-társulatot a pápa 1661-ben erősítette meg. Erről és a városi társulatról is elmondható, hogy idővel német dominanciájúvá váltak. Társulati albumaik csak a 17. század legvégétől ismertek. A három jezsuita társulat közül ezúttal számunkra a Krisztus Teste kongregáció a legérdekesebb, mivel az említett középkori soproni társulatok közül a két azonos titulussal kapcsolatba hozható.

A 16. század második felében más soproni beneficiumokhoz hasonlóan az egykori papi céhnek, illetve a laikusok Krisztus Teste társulatának a vagyonát is az evangélikussá vált városvezetés felügyelte és kezelte. Dominkovits Péter kutatásából ismert, mennyire jól fel tudta használni a város mint kegyúr a középkori eredetű beneficiumokat: részben saját, evangélikus egyházközségének és iskolájának fenntartására, részben pedig kapcsolatrendszerének építésére. A beneficiumok – oltárjavadalmak, vallásos társulatok és céhek – ingatlanjait és más jövedelmeit, amelyek a katolikus egyház intézményi válsága miatt felértékelődtek a közép- és felsőpapság szemében, olyan egyháziaknak juttatták, akik saját személyük vagy patrónusaik révén a város számára előkelő pártfogókat jelentettek. A soproni beneficiumokra jelöltek és főként ajánlóik köre ugyanis az uralkodóktól a megyei tisztviselőkhöz, az esztergomi érsektől a káptalanokon át az alsópapságig lefedte a világi és a katolikus egyházi hierarchiát, de még a szerzetesrendi előjárókra is kiterjedt.¹² Ezért is figyelemre méltó a Vas megyei nemesi elithez tartozó felsőkáldi Káldy Mihály soproni plébános (1623–1638) tette, aki 1625-re elérte, hogy a város a Krisztus Teste társulat, azaz az egykori papi céh céhházát és szőlőit a katolikusok használatára visszaadja. Mivel a Szent Mihály-plébániatemplomot az evangélikusok használták, a Szentlélek-templomba visszaszorult katolikus plébánia életét Káldy e társulat segítségével igyekezett fellendíteni. A templom felszerelése, díszítése mellett újra bevezette a nyilvános úrnapi körmeneteket, ezzel nemegyszer kiváltva az evangélikus prédikátorok és polgárok ellenszenvét.¹³

¹¹ Vö. *Uo.*, 1245–1246.

¹² DOMINKOVITS Péter, *Javadalmak – javadalmások – patrónusok (Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének, várospolitikájának a kutatásához, a 17. század első feléből)* = *In labore fructus: Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*, szerk. NEMES Gábor, VAJK Ádám, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai: Források, feldolgozások, 13), 77–102, itt: 90. skk.

¹³ BÁN János, *Sopron újkori egyháztörténete*, Sopron, Székely és Társa, 1939 (Győregyházmegye múltjából, 4/2), 156–157.

Azt látjuk tehát, hogy bő egy évtizeddel a jezsuiták soproni letelepedése előtt helyi kezdeményezésre már újjászerveződött egy Krisztus Teste társulat. Ez azonban egyik középkori társulat felújítása sem volt egyértelműen, hanem valószínűleg a két korábbi testvéreletnek, a papi céhnek és a laikusok Krisztus Teste konfraternitásának tevékenységét, illetve azoknak bizonyos részeit egyaránt folytatta. A kezdeményezés a csaknem színevangélikus városban figyelemre méltó, azonban Káldy plébános elgondolását a helyi katolikus közösség megerősítéséről rövidesen felülírta az erőskezü győri püspök, Draskovich György (1636–1650) terve, hogy a városban jezsuita kollégiumot alapítson. Mivel erre alkalmasabb épület vagy hely nem akadt, és az alapító a szabad királyi városban lehetőleg a városi kegyuraság és adózás alól mentesített telket keresett, 1636 májusában felkereste Káldy plébánost, hogy a társulat házának és beneficiumának átadásáról tárgyaljon vele.¹⁴ Miután a jezsuiták letelepítésekor (1636. szeptember 11-én) a város szerződésben rögzítette feltételeit, és Draskovich püspök a kongregáció akkori rektorát, Nyéki Vörös Mátyást és konfraterjét, Chemy Jánost lemondatta a javadalomról, a társulat nevében és Káldy jelenlétében ők adták át a papi céh egykori céhházát, a már említett Fővenyverem utcai épületet a hozzá tartozó javadalommal együtt. Ez kezdetben a kollégium alapítványául szánt ingatlanok nagyobbik és ténylegesen jezsuita kézbe jutó részét jelentette.¹⁵ Káldy plébános azonban kikötötte, hogy a társulat vezetését a javadalmat élvező jezsuitáknak vállalniuk kell: tartsák meg a tagságot, és saját lelki vezetésükkel működtessék a társulatot. A beneficium javai, épületei és szőlői tehát a kollégium alapítványának részévé váltak, ezen a jogon a jezsuiták már az 1637. évi városi adóösszeírásban is beneficiumbirtokosként vannak feltüntetve.¹⁶ A társulat továbbéltetését a rend viszont csak úgy vállalta, hogy annak tevékenységét saját arculatára formálta: a fent említett jezsuita társulat típusok közül a városi, polgári kongregációk mintájára alakította át. A beneficium átvétele a jezsuiták részéről ugyanakkor szorosán összekapcsolódott azzal, hogy a lehető legjobban megismerjék, feltérképezzék a középkori és az 1620-as évekbeli előzményeket. Dobronoki György páter, a soproni alapítás kulcsfigurája 1639-ben jegyezte fel a historia domusba tájékozódásának értékes eredményeit. Leírásának hitelt ad, hogy megállapításai a középkori dokumentumokból Házi Jenő kutatásai nyomán megismerhető adatokkal teljesen egybevágnak, azokat kiegészítik. Az alábbiakban e forrás alapján azt vizsgálom, vajon mit lehet tudni a társulat középkori eredetű lelki kötelezettsé-

¹⁴ *Uo.*, 172.

¹⁵ Vö. KÁDÁR Zsófia, *A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superior-sága, 2. rész*; Soproni Szemle, 2012, 54–70, itt: 55–56.

¹⁶ DOMINKOVITS, *i. m.*, 90.

geiről és tevékenységéről, és ehhez a jezsuita rend hogyan viszonyult: mit tartott átvehetőnek, megtartandónak, illetve a rendalkotmánnyal összeegyeztethetetlenként elvetendőnek.

Dobronoki szerint a Krisztus Teste konfraternitás a 24 plébániai oltárjavadalom közül a leggazdagabb volt, a Szent Mihály-templom szentélye melletti oltárához 13 kitűnően termő szőlőskert tartozott. Tagságát klerikusok és laikusok alkották, akik azzal a céllal alapították meg a társulatot, hogy ha az Oltáriszentséget betegekhez kellett vinni, azt méltó díszszel, kegyes tömeget alkotva kísérik.¹⁷ A középkorban, amikor a soproni oltárjavadalmak még valóban a városban, saját házaikban laktak, keddenként a konfraternitás házának alapítóiért, csütörtökönként Krisztus Teste tiszteletére, péntekenként a testvérület elhunyt tagjaiért miséztek a társulat káplánjai.¹⁸ A jezsuiták azonban a beneficium elfogadásakor ezeket a régi kötelezettségeket *Institutumuk* értelmében nem vállalták magukra. Ez ugyanis előírta, hogy alapítványtétel esetén – márpedig ezúttal a beneficium is a kollégium alapítványához tartozott – közvetlen ellenszolgáltatást az alapító nem kérhet a Társaságtól azokon a lelki jogokon kívül, amelyek őt a rendalkotmány szerint amúgy is megillették. Ha az alapítványtétel mégis valamilyen kötelezettséghez kapcsolódott, a rendfőnök mérlegelte annak elfogadását.¹⁹ Dobronoki ezért a konfraternitás középkori, de az idő tájt már nem élő misekötelezettségeiről szólva leírta, hogy ezekből a kollégium semmit sem vállalt magára, mivel a rendalkotmány értelmében hetente a rendház egyik papja, havonta (a hónap elején) pedig minden papja misézett, és minden laikus segítőtestvére imádkozott az alapítóért, továbbá legfőbb élő és elhunyt jótevőieért. Dobronoki mégis méltányosnak tartotta, hogy ha a Szent Mihály-templom a katolikusok kezére visszakerülne, a rendház elöljárója döntsön

¹⁷ *Historia Collegii Soproniensis*, I, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 14003 (a továbbiakban: HCS), 57. „Est autem Confraternitatis Corporis Christi beneficium simplex Sopronii eo fine quondam a Catholicis fundatum et institutum, ut aggregati in hoc sodalium fratres tam laici, quam etiam ecclesiastici, venerabile Sacramentum cum ad infirmos deferretur, decenti pompa ac pia frequentia comitarentur. [...] Fuit hoc beneficium maiorum memoria, uti pietate, ita et facultatibus, inter viginti quatuor altarium fundationes florentissimum. Altare eius est nunc etiam in summo Sancti Michaelis templo ad ingressum sanctuarii, ad quod spectant vineae praestantis vini feraces numero tredecim.”

¹⁸ HCS, 59. „Eadem confraternitas olim, dum adhuc beneficiati omnes Sopronii, suis in aedibus residerent, certa per hebdomadam in templo Sancti Michaelis sacra celebrari curabant per deputatos ad hoc munus capellanos. Et quidem feria tertia pro fundatoribus domus confraternitatis. Feria vero quinta de Corpore Christi, et sexta pro defunctis fratribus confraternitatis.”

¹⁹ Vö. *Institutum Societatis Iesu, II: Examen et constitutiones. Decreta congregationum generalium. Formulae congregationum*, Florentiae, Typographia a SS. Conceptione, 1893, 56. (Constitutiones, quarta pars, cap. II. 1–2.)

arról, hogy a csütörtökre előírt misét valamelyik jezsuita mégiscsak mondja el Krisztus Teste tiszteletére. Analógiaként korábbi állomáshelyéről, Zágrábból említett egy példát, ahol a plébániatemplomban lévő Szent Fábián és Sebestyén-oltár alapítványi miséit vállalta magára a jezsuita kollégium, mivel ez volt az egyik első beneficium, amelyet a város rendházuknak átengedett.²⁰

Dobronoki valószínűleg Káldy plébános elmondása alapján írt a konfraternitás feltételezett középkori életéről, amikor a világi tagoknak havonta gyónniuk és áldozniuk kellett, csütörtökönként égő gyertyával a kezükben vettek részt szentmisén és a templom körüli szentségi körmeneten, az elhunyt tagok temetési menetében pedig égő fáklyákkal és gyertyákkal vonultak fel.²¹ A soproni plébánost a társulat mindenkor vezetőjeként és a Szent Mihály-templom 24 oltárjavadalmasának közvetlen feletteseként írja le, ami a középkori papi céh működésére utalhat vissza. Reális az a megállapítása is, amely szerint a plébános őrizte a konfraternitás privilégiumait, két pecsétnyomóját, papi ruháit, kegyszereit és alapítási, jogi iratait – ezekből azonban a jezsuitákhoz mint jogutódokhoz csupán egyetlen ezüst pecsétnyomó került. Dobronoki feltételezte, hogy a testvéretelek középkori eredetű, gazdag tárgyanyagát, a kazulákat, kelyheket, dalmatikákat, pluvialékat, monstranciákat és más, körmeneti eszközöket a polgárok a Szent Mihály-templomban a felekezetváltás ellenére is megőrizték, de ezek visszaszerzését 1639-ben csak jövőbeli lehetőségként latolgatta.²²

Draskovich püspök – mint a jezsuiták neveltje és több kongregációjuk tagja – pontosan ismerte a diák- és városi társulatok típusait és működését, ezért már az alapítás kezdeti fázisában kérte a rendet, hogy a gimnázium mellett magától értető-

²⁰ HCS, 59. „Nostri tamen acceptarunt hoc beneficium sine dictis obligationibus, cum alias ex vi Instituti Societatis singulis septimanis et mensibus pro fundatore collegii cuiusvis et eiusdem vivis defunctibusque benefactoribus, singulis sacerdotibus et fratribus certum sacrorum ac precum praescribatur numerum. Pro sacro autem diei Iovis, quod de Corpore Christi dicebatur, ut ius ad altare retineamus, quod in templo Sancti Michaelis habemus, aequum et congruum videtur, ut ubi Catholicis templum illud restituatur, aliquis collegii sacerdos, pro superiorum arbitrio sacrum ad illam dicat intentionem, quam iidem praescripserint, quod facimus Zagrabiae etiam in sacello templi parochialis, propter Sanctorum Fabiani et Sebastiani beneficium, a civitate illi collegio primitus collatum.” Vö. *Institutum Societatis Iesu, i. m.*, 55. (Constitutiones, quarta pars, cap. I. 1–2.) – A zágrábi Szent Márk-plébániatemplomban álló Szent Fábián és Sebestyén-kápolnát beneficiumával együtt a város 1607-ben adta át a jezsuitáknak, vö. a zágrábi historia domus Dobronoki György (későbbi zágrábi házfőnök) által lejegyzett részével: Franjo FANCEV, *Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606–1772)*, *Starine* 37, 1934, 1–176, itt: 22.

²¹ E leírás alapján is úgy tűnik, a két középkori Krisztus Teste társulat emlékezete a 17. század elejére összemosódott, laikus tagjai ugyanis Házi Jenő szerint a papi céhnek nem voltak. Vö. HÁZI, *i. m.*, 291.

²² HCS, 60–61.

dően felállítandó Mária-társulattal ne elégedjenek meg, hanem Sopronban is szervezzenek külön kongregációt a felnőtt hívek számára. A püspök bízott abban, hogy a jezsuiták működésével a katolikusok száma a városban növekedni fog, így őket egy efféle társulat Krisztus Teste tiszteletében a magánáhitát és a nyilvános körmenetek révén is megerősíti majd.²³ Draskovich tehát nem a középkori vallásgyakorlat felújítását, hanem a barokk vallásos formák elterjesztését várta a jezsuitáktól.

A korai magyarországi jezsuita kollégiumalapításoktól eltérően tehát Sopronban a rend letelepedését más egyházi javadalmak és pénztőke mellett középkori eredetű társulati javak, illetve más beneficium (a Tizennégy segítőszentről nevezett oltárjavadalom) is megalapozta. Az evangélikus hitre tért városban ez a helyi püspök és a városvezetés közötti, a kegyúri jogot érintő viták ellenére lehetővé tette, hogy a Társaság korábban a város által használt, bár a 17. század elején újra katolikus kezelésbe vett javadalmakat élvezhessen. E jelenségnek más (felső- és alsó-magyarországi protestáns, szabad királyi városokban keresendő, későbbi) analógiáit a jövőbeli kutatásoknak kell feltárnia. A jezsuita társulati élet szempontjából számomra az a soproni esetben az érdekes, vajon fellelhetőek-e a középkori eredetű társulati élet nyomai a jezsuiták által átvett Krisztus Teste társulat működésében. Molnár Antal ugyanis a hódoltsági Gyöngyös mezőváros példáján a középkori társulatoktól, vallásos szerepet is betöltő céhektől a barokk társulati életig tartó fejlődési ívet vázolt fel, mégpedig a társulatok tagsága, működése, tevékenysége alapján.²⁴ Ennek nyomán feltételeztem a középkori és a barokk társulati élet bizonyos folytonosságát Sopron esetében is. A barokk kongregáció tevékenységét az éves jelentések és a historia domus alapján azonban csak olyan vallásos cselekmények kötik korai elődeihez, amelyek a középkori áhítati formák nyomdokain, de a trienti zsinat után új tartalommal, mondanivalóval bővülve épültek be a barokk vallásgyakorlatba. A soproni társulat esetében a jezsuita profilba leginkább az Oltáriszentség különös tisztelete és a nyilvános körmenetek illeszkedtek,²⁵ viszont az

²³ HCS, 59–60. „Pro ipsa vero Confraternitate Corporis Christi desideravit episcopus, praeter Congregationem Beatae Virginis inter studiosos pro more Societatis aliquando erigendam, aliud inter cives, cum Catholicorum maior erit numerus, excitandum sub titulo Corporis Christi Sodalitium, cuius fratres peculiari devotione obstricti sint ad Corporis Christi reverentiam, qua privatim, qua publicis etiam in processionibus.”

²⁴ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., METEM, 2005 (METEM Könyvek, 49), 118–136.

²⁵ Vö. pl. *Litterae Annuae*, 1644 (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 12219), 292r (nagypénteki önostorozó és úrnapi körmenetek); *Litterae Annuae*, 1647 (uo., Cod. 12220), 59v (úrnapi körmenet); *Litterae Annuae*, 1648 (uo., Cod. 12220), 147r (flagelláns és

alapítványi miséket elhagyták, a társulati összejöveteleket pedig saját rendi szabályozásukhoz alkalmazkodva tartották meg. Tehát a folytonosság Sopronban másképp jelentkezett: a középkori javadalmak, a konfraternitás céhháza és birtokai révén. A jezsuiták saját intézményrendszerük fenntartásához kollégiumi alapítványukba integrálták a középkori beneficiumokat, az alapítványtevő kérésére mégis megőrizték a Krisztus Teste társulat keretét, hogy a titulus megtartásával azt új tartalommal töltsék meg saját társulati szervezetüknek megfelelően. Az persze további vizsgálatokat kíván, hogy e jezsuita vezetésű kongregáció vajon a középkori Krisztus Teste társulatok, esetleg a fentebb említett „nagy” társulat szerepéből valamit átvett-e, azaz idővel a helyi elitet összefogta-e, volt-e a városvezetésre kiható közéleti szerepe, hozzájárult-e a város kapcsolatrendszerének építéséhez akár reprezentatív vezetőinek, rektorainak megválasztásával vagy előkelő pártfogói révén. Sopron esetében ezekre a kérdésekre 17. századi tagkönyv és historia congregationis híján nehezen lehet választ adni – más jezsuita vezetésű városi (polgári) társulatok tevékenysége esetleg analógiaként szolgálhat a szórványos adatok értelmezéséhez.

The Connection between Medieval and Baroque Confraternities: the Example of the Corpus Christi Congregation from Sopron

Jesuits were able to get in touch with wide classes of the society through their religious congregations. These congregations (congregationes, sodalitates), which were deploying the full arsenal of Baroque piety in the 17th century, fall into three types: 1) Marian congregations founded for the students of the Jesuit schools; 2) bourgeois or noble congregations aiming at bringing members of the local élites closer; 3) Agonia Christi associations open to wider classes of the society and – more importantly – to women, as well. In Sopron, a free royal city in Western Hungary, a Corpus Christi congregation with medieval roots had been working since 1640, in which the Catholic upper and middle classes, especially the Hungarian-speaking participants could be found. At the same time, an Annunciation congregation was formed for students. The Agony congregation was founded in 1661, mostly for local Catholic Germans.

úrnapi körmenetek); *Litterae Annuae*, 1649 (uo., Cod. 12220), 260v–261r (úrnapi körmenet és zarándoklat Bánfalvára).

The Corpus Christi congregation in Sopron was formed – exceptionally – on the basis and benefices of two medieval confraternities, which bore the same name, had the same patrociny (a “priest guild” and a laic congregation). The Baroque congregation was reorganized in 1625 as legal successor of both of them, but was under Jesuit administration. The founder of the local Jesuit college, György Draskovich, bishop of Győr, donated the former benefice of the “priest guild” for the Jesuits, and he imposed them the obligation to lead the congregation. The Jesuits, however, in accordance with their *Institutum*, were not able to undertake the liturgic regulations of the medieval associations. They preserved the honour of the Holy Sacrament in its medieval and by the Council of Trent renewed forms, but they reorganized the congregational activity based on their own ideas of congregational life. Thanks to their detailed *historia domus*, the continuity between the medieval and the Baroque confraternities in Sopron can be confirmed.

MACZÁK IBOLYA

Der Stein der Hilfe

*Über die Quellenverwendung der in Burg Kékkő gehaltenen Rede
des Dominikaners Pius Füsi**

Der Titel der Rede 'Lapis Caeruleus' wurde vom Ort der Predigt d.h. von Burg Kékkő inspiriert, Kékkő bedeutet nämlich „blauen Stein“ auf Ungarisch. Pius Füsi (1703–1769) brachte dieses Motiv mit dem Text vom Buch der Könige in Verbindung: „Als die Söhne von Israel die Philister besiegt haben, legte Prophet Samuel einen Stein zwischen Masphat und Sen und nannte ihn den Stein der Hilfe: vocavit nomen loci illius, Lapis adjutorii. Ich wusste, welche große Hilfe die Gesellschaft des Heiligen Rosenkranzes ist, legte ich sie in Burg Kékkő nieder, wie einen hilfreichen eine geheimnisvolle Bedeutung tragenden Stein, deshalb nenne ich die Burg den Stein der Hilfe.“¹

In Bezug auf die Textgestaltung ist nachweisbar, dass die Predigt zu größtem Teil eine Kompilation oder Übersetzung ist: Oft werden Passagen verwendet, die in früheren Predigten wortwörtlich vorkommen, oder wortwörtlich übersetzt wurden. Die Quellen der Zitate werden teilweise im Text oder am Rande angegeben,² aber die ausführliche Analyse der übernommenen Texte kann uns ein differenziertes Bild über die Textgestaltung von Pius Füsi geben. In meiner Studie untersuche ich einige charakteristische Beispiele dafür. Das ist umso interessanter, weil, wie es zu beweisen ist, einige Randbemerkungen irreführende Informationen geben.

Pius Füsi erwähnte mehrmals Thomas Ferselius (auch einen Dominikaner),³ gleichzeitig nahm er längere Textstellen von ihm ohne Angaben. Das untermauern die beiden Zitate:

* Die Autorin ist wissenschaftliche Mitarbeiterin der Forschungsgruppe für Barock Literatur und Spiritualität. Die Studie wurde mit der Unterstützung des Bolyai János Forschungstipendium gemacht. Danke für die Hilfe von Dániel Siptár.

¹ FÜSI Pius, *Lapis caeruleus ex obtentu Fraternalitatis Rosarianae lapis adiutorii nominatus, azaz Kékkő várának a' Szentséges Rósiarom Társasága fel-állításától [!] segítség kövérére való magyarázata...*, Buda, Nottenstein, [1744], B^r.

² Dazu mehr: KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9), 136–137.

³ FÜSI, *Lapis caeruleus*, B3^r.

Ferselius, 1675	Füsi, 1744
<p>„Den Anfang hat gleich im Anfang dises getreuen Zeug gemachtmein heiliger Vatter Dominicus, da er sambt den Graven von Mondfort bekriegte vnd mit einziger 4000. Man durch das Gebett dess H. Rosenkrantzes 20000. erlegt vil gefangen der König auss Arogonien Don Pietro selbst gebliben; Ich erzehle kürtze halbe nur die fürnembs-ten. Mit gleichen Ausgang hat auch der seel. Pius Papst der V. meines Ordens nach dem er mit der königlichen Würde aus Spanien Philippo den andern vnd der weitberühmbden Republic Venedig sich verbunden dess Türkischen Käysers Sultan Selim, einen gewaltigen Heer-Zeug durch die Verdienst dess Rosenkrantzes geschlagen dass über 30000. darunter 124. Obristen vnd Befehlshaber vmbkommen 3470. gefangen. 118. Galleern erobert 90. versencket vnd 15000. gefangene Christen. erledigt worden.“⁴</p>	<p>„Leg-elöször-is tapasztalta ezt Sz. Domonkos Atyánk, a’ ki Montfort névű Gróffal együtt az ellenség ellen táborába szállván, csak négy ezer emberrel sok ezer emberből álló nagy táborot meggyőzött, kik közül húsz ezeren el esének, sokan el-raboltattak, és maga az Aragonia Király-is el-esett: mert ugyan-is a’ Szentséges Rósáriom ájtatossága volt az ő fővebbik fegyverek. Szintén illy szerencsésen győzedelmeskedett azon Rósáriommal ötödik Pius Pápa a’ mi Szerzetünkből Sultan Selim, Török Császár ellen, mert ennek népéből harmincz ezernél többen estek-el: és a’ kik rabul el-fogattattak, három ezer négy száz hetvenen valának: és tőlök a’ Keresztények 118. gallyát nyertek: kilenczven gallya pedig el-süllyedett: és tizen öt ezer Keresztény rab szabadított meg.“⁵</p>

Füsi setzt die zitierte Stelle auf folgender Weise fort: „Ich verschweige andere bekannte Siege, die der Heiligen Rosenkranz erkämpfte, wie es von Ferselius erwähnt wird...“⁶ – somit verweist Füsi darauf, dass noch mehr Beispiele in der Quelle zu finden sind (Kapitel 8 und 9), als in der Übersetzung. Er sagt also nicht, dass er Ferselius als Quelle genommen hat, sondern dass interessierte Leser dort noch mehr Beispiele lesen können.

Solche Verweise sind in der Predigtliteratur nicht selten: Die Proposition Péter Pázmány's zweiter Predigt an Fronleichnam, indem er die Existenz des Leibes Christi im Altarsakrament bewies – lautet wie folgt: „[...] in meiner heutigen Lehre beweise ich, dass der heilige Leib, das heilige Blut unseres Erlösers im Altarsakrament wirklich präsent ist: daraus kann jeder lernen, welchen Respekt man im Altarsakrament existierenden Christus zeigen muss, wie in der heutigen Prozession,

⁴ Thomas FERSELIUS, *Rosiloquia, Das ist: Rosen-Reden. Von der Fruchbringenden Andacht dess beyl. Rosenkrantz Jesu und Mariae...*, I, Linz, 1675, 457.

⁵ FÜSI, *Lapis caeruleus*, 1744, B3^v–[B4^r].

⁶ *Ebd.*, [B4^r].

wenn man sich die Messe anhört.⁷⁷ Danach kann man den folgenden, mit einem anderen Buchstabentyp gedruckten Text lesen: „Im elften Buch des Kalauz [d. h. Wegweisers] sind die Zeugnisse. Es ist unnötig sie noch einmal abzuschreiben, jeder kann es dort lesen.“⁷⁸

In der Füsü-Rede kann man einen Ferselius-Text lesen, in dem auch andere Notizen zu finden sind. Der Vergleich der beiden Texte lässt vermuten, dass die Quelle Füsüs Ferselius war:

Ferselius, 1675	Füsü, 1744
„wie wir lesen bey dem H. Antonio Ertz-Bischoff zu Florentz Dass Christus der HERR durch 3. Lantzen die Welt vernichten vnd zerstören wolte. Und weil niemand sich fände der den gerechten Zorn Christi entgegen kam hat sich endlich MARIA die gebenedente Mutter Christi über die Menschen erbarmet auff ihre Knie niedergefallen jhren allerliebsten Sohn flehentlich gebetten er wolle der Menschen so er mit seinem rosenfarben Blut ersöset verschonen vnd seine Gerechtigkeit mit der Barmhertzigkeit vermischen vnd Mass halten sie wolle der Welt ein so fürtreffliches Mittel an die Hand geben, durch welches sie von Sünden abstehen vnd zu seinem Dienst angereisst sollen werden.“ ⁷⁹	„Szent Antonius Florentziai Ersek, említi, hogy egykor a' JESUS Kristus látatott három kopját kezébe venni, mellyekkel e' világot akarta el-törölni. Es mivel senki nem vólt, a' ki az Isten méltó haragjának ellene állhatott volna, az irgalmas Szüz, a' Jesus Kristus Anyja, meg-szánván az emberi nemzetet, térdre esett, és Szent Fia előtt esedezett, méltóztatnék az embereknek meg-kegyelmezni, a' kiket az ő drága vérével meg-váltott: és ő fogna a' világnak valamely eszközt adni, melly által a' bünöket el-hagygyák, és az ő szolgálattyára inditatnak.“ ⁷¹⁰

Die Randbemerkungen der beiden Texte sind identisch: S. Antonin. p. 3.

Nicht nur die zitierte Predigt könnte die Quelle der Rede sein, es ist annehmbar, dass auch Teile aus anderen Ferselius-Texten im Werk des ungarischen Autors vorkommen Die deutsche Version der folgenden Stelle kommt auch im 16. Teil der 23. Predigt des Ferselius-Bandes vor:

⁷ PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangeliomokról predikacziók*, Pozsony, 1636, 720.

⁸ *Ebd.*, 720.

⁹ FERSELIUS, *Rosiloquia*, 454.

¹⁰ FÜSI, *Lapis caeruleus*, B3^r.

Ferselius, 1675	Füsi, 1744
Laurentius Beyerlinck schreibt dass Anno 1634. als der heilige Dominicus der Zahl der Heiligen eingeschriben worden in der Welt Prediger Ordens Clöster in welchen die Andacht dess Rosenkrantzes ausgebreitet wurde 4147. ¹¹	Es Laurentius Beyerlinck írja, hogy 1634. esztendöben, midön Sz. Domonkos a' Szentek Laistromába irattatott, ezen Szerzetnek 4147. Klastroma vala. ¹²

Der Anlass der Rede war die Gründung der Rosenkranzgesellschaft in Kékkő. Füsi hielt die Rede am 2. Juli 1744, am Festtag Mariä Heimsuchung (*Visitatio Mariae*). Es ist also nicht überraschend, dass die Füsi-Rede dieses Motiv als Einleitungsmotiv benutzt: „Gesegnet, froh und tausendmal glücklich war das Haus von Zacharias und Elisabeth als ins Haus Maria, die Mutter unseres Herrn trat, und sie es mit Segen füllte, wie dieser Tag uns daran immer noch erinnert.“¹³ Füsi verbindet dieses Bild mit dem Ereignis auf folgender Weise: „[...] die heilige Jungfrau ging zum Haus von Zacharias, und der stumme Zacharias fing an zu sprechen, und diejenige, die beim Lob der Jungfrau still blieben, fingen an zu sprechen als die Kongregation ankam. Elisabeth wurde vom heiligen Geist erfüllt, sowie die im Rosarium andächtigen Gläubigen werden mit Gnaden erfüllt. Johannes wurde für Gott erwählt, sowie diejenige, die in diese Heiligen Kongregation eingeschrieben werden, werden die Erben des Herrn sein.“¹⁴ Pius Füsi aktualisierte in seiner Rede die hier erwähnte biblische Geschichte aus mehreren Gesichtspunkten. Er hob zum Beispiel hervor, dass er aus einer gewissen Hinsicht aus Nazareth kam, wie Maria zu Elisabeth. Nazareth bedeutet „blumig“, und Füsi war in Vác Prediger, und diese Stadt wird auch „blumig“ genannt, „Weil dort die Rosen der Seelen ununterbrochen blühen und duften, wie die Andacht des heiligen Rosariums.“¹⁵

In Bezug auf die Textgestaltung ergibt sich dann logisch, dass auch Texte als Quelle dienen konnten, die ursprünglich für die Feier der Heimsuchung geschrieben wurden. Das ist umso wahrscheinlicher, weil die Forschung eine lateinsprachige Predigtsammlung kennt, deren bestimmte Teile – manchmal in wortwörtlicher Übersetzung – auch in der Füsi-Rede zu finden sind. Ein Beispiel dazu ist eine Textstelle aus der Redensammlung von Augustin Weillender:

¹¹ FERSELIUS, *Rosilogia*, 407.

¹² FÜSI, *Lapis caeruleus*, Cf.

¹³ *Ebd.*, [A4^r].

¹⁴ *Ebd.*, [A4^v].

¹⁵ *Ebd.*

Weillender, 1701	Füsi, 1744
<p>„Omnia visitat, omnia fovet, omnibus est propitius, alle Erd-Bewachs besucht die Sonnen in ihrem Auffgang sie erquicket ein sedwederes auss disen kein Geschöpff ist zu zehlen welches sich nicht gnädig die auffgehende Sonnen erweisen thut. Solle dass Hauss Zachariae mit dem Erden-Krayss vergleicht werden so betrachtet alles was sich in jenem befindetob es nicht ins gesambt von diser anbrechenden Marianischen Sonnen ist mit Gnadenreichlich erfüllet worden, dann Zachariam den mit der Stumheit wegen verübten Unglauben geschlangenen Hausvatter höre ich widerumben bedeutlich reden vund Gott seinen Schöpffer danckbar loben Elisabeth die Haus-Mutter wird erfüllet mit dem heiligen Geist vund Joannes das annoch in ihrem Leib als einer Muschel ligendes kostbares Perl findet sich in reinester Weisse der höchsten Unschuld so gar von der allgemeinen Erbsünd befreyet.“¹⁶</p>	<p>„Omnia visitat, omnia fovet, omnibus est propitius. A’ nap az ő fel-jövetelével mindent meg-látogat, mindent gyarapít, és mindenekhez kegyességét mutattya. Hogy ha Zakariás házát a’ földszinéhez kell hasonlitanunk, lássátok-meg, mi vagyon ottan: vallyon nem telik-é meg minden a’ Máriai napnak kegyességével? Omnia visitat, omnia fovet, omnibus est propitia. Mert imé Zakariás, a’ ki előbb néma vala, már szóllani kezd, és az Ur Istent dicséri: Ersébet az ő felesége Szent Lélekkel meg-telik: János még az Anyja méhében megszenteltetik, és az eredendő bünből kitisztul.“¹⁷</p>

Pius Füsi bezog Teile seiner früheren Predigten in der Rede von Kékkő ein:

Füsi, 1739	Füsi, 1744
<p>„Erős Torony a’ Sz. Rósáriom az ördög ellen-is: mellyben ezen Congregationak áitatos Fiai és Leányi a’ 150. Angyali üdvözetekkel, mint Dávid a’ 150. sipból álló Musiká-szerszámmal, az ördögöt meg-gyözik és el-üzik.“¹⁸</p>	<p>„Es hogy ha a’ más ellenség, tudni-illik a’ pokolbeli ellenség ellen-is szóllani akarunk, ez ellen-is segítség nekünk a’ Szentséges Rosáriom: kit-is az ebben lévő 150. Angyali üdvözzettel, mint Dávid a’ 150. sipból álló musika szerszámmal, könnyen meg-gyözünk.“¹⁹</p>

¹⁶ Augustin WEILLENDER, *Übergebliebene Eber des evangelischen Ackers: das ist: auf alle Feyertag des gantzen Jahrs hindurch gestellte Predigen...*, München, Jäcklin, 1701, 296–297.

¹⁷ FÜSI, *Lapis caeruleus*, [A4^r].

¹⁸ FÜSI Pius, *Tvrris robusta atqve alta, fastigio svo vsqve ad caelvm pertingens*, Győr, 1739, 11.

¹⁹ FÜSI, *Lapis caeruleus*, [B4^r].

Diese Textstelle kann man in der Füsi-Rede aus dem Jahre 1739 finden, wo die Randbemerkung Sterni.²⁰ als Quelle angibt.²¹ Auf die Beziehung der zwei Texte machte der Prediger uns aufmerksam. In der Rede aus dem Jahre 1744 formulierte er wie folgt: „Hört darüber einige Gedanken, die ich schon einmal gepredigt habe, die aber so schöne Gedanken sind, dass ich es würdig finde, sie mehrmals sowohl schriftlich als auch mündlich zu wiederholen. Hört diese Gedanken, jetzt erzähle ich sie.“²² Danach trägt der Autor die folgende Geschichte zum Teil wortwörtlich zum Teil umformuliert vor:²³

Füsi, 1739	Füsi, 1744
<p>„Midön a' Sabinusok a' Rómaiak ellen harczoltak, a' Sabinusok ezen négy bötüt irták a zászlójokra: S. P. Q. R. Ezt látván a' Rómaiak, ók-is hasonló ók-is hasonlóképpen azon négy bötüt az ő zászlójokra fel-irták. Kérdik tőlök a' Sabinusok: Mit akartok ti ezen bötükkal jelenteni? Mondának a' Rómaiak: Mondgyátok-meg ti előbb, mit akartok ti jelenteni? Felelének a' Sabinusok: Mi ezen négy bötükkal jelentyük: <i>Sabinorum Potentiae Quis Resistet?</i> A Sabinusok hatalmának ki áll ellent? Akkor a' Rómaiak meg-felelének és mondának: Mi pedig ezen négy bötüvel ezt jelentyük és felellyük: <i>Senatus Populus-Que Romanus.</i> A Sabinusok hatalmának ellent-állá' Római Tanáts és Népség.”²⁴</p>	<p>„Midön a' Sabinusok a' Rómaiak ellen harczoltak, a' Sabinusok ezen négy bötüt irták a zászlójokra: S. P. Q. R. Hírévé esett ez a' Római Nép Tisztyeinek, és azért parancsolták, hogy hasonlóképpen az ő zászlójokra-is azon négy betű fel-irattassék. Mellyet látván a' Sabinusok kérdik tőlök: mit akartok ti ezen betükkal jelenteni? Felelne a' Rómaiak: Mondgyátok-meg ti előbb, mit értetek ti rajtok és mire magyarázzátok? Mondanak a' Sabinusok: Mi azokkal ezt akarjuk érteni: <i>Sabinorum Potentiae Quis Resistet?</i> A Sabinusok hatalmának ki áll ellent? Akkor a' Rómaiak meg-felelének és mondának: Mi pedig ezen négy betüvel ezt jelentyük és felellyük: <i>Senatus Populus-Que Romanus.</i> A Sabinusok hatalmának ellent-állá' Római Tanáts és Népség.”²⁵</p>

Es sind auch solche Teile des Füsi-Textes bekannt, die auch in einem Text zu finden sind, der früher als die Füsi-Rede entstanden ist – ihre Urquelle lässt sich auch dort nachweisen: auch in der Predigtsammlung vom spanischen Bischof, José

²⁰ P. Sterni Ros. 5. N. 3. & Ros. 11. N. 3.

²¹ Die wortwörtlichen Übereinstimmungen wurden mithilfefetten Buchstabentyp markiert.

²² FÜSI, *Lapis caeruleus*, [B4^r].

²³ Die wortwörtlichen Übereinstimmungen wurden mithilfefetten Buchstabentyp markiert.

²⁴ FÜSI, *Tvrris robvsta*, 11.

²⁵ FÜSI, *Lapis caeruleus*, [B4^r].

de Barcia y Zambrana aus 1718 ist die Textstelle zu lesen, wo sich der ungarische Prediger auf die Geschichte von Jonathas bezieht:

Barcia y Zambrana, 1718	Füsi, 1744
„Guilielmus Ebroicensis hat jene Bitt welche das Volck Israel für den Prinzen Jonathas eingelegt als ihm sein eigner Vatter Saul den Todt antrohete von der Bruderschafft und Chor deß Rosenkranzes verstanden: Jonathas Peccatorem designat, Saul vero DEUM Patrem.” ²⁶	„Szép magyarázást tészen e’ felöl Guilielmus Ebroicensis, a’ midön azt a’ historiát, melyet olvasunk Jonatás felöl, hogy midön ezt az Attya Saul Király meg akarta öletni, az Izrael Fiaj érette esedezte, és megszabadították, a’ Rósáriom Társaságára érti, Jonatást a’ bünös emberre, és Saul Királyt az Atya Istenre magyarázván.” ²⁷

Der Buchstabentyp der Barcia y Zambrana-Textausgabe zeigt, dass die Stelle „Jonathas Peccatorem designat, Saul vero DEUM Patrem” ein wortwörtliches Zitat ist. (Barcia y Zambrana erzählt weiter als Füsi.) Diese Textstelle ist vollständig bei Pepinus zu finden (d.h. bei Guilielmus Ebroicensis²⁸):

Pepinus, 1592	Barcia y Zambrana, 1718
„Ad propositum Ionathas peccatorem designat, Saul vero DEUM Patrem. Tunc ergo Saul vult occidere Jonatham, quando Divina Justitia vult damnare peccatorem; at vero si fuerit huic fraternitati ad scriptus, instabunt pro eo confratres boni ut non moriatur aeternaliter, sed uiuat in praesenti uita et in futuro uita gloriae.” ²⁹	„Guilielmus Ebroicensis hat jene Bitt welche das Volck Israel für den Prinzen Jonathas eingelegt als ihm sein eigner Vatter Saul den Todt antrohete von der Bruderschafft und Chor deß Rosenkranzes verstanden: Jonathas Peccatorem designat, Saul vero DEUM Patrem. Tunc ergo Saul vult occidere Jonatham, quando Divina Justitia vult damnare peccatorem; at vero si fuerit huic fraternitati ad scriptus, instabunt pro eo confratres boni ut non moriatur aeternaliter.” ³⁰

²⁶ José de BARCIA Y ZAMBRANA, *Christ-eyfriger Seelen-Wecker Mariale, Das ist: Lehrreiche Predigen...*, III, Augsburg, Dillingen, 1718, 396.

²⁷ FÜSI, *Lapis caeruleus*, C2^v.

²⁸ William CAVE, *Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria*, London, 1694, 574.

²⁹ Guillaume PÉPIN, *Rosarium aureum*, Venedig, 1592, 406^r.

³⁰ BARCIA Y ZAMBRANA, *Rosiloquia*, 396.

Gleichzeitig ist die Quelle laut der Barcia y Zambrana-Notizen „Rup. ser. 7. Salus Mar.”³¹ Aufgrund der früheren Notizen der Predigt ist mit Recht annehmbar, dass der Pepinus-Text durch die Vermittlung eines Textes von Alanus de Rupe in die Predigten von Barcia y Zambrana und Pius Füsi kam. Diese Annahme muss noch geprüft werden. Tatsache ist, dass die angegebene Stelle auch aus der siebten Rede (sermo septimus) des Pepinus-Textes stammt, deren locus ist: „Salvate Mariam quae multum laboravit in vobis”.³²

Die Predigtsammlung von Barcia y Zambrana war in zahlreichen Sammlungen im 18. Jahrhundert in Ungarn zu finden.³³ Die Originalversion der Füsi-Rede wurde – laut der Drucksache – 1693 in Cádiz vorgetragen: Der ungarische Prediger kompilierte die Teile 8, 10, 11, 20 aus der 39. Predigt in seine eigene Predigt. Er übernahm sowohl die biblischen Verweise (Buch Hosea) als auch andere Verweise.

Durch die Textübernahmen können mehrere, bisher nicht identifizierte³⁴ loci auch in der Füsi-Rede entschlüsselt werden: Außer dem obengenannten Beispiel kann noch der Albertus Magnus- und der Heilige Ambrosius-Verweis entschlüsselt werden. Sie stammen aus der Stelle über den Tiger aus *De animalibus* (laut der genauen Notiz von Barcia y Zambrana: Alb. M. li. 22. de anim 2. c. 1.³⁵), beziehungsweise aus dem Hexameron (laut der Notiz von Barcia y Zambrana: Amb. li. 6. hexam c. 4.³⁶), die Quelle von Füsi war mit großer Wahrscheinlichkeit der spanische Autor:

Barcia y Zambrana, 1718	Füsi, 1744
„Nun höret den den Heil. Ambrosium und den grossen H. Albertum; so werdet ihr sehen dass in der Bedrohung selbst die Lehr heraus komme warum die Vollziehung verschoben werde. Das Tyger folgt mit ungläublicher Behendigkeit dem Jager nach wan er ihm seine Junge hinwegnimmt: es erraicht ihn schon allerdings um ihn zu zerreißen; geschichet es aber? nein wisst ihr warum? es führt nemlich	„Már hallyátok Sz. Ambrus Doctornak , és Sz. Albertnek gondolatit, és meg láttjátok, hogy magából a’ fenyegetésből jö ki, miért nem tellyesedett-bé azon fenyegetés. A’ párducz nagy sebesen a’ vadász után esik midön a’ kölykeit el-vészi: és már el-éri, hogy öszve-szaggassa. De öszve-szaggattya-e? nem: tudgyátok-e’, miért? Hallyátok-meg: a’ vadász magánál üveg glyobisotskákat hordoz hordoz, és midön a’ párducz közel

³¹ *Ebd.*

³² *Ebd.*, 403^v.

³³ *A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei: Katalógus*, Hrsg. SZABÓ Henriette, Budapest, OSZK–Osiris, 2002 (Nemzeti Teka), 31. [18.]

³⁴ Vgl. KNAPP, *Pietás és literatúra*, 137.

³⁵ BARCIA Y ZAMBRANA, *Rosiloquia*, 380.

³⁶ *Ebd.*, 380.

Barcia y Zambrana, 1718	Füsi, 1744
<p>der Jager eine glaserne Kugeln mit sich und wann das wilde Thier welches ihn verfolgt ihm zu nahe kommt so wirsst er demselben einige für. Das Tyger ersihet sich in der Kugel und wird darmit aufgehhalten; jedoch sich betrogen befindend verfolgt es den Jager auf ein neues. Was thut diser? er legt ein andere Kugel hin wormit er es aufzuhalten ihn aber! allein die andere Kugel haltet es schon auf: und auf dise Weiss kan der Jager entfliehen: sphraeram post sphraeram abjicientes (sagt der H. Ambrosius) und dessentwegen sich auf haltet: imagine sui luditur, et revocat impetum.”³⁷</p>	<p>vaygon , egynehányat eleibe vét, mellyeket is a’ párducz meg-látván, azoknál tartózkodik. Midön pedig láttya, hogy megtsalattatott, ismét a’ vadász után indul. S’ Mit tselekszik a’ vadász? Ismét más golyobisotskákat hajt-el, hogy azokkal tartóztasa. De ismét újonnan utána esik. Ambár: a’ vadász nem fél, mert még tovább-is más golyobisotskákat tart magánál, mellyekkel a’ veszedelmet ezen formán el-kerüli: sphraeram post sphraeram abjicientes, ugy mond Albertus Magnus, deludunt matrem. Honnét vaygon ez? innét, mert a’párducz a’ golyobisokban a’ maga képét meg láttya, és abban megtartóztatik, úgy mond Sz. Ambrus püspök: imagine sui luditur, et revocat impetum.”³⁸</p>

Der bisher nicht identifizierte Eucherius-Verweis konnte aus dem Genesis-Kommentar des Autors stammen (laut der Notiz von Barcia y Zambrana: Euch. Lib. 2. in Gen. 18.³⁹ Die direkte Quelle von Füsi war eher Barcia y Zambrana:

Barcia y Zambrana, 1718	Füsi, 1744
<p>„O gelobt sey die Gütte GOTTES! fahr weiter fort Ertz-Vatter! nein er fahrt nicht weiter fort und steigt nicht ab von der zehenden Zahl. Wist ihr die Ursach? sie ist gantz Geheimnus-reich sagt der Heil. Eucherius. Betrachtet dise Zahl. Was für ein Gestalt hat sie? sie wird abgebildet (sagt er) mit einem † welches die Bildnus JESU Christi am Creutz ist: denari numeri figura crucem Christi demonstrat.”⁴⁰</p>	<p>„Oh áldott légyen a’ Felséges Istennek kegyessége! De te Szent Atya menny tovább a’ te kérésedben. Nem mégyen: nem akar alább szállani, és el-nem távozik a’ tizedik számtol. Tudgyátok-e’ okát? Tellyes ez titokkal, azt mondgya Eucherius. Tekéntsétek meg a’ tizedik számot: minémü figurája vaygon annak? úgy irat-tatik-le, azt mondgya ezen Author, mint valamely kereszt, melly a’ meg-feszitetett JESUS Kristust jelenti: Denarii numeri figura crucem Christi demonstrat.”⁴¹</p>

³⁷ BARCIA Y ZAMBRANA, *Rosiloqvia*, 380.

³⁸ FÜSI, *Lapis caeruleus*, 1744, B2^r.

³⁹ BARCIA Y ZAMBRANA, *Rosiloqvia*, 384.

⁴⁰ *Ebd.*

⁴¹ FÜSI, *Lapis caeruleus*, 1744, B2^v–B3^r.

Die detaillierte Untersuchung der Textübereinstimmungen macht einen aufmerksam darauf, dass die Angaben der Randbemerkungen nicht immer den Prozess der Textgestaltung widerspiegeln. Gleichzeitig muss man mit den Ergebnissen der Kompilationsforschung vorsichtig umgehen. Es ist nicht selten, dass die Quellennutzung aus der heutigen Sicht durch die Vermittlungsquellen und durch andere „öffentliche“ Nachlässe schwer zu folgen ist,⁴² deshalb ist es nicht sicher, ob es in diesem Fall eine konkrete Quelle angegeben werden kann.

Zusammenfassend kann man über die Predigten von Pius Füsi sagen, dass sie in einem bedeutenden Ausmaß kompilierte Textstellen enthalten. (Die genaue Erschließung dieser Teile ist eine weitere wissenschaftliche Aufgabe.) Mit diesen Reden wollte der Prediger bedeutende Teile der Dominikaner-Spiritualität bekannt machen, noch dazu setzte er praktische Aspekte durch, als er zum Anlass nur locker passende Stellen einbezog.

The Stone of Relief – On the Resources Used in the Kékkő Speech of Pius Füsi Dominican Monk

Lapis Caeruleus, the title of the sermon by Pius Füsi (1703–1769) Dominican monk was inspired by the place where he first delivered it, the castle of Kékkő (“blue stone”). The sermon contains many compiled text fragments. The aim of this was to propagate the important aspects of Dominican spirituality as well as to apply practical aspects of sermon writing by using his own earlier speeches, sometimes even texts only loosely connected to the occasion.

⁴² Meine früheren diebezüglichen Erfahrungen: MACZÁK Ibolya, „*Hejlettem is légy fényes tűz majd korod ormán*” (*Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonal”*) = *Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 157–167.

IRENE RABL

*Barocke Drucke und Drucksorten der Lilienfelder
Erzbruderschaft des Hl. Joseph*

Der folgende Beitrag beinhaltet als Einleitung eine kurze Geschichte des Zisterzienserstiftes Lilienfeld in Niederösterreich, dem folgen ein Abschnitt über die historischen Verbindungen des Stiftes nach Ungarn sowie ein Überblick über Geschichte und Organisation der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph, die 1653 im Stift gegründet worden ist und deren Mitglieder aus der gesamten Habsburgermonarchie kamen, und zum Abschluss wird eine Liste samt Beschreibung ihrer Drucke und Drucksorten gereicht. Der Text fokussiert dabei in allen Bereichen auf Berührungspunkte mit Ungarn, seien es nun geschichtliche Verflechtungen, ungarische Mitglieder, Rektoren und Sekretäre der Lilienfelder Josephsbruderschaft oder Drucke und Drucksorten, die neben Deutsch auch auf Ungarisch erschienen sind.

1. Einleitung: Geschichte des Zisterzienserstiftes Lilienfeld

Das Zisterzienserstift Lilienfeld in Niederösterreich wurde 1202 vom Babenberger Leopold VI. unter dem Namen Mariental gestiftet. Leopold VI. erwarb das Grundstück für sein neues Kloster von den Herren von Lilienfeld, deren Namen sich bald für die neue Stiftung durchsetzte, und entschädigte sie dafür mit Grund und Boden in unmittelbarer Nähe, dem heutigen „Jungherrental“. Der Babenbergerherzog wählte für seine Stiftung eine unwirtliche und wenig besiedelte Gegend aus, die erst von den aus dem Mutterkloster Heiligenkreuz bei Wien hierher übersiedelten Zisterziensermönchen unter dem ersten Lilienfelder Abt Okerus urbar gemacht wurde. Diese Mönche brachten aus ihrem Kloster die ersten Handschriften in die neue Zisterzienserniederlassung mit.¹ Papst Innozenz III. bestätigte am 4. Februar 1210 die Babenberger-Stiftung samt Besitz und Privilegien und König

¹ Einen ausführlichen Gesamtüberblick über die Geschichte des Stiftes Lilienfeld bietet: Pius MAURER, *Die Geschichte des Stiftes Lilienfeld = Campililiensia: Geschichte, Kunst und Kultur des Zisterzienserstiftes Lilienfeld*, hg. von Pius MAURER, Irene RABL, Harald SCHMID, Lilienfeld, Verlag des Stiftes Lilienfeld, 2015, 9–36.

Friedrich II. stellte am 4. Juni 1217 eine Besitzbestätigung aus.² 1230 fand der Stifter Leopold VI. selbst – ebenso wie später seine Tochter Margarete (gest. 1267) und Cimburgis von Masowien (gest. 1429), Mutter von Kaiser Friedrich III. – in der Lilienfelder Stiftskirche seine letzte Ruhestätte. Allerdings ruht er nicht in dem zentral vor dem Hochaltar platzierten schwarzen Kenotaph aus dem 18. Jahrhundert, wie oft fälschlicherweise angenommen wird, sondern neben seiner Tochter unter der nordöstlichen Balustrade des Presbyteriums.³

Der Lilienfelder Konvent zählte im 13. Jahrhundert an die 100 Mönche und im darauffolgenden Jahrhundert stand das Stift in kultureller Blüte. Ein Höhepunkt war die Entstehung der einzigartigen Bilder-Handschrift „Concordantiae Caritatis“ (um 1355) durch Ulrich von Lilienfeld.⁴ In der Reformationszeit schrumpfte der Konvent auf sechs Mönche, aber mit der Gegenreformation kam der Aufschwung für das Kloster.⁵ Abt Cornelius Strauch (reg. 1638–1650) ließ zahlreiche Neubauten errichten und Restaurierungen am Stiftsgebäude vornehmen. Abt Matthäus Kolweiss (reg. 1650–1695) war zweimal (1654 und 1670) Rektor der Universität Wien und verteidigte sein Stift 1683 erfolgreich gegen die Osmanen.⁶ Um 1700 ließ Abt Sigismund Braun (reg. 1695–1716) die heutige Stiftsbibliothek einrichten und hauptsächlich von Laienbrüdern des Stiftes barock ausgestalten.⁷ Die erste

² Zu den Lilienfelder Urkunden vgl. Gerhard WINNER, *Die Urkunden des Zisterzienserstiftes Lilienfeld 1111–1892*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1974 (Fontes Rerum Austriacarum Abt. II/81).

³ Zu den Babenbergergräbern in der Stiftskirche Lilienfeld (inkl. Fotos der Skelette) vgl. MAURER, *Geschichte*, 17–19.

⁴ Zur Handschrift „Concordantiae Caritatis“ (= StB Lilienfeld, Cod. 151) vgl. Martin ROLAND, *Die Concordantiae Caritatis des Ulrich von Lilienfeld = Campililiensia: Geschichte, Kunst und Kultur des Zisterzienserstiftes Lilienfeld*, hg. von Pius MAURER, Irene RABL, Harald SCHMID, Lilienfeld, Verlag des Stiftes Lilienfeld, 2015, 249–272. Eine umfassende Edition des Cod. 151 legte Herbert Douteil im Jahre 2010 vor: Herbert DOUTEIL, *Die Concordantiae Caritatis des Ulrich von Lilienfeld: Edition des Codex Campililiensis 151 (um 1355)*, hg. von Rudolf SUNTRUP, Arnold ANGENENDT, Volker HONEMANN, I–II, Münster, Verlag Aschendorff, 2010.

⁵ Zur Stiftsgeschichte ab 1700 und zu Biographien Lilienfelder Zisterzienser vgl. Eugen MÜLLER, *Geschichtlicher Abriss des Stiftes Lilienfeld seit 1700*, Lilienfeld, Verlag des Stiftes Lilienfeld, 1979; Eugen MÜLLER, *Professbuch des Zisterzienserstiftes Lilienfeld*, St. Ottilien, EOS-Verlag, 1996 (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige, Erg.bd. 38).

⁶ Zu Kolweiss vgl. Norbert MUSSBACHER, *Abt Matthäus Kolweiss von Lilienfeld (1620–1695)*, *Analecta Cisterciensia*, 1975, 30–148 und Eugen MÜLLER, *Professbuch*, 212–215.

⁷ Allgemein zur Lilienfelder Stiftsbibliothek vgl. Irene RABL, *Die Lilienfelder Stiftsbibliothek: Geschichte, Buchbestand und Kataloge = Campililiensia: Geschichte, Kunst und Kultur des Zisterzienserstiftes Lilienfeld*, hg. von Pius MAURER, Irene RABL, Harald SCHMID, Lilienfeld, Verlag des Stiftes Lilienfeld, 2015, 205–218; zum Freskenprogramm der Stiftsbibliothek vgl. Her-

Hälfte des 18. Jahrhunderts war von Abt Chrysostomus Wieser (reg. 1716–1747) geprägt, auf den die barocke Einrichtung der Lilienfelder Stiftskirche zurückgeht.⁸

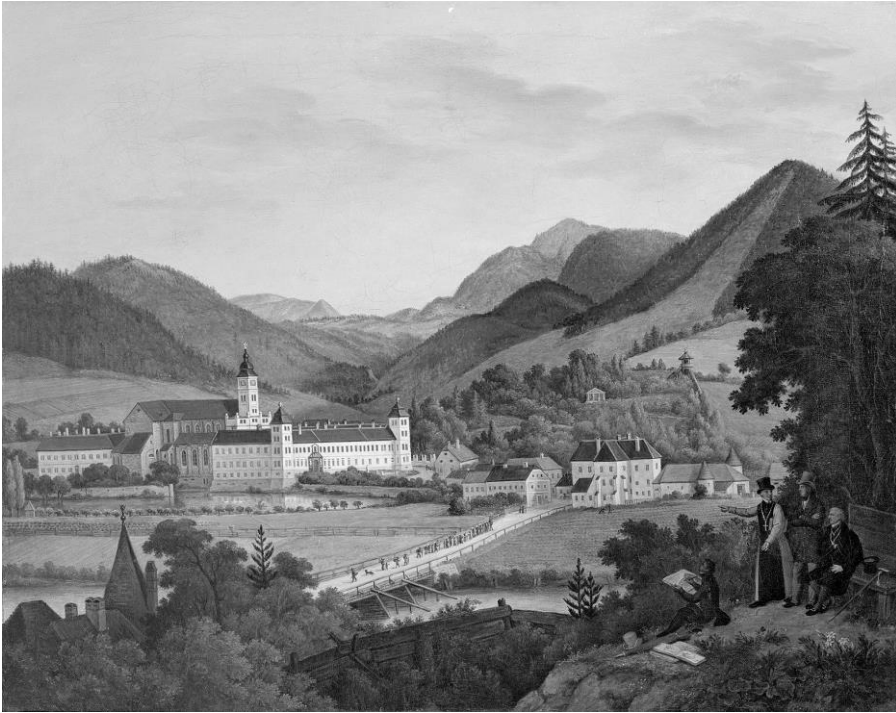
1789 wurde das Stift Lilienfeld von Kaiser Joseph II. für mehr als ein Jahr aufgehoben und ging dabei zahlreicher Archiv- und Bibliotheksbestände sowie Kunst- und Wertgegenstände verlustig, die nur zum Teil wieder zurückgekommen sind.⁹ 1795 wurde das aufgelassene Kloster Mariazell in Österreich (auch Kleinmariazell) unter Lilienfelder Verwaltung gestellt, die jedoch nach wenigen Jahren wieder abgegeben werden musste. Die Schäden durch den Brand im Jahr 1810, der weite Teile des Stiftes Lilienfeld zerstörte, waren so erheblich, dass kurzfristig sogar eine Auflösung des Konvents im Raum stand. Der Wiederaufbau des Stiftes nach 1810 erfolgte unter den Äbten Ladislaus Pyrker (reg. 1812–1819), dem späteren Bischof von Zips, Patriarchen von Venedig und Erzbischof von Eger, und Malachias Schmegeger (reg. 1819–1825). Abt Ambros Becziczka (reg. 1825–1861) ließ weitere Restaurierungen – vor allem an den mittelalterlichen Stiftsgebäuden und an der Kirche – vornehmen.

Eine wesentliche Veränderung in der Herrschaftsverwaltung brachte die Grundablöse 1848, welche die Zeit der Grundherrschaft beendete. In den 1930er-Jahren musste der Konvent aufgrund wirtschaftlicher Schwierigkeiten einige wertvolle Kunstgegenstände (z.B. mittelalterliche Tafelbilder) verkaufen und im Zweiten Weltkrieg wurde das Stift schwer beschädigt. Heute umfasst der Lilienfelder Konvent 19 Mönche, die teilweise im Stift und teilweise in den Pfarren ihren verschiedenen Aufgaben in Verwaltung und Seelsorge nachgehen.

wig SCHEIBLECKER, *Die Personen im Freskenprogramm der Stiftsbibliothek* sowie Werner TELESKO, *Maria im „campuslitorum“: Zur Barockbibliothek des Zisterzienserstiftes Lilienfeld = Campililiensia: Geschichte, Kunst und Kultur des Zisterzienserstiftes Lilienfeld*, hg. von Pius MAURER, Irene RABL, Harald SCHMID, Lilienfeld, Verlag des Stiftes Lilienfeld, 2015, 171–190 (Scheiblecker) sowie 191–203 (Telesko).

⁸ Zu Chrysostomus Wieser vgl. besonders ausführlich Irene RABL, „*Ite ad Joseph*“: *Chrysostomus Wieser und die Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph*, Sankt Pölten, Verlag Diözesanarchiv St. Pölten, 2015 (Beiträge zur Kirchengeschichte Niederösterreichs, 18 – Geschichtliche Beilagen zum St. Pöltner Diözesanblatt, 35), 25–101.

⁹ Zur Aufhebung Lilienfelds vgl. Eugen MÜLLER, *Die Aufhebung und Wiedererrichtung des Stiftes Lilienfeld 1789–1790*, *Analecta Cisterciensia*, 1973, 96–151.



„Stift Lilienfeld von Nordwesten“ (Johann Nepomuk Höfel 1839), Öl auf Leinwand, 53×66 cm, Gemäldesammlung des Stiftes Lilienfeld. Foto: Harald Schmid

2. Das Stift Lilienfeld und seine historischen Verbindungen nach Ungarn

In der Geschichte des Stiftes Lilienfeld lassen sich mehrere personelle Verbindungen nach Ungarn nachweisen. In diesem Zusammenhang müssen einerseits die Lilienfelder Mönche ungarischer Abstammung genannt werden sowie andererseits die Lilienfelder Äbte Erwähnung finden, die als Generalkommissär bzw. Generalvikar des Zisterzienserordens für Ungarn tätig waren. Abt Ignaz Krafft (reg. 1622–1638) und sein Nachfolger Abt Cornelius Strauch brachten beide als Generalkommissäre des Ordens Protest bei den Landtagen dagegen ein, dass die ungarischen Güter des Ordens noch in fremden Händen waren. Abt Matthäus Kolweiss, seit 1651 Generalkommissär (ein zweites Mal wurde er 1680 ernannt) und seit 1659 Generalvikar des Ordens für Ungarn, wurde schließlich beauftragt, sich um die Wiedergewinnung der Güter zu bemühen. Er brachte die ungarische

Zisterzienserabtei Zirc von 1659 bis 1699 unter Lilienfelder Verwaltung. Sie musste jedoch aufgrund des zu hohen finanziellen und organisatorischen Aufwands – weite Entfernung zu Lilienfeld und Personalmangel – um 1700 an die Abtei Heinrichau in Schlesien übergeben werden. Und seit 1680 befindet sich die ehemalige ungarische Zisterzienserabtei Klostermarienberg (ungarisch Borsmonostor) im heutigen Burgenland im Besitz des Stiftes Lilienfeld. Die Lilienfelder Äbte sind daher bis heute noch Titularäbte von Marienberg. Der Verwalter der Pfarre Klostermarienberg führt den Titel Superior.

Als Titularäbte von Klostermarienberg wurden die Lilienfelder Äbte seit 1796 zu den ungarischen Landtagen eingeladen.¹⁰ Ein betreffendes Einladungsschreiben ist im Lilienfelder Stiftsarchiv überliefert.¹¹ Es ging am 23. September 1796 an den damaligen Lilienfelder Abt Ignaz Schwingenschlögl¹² und ist eigenhändig von Kaiser Franz II. (I.), der 1792 zum König von Ungarn gekrönt worden war, unterfertigt; das Schreiben ist gegengezeichnet von Graf Karl Pálffy und Michael Mikos. Im selben Faszikel haben sich vier Berichte (datiert auf 24. September, 2. Dezember, 8. Dezember und 20. Dezember 1796) von *Franciscus Lábas, Abligatus* erhalten. Lábas war demnach als Abgesandter von Abt Ignaz Schwingenschlögl beim Landtag in Preßburg/Bratislava anwesend. Es gibt auch noch einen fünften Brief von ihm vom 2. Januar 1796 aus Szombathely (*Sabaria*). Der Absendeort lässt vermuten, dass Lábas institutionell in Szombathely ansässig war. Mehr persönliche Informationen über ihn enthalten seine Schreiben allerdings nicht.

Lábas berichtete dem Lilienfelder Abt ausführlich (und in lateinischer Sprache) über die Inhalte des Landtages und fokussierte dabei freilich besonders auf die Themen, welche die Prälaten betrafen. Interessant erscheinen die Mengen der vom Herrscher für den Krieg mit Frankreich von den Ständen geforderten Subsidiën zum Unterhalt seines Heeres. Im ersten Bericht von Franciscus Lábas (24. September 1796) listete er folgende Forderungen von Seiten des Herrschers auf: 2.400.000 Preßburger Metzen (PM; *Metreta*) Winterweizen zu einem Gulden pro Metzen, 3.760.000 PM Hafer zu einem halben Gulden, 20.000 Ochsen zu 50 Gulden pro Ochs und 10.000 Pferde zu 72 Gulden pro Pferd. Am 2. Dezember 1796 nannte Abgesandter Lábas dann die von den Ständen zugesagten Naturalienmengen:

¹⁰ Warum die Lilienfelder Äbte vor 1796 nicht zu den Landtagen eingeladen wurden, entzieht sich (noch) unserer Kenntnis. Weitere Forschungen in dieser Sache werden von András Forgó (Universität Pécs) betrieben.

¹¹ StA Lilienfeld, Nachlässe, Kt. Ignaz Schwingenschlögl.

¹² Schwingenschlögl wurde 1743 im niederösterreichischen Schönborn geboren, legte 1762 Profess in Lilienfeld ab, wurde 1767 zum Priester geweiht und 1790 zum Abt von Lilienfeld gewählt. Er starb 1811 in Lilienfeld; vgl. MÜLLER, *Professbuch*, 313–315.

1.500.000 PM Winterweizen und 2.000.000 PM Hafer. Die Differenz zu den geforderten Mengen wollten die Stände in Bargeld beisteuern.

3. Geschichte der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph

Bis heute ist das Stift Lilienfeld mit der größten Kirche Niederösterreichs und dem größten mittelalterlichen Kreuzgang Österreichs eine der wichtigsten Stationen für Pilger und Wallfahrer auf ihrem Weg (beispielsweise der „Via Sacra“) nach Mariazell in der Steiermark.¹³ Wallfahrten boomten in der Barockzeit. Dieser Boom wurde zu einem wesentlichen Teil von den Bruderschaften, die traditionellerweise einmal im Jahr nach Mariazell reisten, mitgetragen.¹⁴

Der deutsche Bruderschaftsforscher Ludwig Remling definiert barocke Bruderschaften wie folgt: „... freiwillige, auf Dauer angelegte Personenvereinigungen mit primär religiösen, oft auch caritativen Aktivitäten, bestehend innerhalb oder neben der Pfarrei, wobei durch die Mitgliedschaft weder der kirchenrechtliche Status des einzelnen tangiert wird, noch sich im privaten Lebensbereich Veränderungen ergeben müssen.“¹⁵ Rebekka von Mallinckrodt führt als Hauptmotiv für die

¹³ Zu Wallfahrten rund um Lilienfeld vgl. Irene RABL, *Wallfahrten auf der Via Sacra und die Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph = Campililiensia: Geschichte, Kunst und Kultur des Zisterzienserstiftes Lilienfeld*, hg. von Pius MAURER, Irene RABL, Harald SCHMID, Lilienfeld, Verlag des Stiftes Lilienfeld, 2015, 273–284.

¹⁴ Der Fokus der hier genannten Literatur liegt auf Überblicksdarstellungen bzw. auf Artikel, die sich auf Österreich konzentrieren: Rupert KLIEBER, *Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient: Ihr Totendienst, Zuspruch und Stellenwert im kirchlichen und gesellschaftlichen Leben am Beispiel Salzburg 1600–1950*, Frankfurt am Main et al., 1999 (Schriftenreihe des „Erzbischof-Rohracher-Studienfonds“, 4); Jan KOPIEC, *Bruderschaften als Ausdruck barocker Frömmigkeit*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte, 1986, 81–92; Ludwig REMLING, *Bruderschaften als Forschungsgegenstand*, Jahrbuch für Volkskunde, 1980, 89–112; Bernhard SCHNEIDER, *Wandel und Beharrung: Bruderschaften und Frömmigkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit = Volksfrömmigkeit in der Frühen Neuzeit*, hg. von Hansgeorg MOLITOR, Heribert SMOLINSKY, Münster, Verlag Aschendorff, 1994 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung – Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum), 65–87; Thomas WINKELBAUER, *Volkstümliche Reisebüros oder Werkzeuge obrigkeitlicher Disziplinierung?: Die Laienbruderschaften der Barockzeit in den böhmischen und österreichischen Ländern = Staatsmacht und Seelenheil: Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, hg. von Rudolf LEEB, Susanne Claudine PILS, Thomas WINKELBAUER, Wien–München, Verlag Oldenbourg, 2007 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 47), 141–160.

¹⁵ Ludwig REMLING, *Bruderschaften in Franken: Kirchen- und sozialgeschichtliche Untersuchung zum spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bruderschaftswesen*, Würzburg, Kommissionsverlag F. Schöningh, 1986 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, 35), 49f.

Entstehung von Bruderschaften Folgendes an: „Nicht zuletzt zeigte sich das sozial-karitative Moment nicht nur in der Armenfürsorge, sondern bezog sich auch auf die eigenen Mitglieder, indem hier die ersten privaten Krankenversicherungen und Sterbekassen entstanden, wie denn auch in der *memoria* im engeren Sinne des liturgischen Totengedenkens ein Hauptmotiv für die Entstehung vieler spätmittelalterlicher Fraternitäten lag.“ Und weiter: „Charakteristisch für Bruderschaften war vielmehr – soweit die religiösen Ziele Vorrang hatten – die Anleitung zu einem spirituellen Leben *in der Welt*.“¹⁶ Thomas Winkelbauer fasst schließlich zusammen: Die nachtridentinischen Laienbruderschaften waren „Instrumente zur Verbreitung und Intensivierung römisch-katholischer Frömmigkeitspraktiken“ und bewusst „geförderte Instrumente der katholischen Propaganda, Disziplinierung und Konfessionalisierung“.¹⁷

Bruderschaften entstanden nicht nur in Pfarren, sondern auch in Stiften und Klöstern. 1653 wurde im Stift Lilienfeld eine Bruderschaft zu Ehren des Hl. Joseph gegründet und 1655 vom Papst bestätigt. Im selben Jahr wurde die Lilienfelder Bruderschaft mit der römischen Arciconfraternita di San Giuseppe dei Falegnami vereinigt. Ab diesem Zeitpunkt war sie auch eine Erzbruderschaft und konnte somit Filiationen (z.B. in Neuzelle im heutigen Brandenburg) ins Leben rufen.¹⁸ Thomas Winkelbauer schreibt über Josephsbruderschaften: „Gerade die Josephsbruderschaften sind durch ihre besondere Verehrung des Hl. Joseph, die seit dem Regierungsantritt von Kaiser Ferdinand II. in der gesamten Habsburgermonarchie forciert wurde, in einem engen Zusammenhang mit Hof, Klerus und Adel zu sehen.“¹⁹

¹⁶ Rebekka von MALLINCKRODT, *Struktur und kollektiver Eigensinn: Kölner Laienbruderschaften im Zeitalter der Konfessionalisierung*, Göttingen, Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, 2005 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 209), 22f.

¹⁷ Thomas WINKELBAUER, *Muße und Verschwendung oder Herrschaft und Disziplin? Das Barockzeitalter im bayerisch-österreichischen Donaauraum = Nur Eitelkeit auf Erden?: Das Zeitalter des Barock an der bayerisch-österreichischen Donau*, hg. von Franz-Reiner ERKENS, Passau, Verlag Klinger, 2013 (Veröffentlichungen des Instituts für Kulturraumforschung Ostbairern und der Nachbarregionen der Universität Passau, 67), 49.

¹⁸ Zur Lilienfelder Josephsbruderschaft vgl. RABL, „*Ite ad Joseph*“.

¹⁹ WINKELBAUER, *Reisebüros*, 142f.



„Votivbild Hl. Joseph“ (18. Jahrhundert), Papier (koloriert), 11,5×7 cm, Stiftsarchiv Lilienfeld/ Album Lilienfeld. Foto: Harald Schmid

Die Lilienfelder Josephsbruderschaft wurde in der Regierungszeit von Abt Matthäus Kolweiss (reg. 1650–1695) durch Schüler der Lilienfelder Stiftsschule (und/oder Sängerknaben) unter ihrem Präfekten P. Alberich Burghoff (1614–1685) gegründet. Als Beweggrund wird im (gedruckten) Bruderschaftsbuch mit dem Titel „Gründlicher Unterricht“, auf das später noch eingegangen wird, die Tugendpflege der Lilienfelder Jugend genannt.²⁰ Dass die Lilienfelder ausgerechnet eine Bruderschaft zu Ehren des Hl. Joseph errichteten liegt wohl daran, dass zu dieser Zeit der Hl. Joseph gerade zum Landespatron erhoben wurde. Die Leitung der Lilienfelder Josephsbruderschaft lag in den Händen des Vorstands, der sich aus

²⁰ Zu Gründung und Approbation der Bruderschaft vgl. ausführlich: RABL, „*Ite ad Joseph*“, 106–112.

den bisher bekannten Ämtern Rektor, Sekretär und Präses zusammensetze.²¹ Es gab aber wohl – wie der Vergleich mit ähnlichen Bruderschaften zeigt – darüber hinaus noch weitere Ämter wie beispielsweise Assistenten oder Schatzmeister, allerdings sind diese Funktionen für die Lilienfelder Bruderschaft quellenmäßig nicht fassbar. Rektor und Sekretär wechselten jährlich, wobei sich geistliche (meist Äbte und Pröpste) und weltliche (meist Grafen) Rektoren abwechselten. Besonders häufig waren Benediktiner als Rektoren eingesetzt (Göttweig, St. Lambrecht und Mariazell in Österreich: je 4; Melk: 3, Altenburg, Schottenstift Wien und Seitenstetten: je 2, Lambach: 1), gefolgt von Augustiner-Chorherren (St. Pölten: 5, Herzogenburg: 4, St. Andrä an der Traisen: 3, Klosterneuburg: 2) und Zisterziensern (Rein: 4, Heiligenkreuz: 3, Zwettl: 2, Neuberg an der Mürz, Schlierbach, Säusenstein, Neuzelle, Grüssau: je 1) sowie (weit abgeschlagen) Prämonstratensern (Geras: 1). Die Mehrheit stammte aus dem Gebiet des heutigen Österreich.²² Die geistlichen Rektoren der Lilienfelder Josephsbruderschaft gehörten fast ausschließlich dem Prälatenstand an.

Die Rektoren übernahmen die offizielle Leitung der Bruderschaft, während die Sekretäre die eigentliche Verwaltung überhatten. Auch bei den (geistlichen) Sekretären ist ein „benediktinischer Überhang“ (Göttweig: 12 (!), St. Lambrecht: 4, Melk und Mariazell in Österreich: je 3, Altenburg und Schottenstift Wien: je 2, Seitenstetten und Lambach: je 1) zu beobachten; dem folgen die Augustiner-Chorherren (St. Pölten: 4, Herzogenburg: 3, Klosterneuburg und St. Andrä an der Traisen: je 2) und die Zisterzienser (Heiligenkreuz: 4, Neuberg an der Mürz, Rein, Säusenstein, Zwettl und Eberbach: je 1). Den ehemaligen ungarischen Klöstern Iván (Benediktiner) und St. Nicholas in Ercsi (Zisterzienser) kann je ein Sekretär zugeordnet werden.²³ Der Präses war der geistliche Leiter der Bruderschaft und immer ein Lilienfelder Zisterzienser, der vom Abt für diese Tätigkeit bestimmt wurde.

Viele Mitglieder der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph kamen aus Ungarn, aber auch unter den Angehörigen des Bruderschaftsvorstands finden sich Vertreter des ungarischen Adels und des Bürgertums: Paul Graf Esterházy von Galántha (Rektor 1679 [?]); Franz Ludwig Diakowiz (Sekretär 1702); Karl Anton

²¹ Zum Vorstand der Lilienfelder Josephsbruderschaft vgl. RABL, „*Ite ad Joseph*“, 125–143 und 241–270 [Personenkatalog].

²² Derzeit kennt die Forschung 51 Rektoren aus Klöstern der Prälatenorden; vgl. dazu eine Tabelle in: RABL, „*Ite ad Joseph*“, 138.

²³ Derzeit kennt die Forschung 50 Sekretäre aus Klöstern der Prälatenorden; vgl. dazu eine Tabelle in: RABL, „*Ite ad Joseph*“, 141.

Graf Serény (Rektor 1717); Johann Joseph Freiherr Bornemissza von Kászon (Rektor 1723); Franz Sigray de Surány (Sekretär 1723); Matthias Mack, Titularabt von St. Nicholas in Ercsi (Sekretär 1730); Johann Graf Esterházy von Galántha (Rektor 1733); Georg Graf Erdődy de Monyorókerék (Rektor 1741); Paul Graf Forgách de Ghymes (Rektor 1744); Mathias Baralics de Bihács (Sekretär 1744); Karl Joseph Graf Batthyány (Rektor 1758); Joseph Kayser [?] (Sekretär 1758); Ignaz Graf Széchényi von Sárvár-Felsővidék (Rektor 1765); Andreas Topolics (Sekretär 1765).²⁴

Im Laufe ihres Bestehens traten in die Lilienfelder Josephsbruderschaft über 300.000 Männer und Frauen aus der gesamten Habsburgermonarchie ein. Diese Bruderschaft kann daher als überregionale Massensodalität bezeichnet werden. Der Frauenanteil lag immer über 50%, wobei ein leichter Anstieg gegen Auflösung der Bruderschaft hin zu beobachten ist. Der überwiegende Teil der Mitglieder waren Laien. Betreffend Beitrittszahlen ist zu bemerken, dass sie ab den 1730er-Jahren deutlich angestiegen sind.²⁵ Die Lilienfelder Josephsbruderschaft wurde 1783 gemeinsam mit allen anderen Bruderschaften von Kaiser Joseph (!) II. aufgehoben und das Bruderschaftsvermögen (samt Mitgliederverzeichnis) sowie der gesamte Besitz der Bruderschaft dem Religionsfonds zugesprochen. Dennoch haben sich noch schriftliche (gedruckte) Quellen in auswärtigen Archiven und Bibliotheken erhalten, die uns heute einen guten Einblick in die Struktur der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph erlauben.

4. Drucke und Drucksorten der Lilienfelder Josephsbruderschaft²⁶

„Bruderschaftsbücher sind nicht nur in ihrer Funktion als Informations- und Werbeschriften, sondern auch als Lieder- und Gebetbücher für die gemeinsame liturgische Praxis zu sehen“, schreibt Rebekka von Mallinckrodt in ihrer umfassenden Abhandlung über die Kölner Laienbruderschaften.²⁷ Die hier behandelten Drucke und Drucksorten der Lilienfelder Bruderschaft wurden für die religiöse Unterweisung der Bruderschaftsmitglieder verfasst und vervielfältigt und sie erlauben einen guten Einblick in die bruderschaftliche Mediengeschichte. Eine erste Auflage erfuhren sie meist schon im 17. Jahrhundert in deutscher Sprache, doch der rasante

²⁴ Vgl. Personenkatalog des Bruderschaftsvorstands in: RABL, „*Ite ad Joseph*“, 241–268.

²⁵ Vgl. dazu Tabellen und ein Diagramm in: RABL, „*Ite ad Joseph*“, 148–150.

²⁶ Dieser Abschnitt ist eine gekürzte Version des Kapitels 4.3 („Die bruderschaftlichen Drucke und Drucksorten“) in: RABL, „*Ite ad Joseph*“, 151–170; Einzelverweise darauf entfallen.

²⁷ MALLINCKRODT, *Struktur und kollektiver Eigensinn*, 269.

Anstieg der Mitgliederzahlen und die Ausbreitung über die gesamte Habsburgermonarchie führten im 18. Jahrhundert dazu, dass einige dieser Drucke und Drucksorten auch in andere Sprachen übersetzt wurden.

a) *Das Bruderschaftsbuch „Gründlicher Unterricht“*

Das erste Mal erschien das Lilienfelder Bruderschaftsbuch mit dem Titel *Gründlicher Unterricht von der Lilienfelderischen Ertz-Bruderschaft unter dem Titul Jesu, Maria und Joseph* im Jahr 1668. Der Druck erfuhr 1741, 1748, 1755 und 1764 Neuauflagen bzw. Überarbeitungen und wurde darüber hinaus in die ungarische und tschechische Sprache übersetzt. Er enthält die Geschichte der Bruderschaft, die Statuten, die vielfältigen Aufgaben der Mitglieder sowie eine Auflistung der Bruderschaftsfeste, Gebete und Andachten. Darüber hinaus finden sich darin auch Anleitungen, wie die verschiedenen Rosenkränze gebetet werden sollen, sowie Verhaltensregeln für den Alltag, die Hl. Messe, die abendliche Andacht, Beichte und Kommunion.

b) *Andachtsbuch*

Das in der Lilienfelder Stiftsbibliothek überlieferte Andachtsbuch mit dem Titel *Jesus, Maria, Joseph. Das ist: Besondere Andachten zu der h. erschaffenen Dreyfaltigkeit, alle Christgläubigen fürnemlich der löbl. Bruderschaft deß hochheiligen Patriarchen Josephs nützlich zu gebrauchen* gehörte einst der Anna Gwinnerin, wie der eigenhändigen Notiz auf der Innenseite des hinteren Buchdeckels zu entnehmen ist. Der Druck ist undatiert, aber aufgrund der Angabe des Wiener Druckers Johann Jakob Kürner vor dessen Todesjahr 1729 erschienen. Das Buch enthält – wie der Titel schon sagt – Andachten und Gebete, darunter auch den sogenannten Lilienkrantz.

c) *Der Josephspsalter*

Der vom Lilienfelder Zisterzienserpater Johannes Zächer²⁸ verfasste *Psalter deß hochheiligen Patriarchen Josephs* erschien das erste Mal 1665 und wurde mehrmals neu aufgelegt. In der Lilienfelder Stiftsbibliothek sind noch die deutschen Ausgaben von 1718 und 1725 sowie eine französische Übersetzung von 1784 mit dem Titel *Pseautier du Saint patriarche Joseph* überliefert. Der Psalter beginnt mit einem Gebet

²⁸ Zächer wurde 1628 in Wien geboren und 1657 zum Priester geweiht. Wann er in Lilienfeld Profess abgelegt hat, ist nicht bekannt; vgl. MÜLLER, *Profesßbuch*, 219f.

des Hl. Bernhard von Clairvaux, dem folgen die Psalmen. In jeder Ausgabe finden sich Stiche aus dem Leben des Hl. Joseph.

d) Die jährlichen Rundschreiben

Die gedruckten Rundschreiben der Lilienfelder Josephsbruderschaft erschienen einmal im Jahr und enthalten neben einer Predigt ein mehrere Seiten umfassendes Nekrologium, das die im vergangenen Jahr verstorbenen Bruderschaftsmitglieder bzw. auch Nachträge aus davorliegenden Jahren nennt. Unter der Predigt sind die Namen des aktuellen Rektors (inkl. seiner Adels- und Amtstitel) und seines Sekretärs abgedruckt. Das älteste bekannte Rundschreiben stammt von 1662 und ist im Österreichischen Staatsarchiv überliefert.²⁹ Die Rundschreiben wurden nicht an alle Mitglieder verschickt, sondern gingen an Adelige, Klöster und Pfarren. Das Stift Lilienfeld versandte jährlich ca. 1.500 Stück, wie dem Bruderschaftsbuch zu entnehmen ist. Die Rundschreiben, die an Pfarren verschickt wurden, sollten vom Pfarrer von der Kanzel verlesen und danach einige Tage an der Kirchentür angeschlagen werden, damit die Bruderschaftsmitglieder vor Ort für die Verstorbenen beten konnten. Die Rundschreiben sollten laut Bruderschaftsbuch auf Deutsch und Latein erscheinen, allerdings ist erst für 1727 ein in beiden Sprachen überliefertes Exemplar bekannt.³⁰ Die Predigten basieren hauptsächlich auf der Bibel und sind auf den 1. Februar datiert. Am Ende laden sie ein, zum Bruderschaftsfest am 19. März (Hochfest des Hl. Joseph) nach Lilienfeld zu kommen.

Das Nekrologium enthält die Namen der Verstorbenen samt Todestag und Ortsangabe, geistliche Verstorbene weisen darüber hinaus noch zusätzlich ihre Ordensbezeichnung auf. Und am Schluss wird die Zahl der verstorbenen beziehungsweise der neuen Mitglieder angegeben. Die Angabe dieser Daten stellt eine (glückliche) Ausnahme dar, denn Rebekka von Mallinckrodt schreibt: „Zum einen erlauben die chronologisch-akkumulativ angelegten Verzeichnisse häufig keine Übersicht der Mitgliederzahlen zu einem bestimmten Zeitpunkt, zum anderen sind zusätzliche Identifikationsmerkmale (Herkunftsort, Todesdatum, Beruf) nur sehr sporadisch angegeben. Geburtsdaten fehlen ganz. Es ist deshalb in der Regel nicht möglich, die Bruderschaft als Ganzes in ihrer Alters- und sozialen Struktur zu untersuchen.“³¹ Für die Lilienfelder Josephsbruderschaft ist eine solche Unter-

²⁹ ÖStA, FHK A SUS Patente, Nr. 24.21.

³⁰ StA Göttingen, Hs. I/III/9, Nr. 37 und Nr. 38.

³¹ MALLINCKRODT, *Struktur und kollektiver Eigensinn*, 45.

suchung bis zu einem gewissen Grad (Verhältnis der Geschlechter und der Ortszugehörigkeit, Aufteilung in Laien und geistliche Mitglieder) möglich.³²

Nach dem Nekrologium findet sich noch die Aufforderung an die Bruderschaftsmitglieder, bis Ende Januar jeden Jahres die Namen der Verstorbenen nach Lilienfeld zu melden. Leider hat sich keine dieser Meldungen in Lilienfeld erhalten, auch weiß man heute generell sehr wenig über die Organisation von Druck und Versand der Rundschreiben. Die Vermutung liegt nahe, dass sie in der klostereigenen Druckerei hergestellt worden sind, über die heute allerdings sehr wenig bekannt ist.

e) Bruderschaftsdrucke

Als Rechtsdokument beurkundet der Bruderschaftsbrief die Aufnahme einer natürlichen Person in eine Bruderschaft. Es ist kein Exemplar eines Lilienfelder Bruderschaftsbriefs bekannt, allerdings liegt im Kremser Stadtarchiv ein Druck in deutscher Sprache,³³ der mit der Lilienfelder Josephsbruderschaft in Verbindung steht. Das Blatt wurde in der Druckerei von Ignaz Anton Präxl in Krems hergestellt und kann aufgrund der Nennung einer Bulle Papst Benedikts XIV. auf die Zeit nach 1743 datiert werden. Es weist weder den Namen des neuen Mitglieds noch das Datum des Eintritts, die Unterschriften von Präses und Sekretär oder das Siegel der Bruderschaft auf, daher handelt es sich dabei eher um ein Merkblatt für neu eingetretene Mitglieder oder eine Werbung für neue Mitglieder als um einen Bruderschaftsbrief. In der Blattmitte findet sich ein Kupferstich des Hl. Joseph mit dem Wappen von Abt Matthäus Kolweiss von Lilienfeld, da die Lilienfelder Josephsbruderschaft in seiner Regierungszeit gegründet wurde. Darunter ist auch noch eine Abbildung des *St. Josephi Rosenkranz* abgedruckt. Der Text gruppiert sich in fünf Rubriken um diese beiden Abbildungen: 1) Die Ursachen, die zur Bruderschaftsgründung führten, 2) die Regeln, die jedes Mitglied zu befolgen hatte, 3) der geistliche Nutzen für die lebenden, 4) die sterbenden und 5) die bereits verstorbenen Bruderschaftsmitglieder.

³² Vgl. dazu RABL, „*Ite ad Joseph*“, 144–150.

³³ StA Krems, Kt. 62, Kremser Drucke. Für die richtige Einordnung dieses Drucks (Merkblatt oder Werbung statt Bruderschaftsbrief) dankt die Autorin Thomas Stockinger (Wien).

f) *Andachtsbild von 1665*

Dieses Andachtsbild ist im oben beschriebenen Josephpsalter eingebunden und erfuhr dadurch eine große Verbreitung. Abgebildet ist eine der ältesten Ansichten (von Norden) des Stiftes Lilienfeld. Über dem überaus detailreich abgebildeten Stift – sogar die Schwäne auf dem Stiftsteich sind erkennbar – schwebt der Hl. Joseph mit einer Lilie in seiner rechten und einem entflammten Herz mit dem Marienmonogramm in seiner linken Hand. Ihn umgebende Engel lassen Lilienblüten auf das Stift regnen.



„Andachtsbild“ (1665), Papier (als Vorlage diente ein Kupferstich von Matthäus Mannagetta), 11×6 cm, Josephpsalter. Foto: Harald Schmid

g) Kurze Zusammenfassung

Die auf den vorhergehenden Seiten präsentierten Drucke der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph wie beispielsweise das Bruderschaftsbuch, das Andachtsbuch oder der Josephpsalter wurden bewusst als gegenreformatorische „Kampfschriften“ eingesetzt und „zielten auf eine zeitliche und qualitative Intensivierung der religiösen Praxis.“³⁴ Der Einsatz von Bildmaterial wie beispielsweise die Abbildungen des Hl. Joseph und des Rosenkranzes auf dem Bruderschaftsdruck sollte für die Analphabeten unter den Bruderschaftsmitgliedern den Zugang zu Frömmigkeitsübungen wie Gebete und Andachten ermöglichen. Die Todesmeldungen in den Rundschreiben sollten den Mitgliedern Gelegenheit geben, für die Verstorbenen zu beten und Messen lesen zu lassen. All dies förderte ein Netzwerk aus Totengedenken mit dem Ziel, den katholischen Glauben wieder fest in der Gesellschaft zu verankern. Die hochkarätigen Rektoren der Lilienfelder Josephsbruderschaft kamen aus der gesamten Habsburgermonarchie, so auch aus Ungarn, und sollten dieses Netzwerk durch die Heranziehung von neuen Mitgliedern aus ihrem Zuständigkeitsbereich vergrößern.

Baroque Prints and Mass Prints of the Confraternity of St. Joseph in Lilienfeld

The confraternity of St. Joseph was founded in the Cistercian Abbey of Lilienfeld in Lower Austria in 1653. Until its dissolution in 1783 by Joseph II, more than 300,000 women and men entered the brotherhood, mostly during pilgrimages to Mariazell in Styria. The members came from all over the Habsburg Empire, including Hungary. The board of the confraternity included several (noble) Hungarians like Count Karl Anton Serény (rector in 1717) or Count Ignaz Széchényi von Sárvár-Felsővidék (rector in 1765). Other connections between Lilienfeld Abbey and Hungary included monks that came to the abbey from Hungary, abbots from Lilienfeld who were invited to the Hungarian State Parliament because of their properties there, and the translation of various prints and printing locations of the confraternity into Hungarian.

³⁴ MALLINCKRODT, *Struktur und kollektiver Eigensinn*, 190.



JULIAN SCHMIDT

„*terribilis ut castrorum acies ordinata*“

*Bruderschaftliche Selbstdarstellung im Barock am Beispiel
der Dreifaltigkeitsbruderschaft zu St. Peter in Wien**

Dass der barocke Katholizismus nicht ohne die prägende und tragende Rolle der Bruderschaften gedacht werden kann, ist mittlerweile allgemeiner Konsens in der Katholizismusforschung der Frühen Neuzeit geworden. Allein in Europa kann man mit Sicherheit von mindestens 100.000 derartigen religiösen Vereinigungen ausgehen, die selbst bei einem vorsichtig und niedrig angesetzten Organisationsgrad rund zehn Millionen Gläubige in sich versammelt haben.¹ Auch in den spanischen und portugiesischen Kolonien und Missionsgebieten in Übersee wurden Bruderschaften erfolgreich als Instrument der Katholisierung und der sozialen wie konfessionellen Disziplinierung eingesetzt.² Für die Haupt- und Residenzstadt

* Dieser Aufsatz beruht auf und inkorporiert Teile der Masterarbeit des Autors, die die Dreifaltigkeitsbruderschaft in all ihren Facetten darzustellen versucht und 2017 bei Prof. Martin Scheutz an der Universität Wien eingereicht wird.

¹ Für eine Übersicht des Bruderschaftsthemas in seiner europäischen Weite siehe Peter HERSCHE, *Masse und Verschwendung: Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*, Freiburg, Herder, 2006, 396–419, hier bes. 403. Mit einem Fokus auf den deutschsprachigen Barockkatholizismus z. B. Ludwig REMLING, *Bruderschaften als Forschungsgegenstand*, Jahrbuch für Volkskunde, 1980, 89–112; Hans HOCHENEGG, *Bruderschaften und ähnliche religiöse Vereinigungen in Deutschtirol bis zum Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts*, Innsbruck, Wagner, 1984; Willibald KATZINGER, *Die Bruderschaften in den Städten Oberösterreichs als Hilfsmittel der Gegenreformation und Ausdruck barocker Frömmigkeit = Bürgerschaft und Kirche*, hg. Jürgen SYDOW, Sigmaringen, Jan Thorbecke, 1980, 97–112; Rupert KLIEBER, *Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient: Ihr Totendienst, Zuspruch und Stellenwert im kirchlichen und gesellschaftlichen Leben am Beispiel Salzburg 1600–1950*, Frankfurt a. M., Peter Lang, 1999; Rebekka von MALLINCKRODT, *Struktur und kollektiver Eigensinn: Kölner Laienbruderschaften im Zeitalter der Konfessionalisierung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005; Martin SCHEUTZ, *Bruderschaften als multifunktionale Dienstleister der Frühen Neuzeit – das Beispiel der vereinigten Barbara- und Christenlehrbruderschaft Herzogenburg (1637/1677–1784) = 900 Jahre Stift Herzogenburg: Aufbrüche – Umbrüche – Kontinuitäten*, hrsg. Günter KATZLER, Victoria ZIMMERMANN-PANAGL, Wien, Studienverlag, 2013, 283–335; Bernhard SCHNEIDER, *Kirchenpolitik und Volksfrömmigkeit: Die wechselhafte Entwicklung der Bruderschaften in Deutschland vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Saeculum, 1996, 89–119.

² Elizabeth KIDDY, *Confraternities (Cofradías) = Iberia and the Americas: Culture, Politics and History: A Multidisciplinary Encyclopedia*, I, Hg. J. Michael FRANCIS, Santa Barbara, ABC-CLIO,

Wien des Jahres 1775 wurden insgesamt 109 solcher Bruderschaften ausgemacht, von denen sich wiederum 44 in der Inneren Stadt befanden.³

Ein besonders großes und einflussreiches Exemplar unter den Wiener Konfraternitäten war die sogenannte „Erzbruderschaft zur Allerheiligsten Dreifaltigkeit“, die 1675 in der Vorstadtkirche St. Ulrich gegründet wurde und von ihrem bald darauf erfolgenden Umzug in die innerstädtische Peterskirche bis zur allgemeinen Bruderschaftsauflösung unter Joseph II. 1783 die barocke Frömmigkeitspraxis Wiens entscheidend mitprägte.⁴ Neben ihrer großen Mitgliederzahl – allein in den ersten dreißig Jahren der Bruderschaft sollen ihr 72.000 Menschen beigetreten sein⁵ – sticht sie mit dem Neubau der von ihr verwalteten Kirche St. Peter sowie der wichtigen Rolle hervor, die sie bei der kollektivpsychologisch-spirituellen Bewältigung und Verarbeitung der Pestkatastrophe von 1679 spielte. In diesem Aufsatz soll die bruderschaftliche Geschichte nebst ihrem Aufbau und ihren geistlichen Tätigkeiten und Dienstleistungen kurz umrissen werden, ehe die Selbstidealisierung und -vermarktung der Bruderschaft durch die Medien der Druckschriften, der Architektur und der Predigt näher untersucht wird.

Am Anfang der Bruderschaftsgeschichte stand eine Wallfahrt, die 1666/68⁶ von einer kleinen Gruppe Wiener Bürger zum Dreifaltigkeitsheiligtum auf dem

2006, 316f.; Nicholas TERPSTRA, *Confraternities = Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the Early Modern World*, Hg. Jonathan DEWALD, New York, Charles Scribners&Sons, 2004, 36–40; Dagmar BECHLOFF, *Bruderschaften im kolonialen Michoacán: Religion zwischen Politik und Wirtschaft in einer interkulturellen Gesellschaft*, Münster, Lit, 1992; *Manipulating the saints: religious brotherhoods and social integration in postconquest Latin America*, hg. Albers MEYERS, Hamburg, Wayasbah, 1988.

³ Franz LOIDL, *Geschichte des Erzbistums Wien*, Wien/München, Herold, 1983, 111. Zu Bruderschaften in Wien siehe u. a. Felix CZEIKE, *Bruderschaften = F. C., Historisches Lexikon Wien 4 1 A – Da*, Wien, Kremayr&Scheriau, 2004, 478; Pierre ARDAILLOU, *Les Confréries Viennoises aux 17^e et 18^e siècles*, *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1992, 745–758 und den bereits erwähnten KLIBER.

⁴ Zur allgemeinen Geschichte und Struktur der Bruderschaft siehe auch: Julian SCHMIDT, „Guarnison der Peters=Burg“ oder doch nur „Versammlung viller Menschen“? *Die Dreifaltigkeitsbruderschaft bei St. Peter in Wien (1676–1783) = Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie: Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*, hrsg. István FAZEKAS, Martin SCHEUTZ, Csaba SZABÓ, Thomas WINKELBAUER, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung Wien, 2013.

⁵ Ernst TOMEK, *Das kirchliche Leben und die christliche Caritas in Wien = Geschichte der Stadt Wien*, hg. Anton MAYER, V, *Vom Ausgang des Mittelalters bis zum Regierungsantritt Maria Theresias*, II, Wien, 1914, 160–330, hier 308

⁶ Ausgerechnet über dieses nicht unwichtige Jahr herrscht Uneinigkeit bei den verschiedenen Chronisten: die erhaltenen Druckschriften sowie eine im Kirchenarchiv St. Peter befindliche handschriftliche Chronik sprechen von 1666, während das Bruderschaftsbuch es

Sonntagberg in Niederösterreich unternommen wurde. Hintergrund dieses Bittganges war die Sorge um den Fortbestand des Herrscherhauses, die von der „Magnatenverschwörung“ hervorgerufenen Ängste um die Sicherheit Wiens und Österreichs, die auch nach dem Frieden von Eisenburg/Vasvár ständig präsente Angst vor einem neuerlichen Krieg mit dem Osmanischen Reich und schließlich umwälzende soziale Veränderungen, denen sich die Bevölkerung Wiens in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts ausgesetzt fand.⁷ Die Dreifaltigkeit wurde deshalb als Objekt und Ziel der wallfährlichen Verehrung ausgesucht, da sich diese als Bekenntnis sowohl für das Haus Habsburg als auch gegen den strengen Monotheismus eines als Gefahr empfundenen Islams eignete. Diese ersten, noch von der Schottenkirche ausgehenden Wallfahrten, erregten einigermaßen große Aufmerksamkeit auch in Wien selbst und wurden deshalb schon bald danach mit immer größerer Teilnehmerzahl und repräsentativem Prunk wiederholt. Die seit 1651 auf dem Sonntagberg bestehende Dreifaltigkeitsbruderschaft scheint dann die Inspiration zu einer ähnlichen Bruderschaftsgründung in Wien gegeben zu haben: 1672 erfahren wir von einer in der Schottenpfarre ansässigen Gruppe von Bürgern, die dort ebenfalls eine der Dreifaltigkeit geweihte Konfraternität bilden wollten. Nicht zuletzt weil bereits mehrere ältere Bruderschaften am Schottenstift angesiedelt wurden, konnte dieses Vorhaben allerdings erst 1675 verwirklicht werden, und auch dann nur in der dem Stift gehörenden Pfarre St. Ulrich. Innerhalb erstaunlich kurzer Zeit gelang es der Bruderschaft, nicht nur den bischöflichen Konsens zu erhalten, sondern auch in Rom die Erhebung zur Erzbruderschaft zu erreichen sowie schließlich die im Herzen Wiens gelegene alte Peterskirche übernehmen zu dürfen. Die Gründe für diesen extrem schnellen Aufstieg können indes nicht mehr rekonstruiert werden.

In der sehr alten und überaus auffälligen Peterskirche suchte die Dreifaltigkeitsbruderschaft von Anfang an sowohl die finanziellen Mittel als auch den geeigneten Anlass, um einen Neubau des maroden Gotteshauses einzuleiten. Als 1679 die Pest in Wien wütete, nahm die Bruderschaft dies zum Anlass, um bei Kaiser Leopold

ins Jahr 1668 verlegt, vgl. Diözesanarchiv Wien [DAW], Bruderschaftsbuch der Dreifaltigkeitsbruderschaft St. Peter [im Folgenden abgekürzt als BB], fol. 4^r u. 125^r.

⁷ SCHMIDT, „*Guarnison der Peters=Burg*“, 363. Zu Wien im späten 17. Jahrhundert siehe *Wien: Geschichte einer Stadt*, hrsg. Peter CSENDES, Ferdinand OPLL, II, *Die frühneuzeitliche Residenz (16.–18. Jahrhundert)*, Wien, Böhlau, 2003 sowie Anton SCHINDLING, *Leopold I. = Die Kaiser der Neuzeit: 1519–1918*, Hrsg. Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, München, Beck, 1990, 169–185.

um den Bau einer Dreifaltigkeitssäule entweder am Graben oder auf dem Petersplatz⁸ bzw. den Neubau der Kirche zu beantragen. Dadurch hoffte man, Gottes Zorn zu besänftigen und so das Abklingen der Pest einzuleiten. Obwohl der Bruderschaftsvorstand dem Kaiser die Option eines Kirchenneubaus besonders ans Herz legte, da „Gott der Allmächtige durch Erbauung einer Kürch noch mehrers verehrt unndt dem selben um weit angenehmer sey unndt gefälliger werckh dardurch auffgeopfert, auch eine inbrünstige andacht bey dem volckh erweckht würdte“⁹, kam es dann doch nicht dazu. Stattdessen entschied sich der Kaiser, wie als Alternative von der Bruderschaft vorgeschlagen, zur Errichtung einer Dreifaltigkeitssäule am Graben sowie zur Stiftung einer täglichen Pestmesse in St. Peter. Das Dreifaltigkeitspatronat der Bruderschaft wirkte sich hier zu ihrem Vorteil aus, da die Trinität schon seit dem Mittelalter gegen Pest und Krankheit angerufen wurde.¹⁰ Vermutlich spielten bei der plötzlichen Profilierung der Konfraternität auch persönliche Kontakte des Vorstandes zur Regierung oder sogar zum Herrscherhaus mit eine Rolle.¹¹

Die Bruderschaft legte parallel zum kaiserlichen Gelübde auch ein eigenes Versprechen ab, die Peterskirche selbst neu zu bauen. Ein noch während der Pestmonate verfertigtes Gutachten spricht von 15.000 fl., die als Baukosten für dieses Unternehmen veranschlagt wurden. Der bald nach der Pest neu einsetzende Türkenkrieg, der in der Zweiten Wiener Türkenbelagerung von 1683 kulminierte, an wechselnden Fronten jedoch bis 1699 weitergeführt wurde, machte der Bruderschaft in dieser Hinsicht jedoch einen Strich durch die Rechnung; dazu kam ein offensichtlicher Unwille seitens des Kaisers, sich in nennenswerter Weise finanziell bei diesem Bauvorhaben einzubringen. Erst im März 1701 konnte die kaiserliche Genehmigung zum Bau einer „von Innenher wohl regulierten, nicht zu kostbaren Kirchen“¹² erreicht werden. Der jetzt bereits auf 40.000 fl.veranschlagte Abriss der alten und Baubeginn der neuen Peterskirche begann am 30. Juni desselben Jahres. Eine immer weiter sinkende Spendenbereitschaft der Wiener, die den Schock der

⁸ Der damals noch als „Petersfreithof“ bezeichnet wurde.

⁹ DAW, Stadtpfarrn Wien I., St. Peter 1519–1779, 26.9.1679.

¹⁰ Zur Dreifaltigkeitsverehrung im Barock siehe Katharina HERRMANN, *De Deo uno et trino: Bildprogramme barocker Dreifaltigkeitskirchen in Bayern und Österreich*, Regensburg, Schnell & Steiner, 2010.

¹¹ Falls es diese Kontakte so gegeben hat, würden sie auch den rasanten Aufstieg von einer bloßen Wallfahrergruppe hin zur Erzbruderschaft mit eigener Kirche erklären.

¹² Friedrich POLLEROS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager: Die Wiener Peterskirche als barockes Gesamtkunstwerk*, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 1983, 42–208, hier zit. nach 148.

Pest zu diesem Zeitpunkt offensichtlich bereits verdaut hatten und die Notwendigkeit zu einem diesbezüglichen Kirchenneubau wohl nicht mehr als besonders dringlich ansahen, sowie der Drang der Bruderschaft hin zur maximal prächtigen Ausstattung der neuen Kirche führten jedoch zu ständigen Verzögerungen im Bau.¹³ Erst 1733 konnte zur Einweihung des Neubaus durch Erzbischof Sigismund Kollonich geschritten werden, und weitere anvisierte Baumaßnahmen wie etwa ein Portalanbau konnten sogar erst 1754 verwirklicht werden. Insgesamt nahm die Verwirklichung der baulichen Pläne der Bruderschaft also über ein halbes Jahrhundert in Anspruch. Eine im späten 18. Jahrhundert verfasste Bruderschaftschronik spricht schließlich von unglaublichen 475.000 fl., die der Neubau gekostet habe – beinahe das 22-Fache desjenigen Betrags, mit dem die Bruderschaft ursprünglich geplant hatte.¹⁴

1754 war insofern für die Bruderschaft auch ein bedeutendes Jahr, als durch das großzügige Testament des Superintendenten der Peterskirche und Bruderschaftsrektors Joachim von Schwandtner (1687–1752) ein zunächst sechsköpfiges Priesterkollegium in St. Peter begründet werden konnte. Die neuernannten Stiftspriester waren dazu angehalten, die Bruderschaft seelsorgerisch zu betreuen, die Beichte zu hören und die Leute durch gelungene Predigten und einen vorbildlichen Lebenswandel zum Glauben zu führen.¹⁵ Tatsächlich galt das Kollegium schon bald als wichtige Anlaufstelle für Jansenisten und katholische Aufklärer im Wien des späten 18. Jahrhunderts, woran auch eine 1765/67 dokumentierte Episode von Querelen und Streitigkeiten innerhalb der Stiftspriester nichts ändern konnte.¹⁶ 1762 wurde durch eine weitere Stiftung dem Kollegium noch eine siebte Priesterstelle hinzugefügt. 1777 und 1779 feierte die Bruderschaft mit großem Aufwand gleich zwei Hundertjahrfeiern: zunächst einmal die ihrer eigenen päpst-

¹³ Zur Baugeschichte von St. Peter siehe POLLEROS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, Bruno GRIMSCHITZ, *Johann Lucas von Hildebrandts Kirchenbauten*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 1929, 216–231; Ulrich FÜRST, *Die lebendige und sichtbare Histori: Programmatische Themen in der Sakralarchitektur des Barock (Fischer von Erlach, Hildebrandt, Santini)*, Regensburg, Schnell & Steiner, 2002; Peter Heinrich JAHN, *Johann Lucas von Hildebrandt (1668–1745): Sakralarchitektur für Kaiserhaus und Adel*, Petersberg, Michael Imhof, 2011.

¹⁴ BB, fol. 130^r. Wahrscheinlich umfasste diese Summe sogar nur den Zeitraum bis 1730 bzw. bis zur Kircheinweihung 1733, vgl. GRIMSCHITZ, 225.

¹⁵ J. PAULICSEK, *Das Beneficiaten-Collegium bei St. Peter in Wien: Eine historisch-canonistische Studie*, Wien 1885; SCHMIDT, „Guarnison der Peters=Burg“, 369f.

¹⁶ Elisabeth KOVÁCS, *Zur Gründung des Schwandnerischen Benefiziatkapitels an der St. Peterskirche in Wien 1754*, Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte, 1974, 25–30.

lichen Bestätigung¹⁷ sowie das hundertjährige Gedenken an das für die Bruderschaft doch so wichtige Schlüsselereignis der Pest. Trotz der durchaus regen Beteiligung des Herrscherhauses und vor allem der Kaiserin Maria Theresia kam es bald darauf zum Ende der Bruderschaft, als sie 1783 gemeinsam mit allen anderen Konfraternitäten der österreichischen Erblande durch ein Dekret Kaiser Josephs II. aufgelöst wurde. Bis zuletzt blieb die Dreifaltigkeitsbruderschaft eine bedeutende Vereinigung, die 1777 immerhin 43.792 Mitglieder verzeichnen konnte.¹⁸ Bei ihrer Auflösung verwaltete sie zudem insgesamt 3.600 Stiftungen.¹⁹ Vor allem während der Blütephase der Bruderschaft im frühen 18. Jahrhundert wurde auch eine Reihe von Filialbruderschaften gegründet, u.a. eine Dreifaltigkeitsbruderschaft in Esztergom²⁰, über die dem Autor leider keine weiteren Informationen bekannt sind.

Abgesehen von den zahlreichen Stiftmessen, die in der Peterskirche gelesen und von der Bruderschaft verwaltet wurden,²¹ bot die Bruderschaft nicht nur ihren Mitgliedern, sondern allen teilnahmebereiten Katholiken in und um Wien ein reichhaltiges liturgisches Angebot. Neben unzähligen Gottesdiensten, Andachten, Predigten und Prozessionen, die das Jahr über abgehalten wurden, stechen hierbei besonders die beiden Wallfahrten hervor, die jedes Jahr mit großem Aufwand zur Dreifaltigkeitskirche in Lainz und zur Basilika auf dem Sonntagberg abgehalten wurden. Der große Zulauf, den Neu-St. Peter unter der Bruderschaft erfuhr, wird auch in der Anzahl an Priestern ersichtlich, die von dieser eingestellt werden musste.

¹⁷ Es ist nicht ganz klar, von wo an die Bruderschaft die Jahre zählte; am ehesten kommt hierzu wahrscheinlich die 1677 verfertigte päpstliche Bulle in Frage, die die den Bruderschaftsmitgliedern zustehenden Ablässe genau formulierte. Allerdings ist diese Bulle auf den 6. Juni datiert, während die hier genannten Feierlichkeiten sich auf den Zeitraum vom 24. Mai bis 1. Juni erstreckten. Vermutlich spielte die Tatsache, dass das Bruderschaftshauptfest Trinitatis 1777 auf den 25. Mai fiel, hierbei für die Planungen die entscheidende Rolle.

¹⁸ BB, fol. 139r.

¹⁹ Freiherr von STILLFRIED, *Die Bruderschaft bei St. Peter in Wien und die „christliche Vertheidigungs=Bruderschaft“*; Wiener Kirchenzeitung für Glauben, Wissen, Freiheit und Gesetz in der katholischen Kirche, 1868, 169–171, hier 170.

²⁰ Genannt in einer Predigt für die Bruderschaft: Fr. MARCIANUS, *Der auf Erden ersetzte Mangel des Himmels durch ein Hoch=Löbliche Erz=Bruderschaft, unter dem höchsten Titel der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit* [...], Wien, 1720, o. S.

²¹ Gegen Ende der Bruderschaft hatten diese Stiftmessen eine so große Zahl erreicht, dass im Schnitt 60 dieser Messen am Tag in der Peterskirche gelesen wurden, vgl. BB, fol. 139r. Selbst im Vergleich zur Kathedrale St. Stephan, in der etwa 150–200 Messen täglich bestellt waren, nimmt sich diese Zahl durchaus nicht gering aus, vgl. HERSCHE, 512.

1779 zählte man in St. Peter sieben Stiftsherren, vier Diakone, vier Subdiakone²², fünf Beichtväter und 25 sonstige Messleser, schließlich Priester der Franziskaner, Dominikaner, Augustiner, Pazmaniten²³ sowie Geistliche der kroatischen Landsmannschaft.²⁴ Neben dieser geistlichen Dimension war die Bruderschaft auch ein bedeutender Kunstmäzen. Im Laufe des Kirchenneubaus wurden zahlreiche bildende Künstler beauftragt, zur höheren Ehre Gottes bei der möglichst prächtigen Ausgestaltung und Ausschmückung der Kirche mitzuwirken. Dazu kamen große Geldsummen, die jährlich für die musikalische Begleitung der verschiedenen Gottesdienste und sonstigen liturgischen Handlungen ausgegeben wurden. Ein 1699 unterschriebener Vertrag mit dem Komponisten und Kirchenmusikern Johann Bernhard Staudt legte fest, dass alleine jeden Sonntag ein Organist, vier Gesangs-solisten und sechs Instrumentalmusiker eingestellt werden und die Gottesdienste begleiten sollten.²⁵ Es ist davon auszugehen, dass Staudt und seine Nachfolger zudem zahlreiche Kompositionen und Vertonungen liturgischer Texte im Auftrag der Bruderschaft anfertigten. Allerdings sind uns keine dieser Werke überliefert. Neben der Kunstförderung scheint die Bruderschaft zuletzt noch als eine Art Investitionsmöglichkeit für die Wiener Bürgerschaft aufgetreten zu sein; so überließ die Bürgerwitwe Margaretha Ziegler 1682 der Bruderschaft 500 fl. und ließ sich davon lebenslang 5% Zinsen auszahlen.²⁶

Die der Dreifaltigkeitsbruderschaft eigene Geschichte als „Pestbruderschaft“, die mithin gemeinsam mit dem Kaiser für das Ende der Pest verantwortlich gewesen wäre, wurde von derselben planmäßig zu einem geschlossenen Narrativ ausgebaut. Nicht nur durch die Architektur und Ikonographie der Peterskirche, sondern auch über Predigten, Prozessionen und zuletzt natürlich den eigenen Druckschriften sollte nach außen hin das Bild einer für die Geschicke der Stadt

²² Die (Sub-)Diakone konnten freilich selber keine Messen zelebrieren, waren jedoch bei sog. „levitierten Hochämtern“ an Feiertagen und bei besonderen Messstiftungen notwendiger Bestandteil der Liturgie.

²³ Dabei handelte es sich um Absolventen des „Pazmaneums“, eines vom ungarischen Adligen und Kirchenfürsten Peter Pázmány 1623 gegründeten Priesterseminars für die Geistlichkeit des Erzbistums Gran/Esztergom, vgl. Felix CZEIKE, *Pazmaneum* = F. C., *Historisches Lexikon Wien*, IV, L – R, Wien, Kremayr & Scheriau, 2004, 510.

²⁴ Die ganze Liste samt den damit verbundenen Namen bei: DAW, Stadtpfarrn Wien I., St. Peter 1519–1779, Namen der Beneficiaten, Kuraten, Beichtväter und Priester an der k.k. Patronatskirche zu St. Peter (18.11.1779).

²⁵ Ediert und veröffentlicht in: Günter BROSCHE, *Johann Bernhard Staudt und die Kirchenmusik zu St. Peter in Wien: Ein bisher unbekanntes Dokument zur Kirchenmusikpraxis an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert*, Studien zur Musikwissenschaft, 1987, 23–33.

²⁶ Albert STARZER, *Regesten aus dem k. k. Archiv für Niederösterreich*, Wien, 1906, 392.

Wien entscheidend wichtigen Vereinigung präsentiert werden: Die Erzbruderschaft der Allerheiligsten Dreifaltigkeit als spiritueller Schutzwall Wiens.

Direkte und unverschlüsselte Eigenaussagen der Bruderschaft über sich selbst sind erstaunlich rar. Teil eines jeden Statutendruckes war ein Vorwort, in dem nicht nur die Theologie der Dreifaltigkeit in kurzen Zügen umrissen und ihre Bedeutung skizziert wurde, sondern in dem sich die Bruderschaft auch in direkte Kontinuität zu biblischen Geschichten und Personen stellte. In vorgeblicher Bescheidenheit werden die Bruderschaftsgründer in einer Reihe mit Adam, Noah, Moses, David, den Aposteln und Christus selber gestellt – wie diese seien auch die Wiener Bürger, die am Anfang der Bruderschaft standen, „[m]ittelmäßige, aber ausser allen Zweifel vor denen Augen Gottes gerecht und angenehmen Männer.“²⁷ Die meisten der biblischen Gestalten, die hier als Vergleich herangezogen wurden, spielen gemäß christlicher Überlieferung in der Heilsgeschichte der gesamten Welt freilich eine entscheidende Rolle. Durch das Zeichnen einer Linie zwischen diesen christlichen Heroen und der Erzbruderschaft der Dreifaltigkeit wird Letzterer implizit eine ebenso entscheidende Rolle in der Heilsgeschichte zugeschrieben. Auch eine später im Text eingeschobene Relativierung, dass „diße Hochlöbliche Erzbrüderschaft anders nichts seye, alß eine Versamblungviller Mentschen“²⁸, wird gleich darauf wieder korrigiert – gemeinsam mit den Engeln im Himmel sei es Aufgabe der Bruderschaft auf Erden, das dreifache Sanktus dem Herrgott zu singen. Und schließlich sei es niemand anderes als die hl. Dreifaltigkeit selbst gewesen, die letztendlich die Bruderschaft gegründet habe.²⁹ Diese überhöhte Selbstdarstellung über das Mittel der Anspielung findet sich auch in späteren Dokumenten der Bruderschaft. So wurde etwa ein Spendenaufruf von 1701 für den Neubau der Peterskirche mit einem Bild von frommen Israeliten illustriert, die für den Wiederaufbau der Salomonischen Tempels in Jerusalem selbst ihr letztes Hab und Gut noch herzugeben bereit waren.³⁰ Neben den eigenen Texten demonstrierte die Bruderschaft dieses von großer Bedeutung und göttlicher Mission geprägte Selbstbild in prächtigen Umzügen, aufwändigen Wallfahrten und heiligen Messen usw.

Die mit Sicherheit eindrucksvollste, dauerhafteste und wohl auch die wirkungsvollste Plattform der bruderschaftlichen Selbstdarstellung war natürlich die neugebaute Peterskirche, die als Meisterwerk barocken Kirchenbaus mitten in der

²⁷ BB, fol. 2^v.

²⁸ *Ebd.*, fol. 5^v.

²⁹ *Ebd.*, fol. 6^r.

³⁰ *Kirchenarchiv St. Peter*, „Bruderschafts=Büchl“, o. O. 1701.

Stadt viele Menschen von nah wie fern angezogen haben dürfte, und natürlich war es ganz im Sinne der katholischen Kirche der Gegenreformation und des Barock, wenn eine prächtige ausgestattete und mit unzähligen Bildern reich ausgeschmückte Kirche im Einklang mit den dort stattfindenden liturgischen Handlungen die Lehre und Weisheit einerseits und die ganze Macht und Pracht andererseits der *ecclesia triumphans* stimmungsvoll in Szene setzte.

Ist der Himmel (wie selber den geliebte Schooß-Jünger Joannes beschreibt) nur von Gold und kostbahresten Steinern erbauet, so ist aus fast gleicher Materi verfertigt dis Wunder-schöne Gottes-Haus. Pranget endlichen der Himmel mit annehmlichst-schwitzerenden Stern-Wacht, so glitzen auch auf beyden Seithen sicut stellae, wie Stern die auf denen Altar-Blätteren hin- und wieder durch den kunstreichen Pemsel entworffene Heilige Gottes³¹

erkannte der Festprediger P. Maurus Weymer zum Kirchweihfest 1734. Und auch in vielfältiger anderer Weise wurde im Konzert von Architektur bzw. Ikonographie der Kirche und den die Zeichensprache der Peterskirche deutenden, sich direkt an das Volk wendenden Predigten versucht, gegenüber der Wiener Öffentlichkeit ein bestimmtes Selbstbild der Bruderschaft zu vermitteln. Da die Festprediger gemeinhin von der Bruderschaft ausgesucht und bezahlt wurden³², ist davon auszugehen, dass diese homiletischen Botschaften auch im Sinne des Auftraggebers waren. Der Kirchenbau und die in bzw. vor der Kirche gesprochenen Predigten ergänzten sich hier und sind somit in einem Sinnzusammenhang zu sehen.

Der Kirchenbau stand wiederum im Spannungsfeld zwischen jenen Aussagen, welche die Bruderschaft treffen wollte, und dem starken kaiserlichen Einfluss. Dazwischen musste nicht notwendigerweise ein Konflikt entstehen, im Gegenteil: Als von Anfang an auf Treue gegenüber der habsburgischen Dynastie und dem Wohlergehen des „Hauses Österreich“ bedachte religiöse Vereinigung, die immerhin zahlreiche hochrangige Vertreter des Kaiserhauses und sogar drei Kaiser und eine Erzherzogin zu ihren Mitgliedern zählen durfte³³, kann hier wohl eher von einer großen Schnittmenge ausgegangen werden. Allerdings bedeuteten diese Mit-

³¹ Zit. nach POLLEROSS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, 144.

³² Vgl. z. B. BB, fol. 30^r–30^v. Dass die Bruderschaft der Predigt einen durchaus hohen Stellenwert einräumte zeigt sich etwa in der Bibliothek, die „zum Behuf ihres Predigt-Studiums“ für die Benefiziaten eingerichtet wurde (ebd., fol. 133^v.) oder in der Probepredigt, die Bewerbern auf ein bruderschaftliches Benefizium abverlangt wurde (z. B. DAW, Stadtpfarren Wien I., St. Peter 1519–1779, 18.12.1778).

³³ DAW, Stadtpfarren Wien I., St. Peter 1519–1779, Verzeichnuß Jener hohen Standes Personen die Sich eigenhändig eingeschriben, 1777.

gliedschaften nicht unbedingt, dass die regierenden Monarchen sich auch aktiv in die Ausgestaltung oder wenigstens Finanzierung des Neubaus einbrachten. Gerade die finanziellen oder materiellen Zuwendungen des Kaiserhauses fielen meist deutlich geringer aus, als die Bruderschaft es erhofft hatte, und auch innerhalb der Bruderschaft selbst ist keinerlei über die bloße Einschreibung hinausreichendes Engagement überliefert.³⁴ Ob der Neubau der Peterskirche wirklich „uneingeschränkt als Ausdruck kaiserlicher [d.i. Kaiser Leopolds I.] Intentionen und Ansprüche gelten“³⁵ kann, darf also bezweifelt werden, fallen doch gerade Leopolds Beiträge im Vergleich etwa zu denen seines Enkels Karl VI., der die Kirche immerhin mit einem Kupferdach ausstattete, deutlich bescheidener aus. Auf der anderen Seite rekrutierten sich gerade in der Führungsebene viele Bruderschaftsmitglieder aus dem Wiener Beamtenapparat, und über die kaiserliche Superintendentur war die Hofburg direkt und permanent am Neubau beteiligt, weswegen die Peterskirche wohl dennoch als gemeinsames Projekt der Erzbruderschaft und des kaiserlichen Hofes gelten kann.³⁶

Die der peterskirchlichen Ikonographie zugrundeliegende Botschaft kann in zwei Hauptthemen unterteilt werden: Zunächst wäre da einmal ein starkes patriotisch-kaisertreues Element in der landesherrlichen Patronatskirche; zum anderen aber (und hier darf man wohl von einer vor allem von der Bruderschaft ausgehenden Darstellung ausgehen) der Gedanke von St. Peter als metaphysischer Schutzwahl, von dem aus die Bruderschaft durch ihre Gebete und Messen göttlichen Beistand zum Schutz Wiens gegen Türkengefahr und Pestseuche wirksam herbeiflehlt. Tatsächlich kann man auch von einem in sich relativ geschlossenen und aufeinander abgestimmten Bildprogramm ausgehen, wie bereits ein Schreiben der in der Peterskirche tätigen Freskantenn Johann Rottmayrs von 1712/13 zeigt, in dem er eine beabsichtigte Vereinheitlichung andeutet.³⁷ Und auch wenn diese beiden Themenbereiche hier unterschieden werden, so gehören sie doch zusammen:

³⁴ Fürst erklärt Leopold zwar zum „Oberhaupt der Dreifaltigkeitsbruderschaft“ (FÜRST, 155), doch wird diese Bezeichnung durch die vorhandenen Quellen nicht gedeckt.

³⁵ *Ebd.*, 160. Fürst sieht gerade Kaiser Leopold als entscheidenden Impulsgeber für die Ausgestaltung der Kirche und stellt den Kirchenbau sogar als gezielte architektonische Propaganda des Kaiserhauses wider Frankreich und für den kaiserlichen Anspruch auf Italien dar (*ebd.*, 177f. u. 184), doch scheint mir dessen Passivität allen bruderschaftlichen Bestrebungen und Überlegungen gegenüber dem eher zu widersprechen.

³⁶ Gerade unter Karl VI., der aktiv und mit Interesse die Bauarbeiten begleitete und unterstützte, dürfte der kaiserliche Einfluss besonders ausgeprägt gewesen sein, vgl. POLLE-ROSS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, 187.

³⁷ *Ebd.*, 162f.

Der Kaiser war schließlich Mitglied dieser streitenden Bruderschaft und gleichzeitig auch im profanen Bereich der oberste Schutzherr der Stadt, der durch sein Gelübde gegen die Pest und mit Waffengewalt gegen die Osmanen kämpfte.

Als die Bruderschaft 1675/1676 St. Peter bezog, griff sie umgehend alte und bereits vorhandene Narrative auf und versuchte, sie den damals aktuellen Umständen angepasst neu unter Volk zu bringen. Besonders hervorzuheben ist hierbei die legendäre Gründung der Kirche durch Karl den Großen, Erster in einer langen Linie an westlichen Kaisern und damit ideeller wie genealogischer Ahnherr der Habsburger Monarchen. Durch die Instandsetzung der Peterskirche, die trotz mangelnder finanzieller Unterstützung seitens Kaiser Leopolds in der Öffentlichkeit primär als dessen Verdienst angesehen wurde³⁸, konnte sich der Habsburgermonarch in eine Reihe mit dem heiligen Urvater des westlichen Kaisertums stellen. Die Parallelen, die hierbei gezogen wurden, fielen sogar noch deutlicher aus:

Demnach Carolus Magnus der unsterbliche Teutsche Caesar im Jahr nach Christi Geburt 800. die Hunnen glücklich überwunden und aus Oesterreich hinweg geschlagen; liesse er zur Danckbarkeit gegenwärtiges Gottshaus zu Ehren des Heil. Apostels Petri von Grund erbauen und aufrichten,³⁹

predigte Emericus Pfendtner am Tag vor dem Beginn der Abbrucharbeiten 1701 in der Peterskirche – wie Karl der Große die Hunnen aus Österreich vertrieb, so wurden unter Kaiser Leopold 1683 die Türken von Wien zurückgedrängt. Beide Male wurde die „heidnische“ Gefahr aus dem Osten besiegt. Der Kaiser wurde hier als Verteidiger nicht nur des Vaterlandes, sondern auch des rechten Glaubens dargestellt. Diese Einheit von Thron und Altar wurde schon damals in St. Peter durch Kaiser Karl besiegelt und verdeutlicht, so führte Pfendtner weiter aus:

Carolus hat vorgesehen / daß dises gegenwärtige Gotthaus künfftig mit Häusern also werde umfangen werden / daß es das Centrum oder Mittel=dupf der Stadt Wienn behaupten werde [...] Carolus hat vorgesehen / daß Wienn künfftig der Sitz deren Römischen Kaysern seyn werde. Der Römische Kayser / und Römische Bischoff gehören zusammen: diser Ur-

³⁸ FÜRST, *Histori*, 155–157.

³⁹ Emerico PFENDTNER, *Architector Apostolicus: Das ist: Apostolischer Baumeister. Oder verpflichte Lob=und Ehren=Red von dem heiligen Apostel Petro [...]=Dulia austriaco-viennensis [...]*, hg. Emerico PFENDTNER, Augsburg, 1714, 271–281, hier 275.

sachen hat Carolus dem Petro zu Wienn schon damalen seinen Sitz wollen aufrichten.⁴⁰

Dementsprechend darf es nicht verwundern, wenn an diesem heiligen Ort, der nicht nur Mittelpunkt der Stadt Wien sein sollte, sondern sogar Frontlinie der gesamten Christenheit gegenüber den Gefahren des Ostens unter der Schirmherrschaft und dem Schutz des kaiserlichen Patrons, eben Jenem auch räumlich und bildlich eine gewichtige Rolle eingeräumt wurde. Der Kaiser saß im Neubau von St. Peter auf einem eigenen Thron im ersten Chorjoch, und nur von so weit vorne aus war es überhaupt möglich, das Kreuz oben am Hochaltar oder die Engelsgruppe dort zu sehen. Hier war die Phrase „Thron und Altar“ ganz buchstäblich zu verstehen, und hier fanden sich Monarch und Geistlichkeit in einem elitären Zirkel vor den Augen des versammelten Volkes zusammen.⁴¹ Noch heute prangt außerdem der Doppeladler Kaiser Leopolds I. in der Kirche als eindeutiges Zeichen kaiserlichen Machtanspruchs. Die uralte Verbundenheit des Gotteshauses mit dem westlichen Kaisertum, die sowohl die Habsburger als auch die Bruderschaft als Bauherren der Kirche betonen wollten, wurde auch durch verschiedene Herrscherstatuen symbolisiert, die am Hochaltar und den Altären der Querkapellen aufgestellt wurden: Karl der Große als legendärer Gründer der Wiener Peterskirche, Kaiser Konstantin als Erbauer von Alt-St. Peter in Rom als würdiges Grabmal des Apostelfürsten und ersten Bischofs von Rom, aber auch andere heilige Fürsten wie Ludwig, Leopold, Wenzel oder Georg finden sich in der Peterskirche verewigt. Wenn der Kaiser die Messe dort besuchte, so fand er sich von einer ganzen Reihe an Ahnherrn und moralischen Exempla umgeben, die seine noble Herkunft genauso betonten und visualisierten wie die große Zukunft, die gewiss noch vor ihm liegen würde.⁴² Freilich war gerade Karl der Große nicht nur der erste Kaiser der westlichen Christenheit, sondern galt auch als Urahn aller anderen Monarchien Europas, die sich letzten Endes auf das karolingische Reich zurückführen ließen. Durch die Betonung der Kontinuität und sogar Parallelität der Habsburger zu Karl dem Großen wurde somit auch der althergebrachte kaiserliche Anspruch auf die Anerkennung als Universalmacht bzw. „*monarchia orbis*“ verdeutlicht, der Vorrang vor allen anderen weltlichen Mächten der Christenheit gebühre.⁴³

⁴⁰ *Ebd.*, 274f.

⁴¹ POLLEROSS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, 186.

⁴² *Ebd.*, 196f.

⁴³ FÜRST, *Histori*, 167.

Für die Bruderschaft hingegen war nicht unbedingt die Betonung kaiserlicher Würde und Macht vorrangiges Ziel.⁴⁴ Vielmehr war es der Gedanke von St. Peter als Bollwerk Wiens und letztendlich der ganzen Christenheit gegenüber den vielfältigen Gefahren, die Stadt und Land bedrohen mochten, der das Selbstbild der Bruderschaft spätestens von dem Ende der Pest 1679 an entscheidend prägte und welches sie auf allen ihr zugänglichen Kanälen zu vermitteln versuchte. In verschiedenen Predigten wurde immer wieder versucht, dieses Bild von der Bruderschaft als Beschützer Wiens weiter zu vertiefen und zu verbreiten. Es waren vor allem die „Gefahren des Ostens“⁴⁵, denen sich die Dreifaltigkeitsbruderschaft stellen wollte: zum einen die Osmanen und zum anderen als besonders identitätsstiftendes Moment die Pestgefahr.

Soll aber diser Mangel deß Himmels [nachdem der dritte Teil der Engelscharen sich von Gott abgewandt hatte und gemeinsam mit ihrem Anführer Luzifer in die Hölle verbannt worden war] annoch können ersetzt werden? ja / und zwar durch die Hoch=Löbliche Versammlung hier in der St. Peter=Kirchen [sic!] zu Wienn[,] [...] [D]ie Außewählten ersetzen disen dritten Theil der gefallenen Engelen / und erfüllen ihren Abgang. Was [ein bekannter Bibelexeget] von denen Außewählten in gemein redet / kan noch füglicher von denen würdigsten Mitgliederer diser Englischen Ertz=Bruderschaft insonderheit gesagt werden / als die, vor anderen von GOTT scheinen erwählt zu seyn / den mangel deren abtrinnigen Engelen zu ergäntzen.⁴⁶

Der heilige Michael, den Frater Marcianus in seiner Predigt weiter anruft, galt als Schutzpatron des Alten Reiches und wurde insbesondere von Soldaten angerufen. Unter seiner Führung sollten sich die Mitglieder der Dreifaltigkeitsbruderschaft nicht nur darauf beschränken, gemeinsam mit den Engeln im Himmel das Sanctus zu singen, sondern auch tatkräftig mit den ihnen zur Verfügung stehenden Mitteln die Feinde Österreichs und der ganzen Christenheit zu bekämpfen. In „Wienn / welche[s] wohl aus allen Welt=Plätzen Civitas munita, eine Veste Stadt mag genennet werden / als an dero Mauer schon das zweyte mahl gantz Orient übel an-

⁴⁴ Wobei sie diesen Ideen mit Sicherheit nicht fernstand, stand doch schon am Anfang der allerersten gemeinsamen Wallfahrt ihrer Gründungsväter die Sorge um den Fortbestand des kaiserlichen Hauses.

⁴⁵ Zit. nach POLLEROSS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, 195 (leider ohne Quellenangabe).

⁴⁶ Fr. MARCIANUS, *Der auf Erden ersetzte Mangel des Himmels durch ein Hoch=Löbliche Ertz=Bruderschaft*, o. S.

geloffen / und der Türckische Mond seine Hörner zertrimmert⁴⁷, waren es nicht nur die Befestigungsanlagen, die Kasernen und Stadtwachen⁴⁸, die der kaiserlichen Residenzstadt zum Schutz gereichten, sondern auch und vor allem die Kirchen und Klöster der Stadt, von denen aus ununterbrochen ein gewaltiger Strom an Gebeten zum Himmel hinaufstieg, um Gottes Beistand zu erleben, seinen Zorn zu besänftigen und seine Gnade zu erbitten.⁴⁹ Die stärkste dieser geistlichen Trutzburgen war in den Augen der Bruderschaften unzweifelhaft St. Peter selbst, trug es doch den Namen des Apostels, der von Gott selbst als sein „Fels“ bezeichnet worden war, und war die Kirche doch auch der Heiligen Dreifaltigkeit als unzweifelhaftes Identitätsmerkmal und mächtiger Beistand der Christenheit geweiht. Manche Prediger sahen in St. Peter gar

ein grosses Kriegs=Heer / nicht zwar auf einem bläichen Todten=Feld / oder Freyhoff / sondern auf dem so genannten Peters=Freydhoff / wo ein Hoch=Löbliche Ertz=Bruderschafft mit ihren verbundenen Mitglideren ein gewaltiges Kriegs=Heer vorstellet: *Terribilis ut castrorum acies ordinata*: Michael der Ertz=Engel stehet an der Spitz dises Heer=Laagers / solchem als ein Haupt befelch zu geben. Die Stell der Kriegs=Beambten vertreten die Herrn Vorsteher / deren einige mit ihren Englischen Feld=Herrn gleichen Nahmen tragen.⁵⁰

Diese „Englische Heerschaaren [haben] mit ihrem Lob=Gesang den Erb=Feind Anno 1683. zimlichen Stoß geben“⁵¹, und vor allem im Anschluss an der Pestzeit des Jahres 1679 schrieb die Bruderschaft das Ende der Epidemie ihrem unablässigem Gebet und der Verwirklichung der Gelübde Kaiser Leopolds zu. „[G]eliebtes Wienn! hier stehet nun auch deine Peters=Burg und Haupt=Veste wider üblen pestilenzischen Lufft / eben destwegen auß allen deinen Vesten die Vestiste [...] Worzu dann hiesige löbliche Ertz=Bruderschafft / als die Guarnison oder Besatzung von diser Peters=Burg auch das Salve gibt / und sich inbrünstig hören last / bald mit dem Kugl=Knall ihrer Marianischen Rosenkrantz; bald mit den Se-

⁴⁷ Christoph ZENNEGG, *Haupt=Veste Von der Stadt Wienn Oder Peters=Burg [...]*, Wien, 1708, 6.

⁴⁸ Wobei in manchen Predigten auch die Tatsache, dass die Stadtguardia direkt neben der Peterskirche beheimat war, als göttliches Vorzeichen für die wahre Bestimmung der Peterskirche und der Bruderschaft herangezogen wurde, vgl. z. B. Fr. MARCIANUS, *Der auf Erden ersetzte Mangel des Himmels durch ein Hoch=Löbliche Ertz=Bruderschafft*, o.S.

⁴⁹ ZENNEGG, *Haupt=Veste Von der Stadt Wienn Oder Peters=Burg*, 7.

⁵⁰ Fr. MARCIANUS, *Der auf Erden ersetzte Mangel des Himmels durch ein Hoch=Löbliche Ertz=Bruderschafft*, o. S.

⁵¹ PFENDTNER, *Architector Apostolicus*, 273.

raphischen drey Gesang / Sanctus, Sanctus, Sanctus, Heilig / Heilig / Heilig [...] Et plaga cessavit, und die Plage hat auffgehört“.⁵²

Es mussten nicht immer solche kriegerischen Worte sein, mit denen die von der Bruderschaft bestellten Prediger die metaphysische Rolle der Peterskirche im Kampf der Christenheit gegen seine Feinde beschrieben. Von der anderen Seite aus betrachtet konnten Kirche und Bruderschaft auch als Horte und Garanten des Friedens gedeutet werden:

GOTT aber wie ich erweisen ist der wahre Friden / ey so ist ja euer gantze Ruhe in dem Friden / ist euer gantze Ruhe allein in dem Friden / so zihlet ja anheunt gantz recht der Vorspruch meiner heuntigen Ehren=Red auff euch: Requiescant in pace, daß nehmblich ihr vor andern Vermög eurer uhralten Bruderschaftt zum meisten vor andern in diesen schönen Göttlichen Drey=Einigen Friden ruhet.⁵³

Die erstere, aggressivere Deutung war allerdings die vorherrschende, und so ist es keine Überraschung, wenn etwa der Friedensprediger Ludwigstorff die Notwendigkeit sieht, einen großen Teil seiner Predigt mit Entschuldigungen für seine aus der Reihe schlagenden Gedanken zu verbringen.⁵⁴ Auch im architektonischen Bereich spiegelte sich das große Selbstbewusstsein der Bruderschaft wieder: die Engelschöre im Kuppelfresko etwa symbolisierten das gleichzeitige Singen des Sanctus sowohl auf Erden durch die Bruderschaft als auch im Himmel durch die himmlischen Heerscharen⁵⁵, und die Abbildungen z. B. der Jungfrau Maria oder der Erzengel wurden von den bestellten Theologen bewusst und in militärisch angehauchter Sprache als Beschützer Österreichs dargestellt.⁵⁶ Besonders deutlich wurde dies beim Bruderschaftsprediger Benno Hupp, der für St. Peter die Beze-

⁵² ZENNEGG, *Histori*, 11, 13f.

⁵³ Aemiliano Katzi von LUDWIGSTORFF, *Requiem, Oder Die Fröhliche Ruhe in dem Göttlichen Friden: Das ist: Lob= und Ehren=Rede / Auff das hohe Fest der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit [...]*, Wien 1709, o. S.

⁵⁴ Z. B. in folgender Weise: „Zürnet endlich nicht ihr andächtigte Brüder und Schwester der Hoch=Löbl. uhralten Bruderschaftt der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit / daß ich anheunt von dem Friden predige / da ich Euch doch anheunt / nicht zwar mit feurigen Pech=Kräntzen / wohl aber mit eyffrigen Rosen=Kräntzen / nicht zwar mit feurigen Knallen und Schiessen / wohl aber mit schönen Corallen des heiligen Rosen=Krantz und nachdrucklichenSchuß=Gebettern unter der schönen Generalin der Andacht / umb die Gnad GOTTes streiten sehe“, vgl. *ebd.*, o. S.

⁵⁵ POLLEROS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, 205.

⁵⁶ *Ebd.*, 199.

ichnung „Geistliches Zelt- und Kriegslager“ prägte und nahezu jede Heiligendarstellung der Peterskirche in diesen Kontext zu rücken wusste:

[W]ende deine Augen Christliche Seel auff den prächtig=gezierten Hoch=Altar dises gegenwörtigen Gotts=Hauses / so findest in disem Himmlischen Zeug=Hauß der HH. Dreyfaltigkeit jene Waffen / so vor Zeiten dem Constantino M. an Himmel wider den Tyrann Maxentium vorgeschriben worden / nemblich das H. heylwürckende Creutz / mit diser goldenen Himmels Vertröstung und Beyschrift: In hoc Signo vinces.⁵⁷

Auch die Nebenaltäre der Peterskirche waren in dieser Lesart Kriegszelte, von denen aus gleich einer geistlichen Artillerie unablässig Gebetssalven in Richtung des Feindes abgefeuert wurden, handle es sich dabei nun um osmanische Soldaten oder verborgene Pesterreger.⁵⁸ Auch durch die täglich gelesene Pestmesse sah sich die Bruderschaft in der Beschützerrolle Wiens gegenüber der Seuche.⁵⁹ Noch 1777 hieß es in einem Bruderschaftsbüchlein;

Was mußte also die Befreyung von dieser schaudervollen Straffe [der Pest von 1679] für dankbare Herzen in unsern Vätern schaffen? Wir haben ewig redende Beweise hievon noch itzt vor unsern Augen. Jene kostbare und prächtige Saule am Graben, die Gelübdmesse, welche in der St. Peterskirche täglich um 10 Uhr mit ausgesetztem hochwürdigsten Altarsakramente und unter lautem und vereinigt Gebete gelesen wird, selbst der prächtige Tempel, eine der schönsten Zierden unserer Vaterstadt, sagen es uns werden es auch unsern spätesten Nachkömmlingen noch eben so deutlich sagen, wie inbrünstig und aufrichtig die Danckbarkeit, der Eifer, die Religion und Andacht Leopolds des glorwürdigsten Kaisers und der Bürger und Einwohner Wiens gegen den dreyeinigen Gott, den Erretter unserer Vaterstadt, und unsers Vaterlandes gewesen sey.⁶⁰

Freilich zeigte sich schon bei der eher verhaltenen Spendenfreude des Adels nach der zweiten Pestwelle von 1713, dass dieses prominente Selbstbild der Bru-

⁵⁷ Benno HUPP, *Geistliches Zelt=und Kriegs=Lager / Das ist: Höchst=verpflichte Danckbarkeit / und Danckbare Erkenntnuß Gegen Der Allerheiligsten Unzertheilbaristen Dreyfaltigkeit Wegen Der durch Christliche Waffen Anno 1683. den 12. September glücklich=entsetzten Statt Wienn [...]*, Wien, 1684, o. S.

⁵⁸ POLLERROSS, *Geistliches Zelt- und Kriegslager*, 207.

⁵⁹ *Ebd.*, 195.

⁶⁰ *Kurzer Bericht von der hochlöblichen Erzbruderschaft unter dem Schutze und Titel der hochheiligsten göttlichen Dreyeinigkeit in der kaiserl. Königl. Patronatskirche in Wien, errichtet im Jahre nach Christi Geburt 1676*, Wien 1777, 11f.

derschaft bereits damals in der Wiener Öffentlichkeit wohl nur noch begrenzt verfangen konnte⁶¹, und so ist es wohl auch kein Zufall, dass die meisten gedruckten Predigten dieser Art aus der Zeit von vor 1730 stammen. Vor allem das Pestgedächtnis blieb innerhalb der Bruderschaft wohl bis zuletzt stark ausgeprägt, und auch die Selbstidealisierung als Wiener Schutzmannschaft gegen das Böse dürfte wohl noch lange bruderschaftsintern gepflegt worden sein.⁶² Für die breite Öffentlichkeit gibt es aber spätestens für die letzten 50 Jahre der bruderschaftlichen Existenz keinen Hinweis, dass dieses Selbstbild auch außerhalb der Bruderschaft ernst genommen wurde.

Abschließend sollen die Kernpunkte des bruderschaftlichen Selbstideals noch einmal zusammengefasst werden: 1. War die Bruderschaft eine gottgefällige Vereinigung, die mit ihrer Dreifaltigkeitsverehrung der ganzen Menschheit einen wichtigen Dienst tat. 2. Symbolisierte sie mit dieser Verehrung und ihrem Neubau von St. Peter nicht nur die religiöse Standfestigkeit Wiens gegenüber den muslimischen Osmanen, sondern auch die Verbundenheit des Kaiserhauses mit Stadt und Leuten. 3. Über die Ikonographie der Peterskirche versuchte die Bruderschaft darzustellen, dass die Habsburger als Nachfolger Karls des Großen zurecht Universalmacht der Christenheit seien. 4. War die Bruderschaft für ganz Wien gleichsam eine metaphysische Verteidigungslinie, die mit ihren Gebeten die Stadt vor Pest und Türkengefahr beschützte; in dieser Analogie waren die Bruderschaftsmitglieder Soldaten mit dem Vorstand als Offizierskorps und sahen sich selbst als *terribilis ut castrorum acies ordinata*, „schrecklich wie ein kampfbereites Kriegsheer“.⁶³ Im späten 17. und frühen 18. Jahrhundert, als wohl auch das Pestgedächtnis noch frisch war, verbreitete die Bruderschaft diesen Narrativ am intensivsten und wohl auch am erfolgreichsten; danach nahm das Interesse offenkundig stark ab, wenngleich dieses Selbstbild wohl intern noch weiter gepflegt wurde. Über diesen Narrativ versuchte sich die Dreifaltigkeitsbruderschaft über die anderen Bruderschaften Wiens zu erheben; diese Bemühungen würde man heute wohl als „unique selling point“ bezeichnen. Als Stein gewordener Überrest dieses Denkens schmückt indes die Peterskirche heute noch die Wiener Innenstadt.

⁶¹ SCHMIDT, „*Guarnison der Peters=Burg*“, 368f.

⁶² Dafür spricht der eben zitierte Text aus dem Bruderschaftsbüchlein von 1777 sowie die prächtige Ausgestaltung der Hundertjahrfeier zum Ende der großen Pest.

⁶³ Hld 6,3; wobei dieser Vers traditionell auf die Jungfrau Maria bzw. auf die Katholische Kirche als Ganzes bezogen wurde.

The Self-portrayal of the Confraternities in the Baroque Period through the Example of the Trinity Confraternity of St. Peter in Vienna

The Archconfraternity of the Holy Trinity was located in and administered St Peter's Church in Vienna from 1676 to its dissolution in 1783. During that time it became one of Vienna's most prominent confraternities, at its height counting tens of thousands of people amongst its members. This article examines the narratives used by the confraternity to set itself apart amongst its competitors. Following the plague of 1679, its members presented themselves as the spiritual counterpart to Vienna's soldiers defending the city against the „dangers from the East“, fighting for the safety of both the Imperial House and the City of Vienna itself.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*A magyarországi barokk kori Oltáriszentség-társulatokról**

A tridenti reformok nyomán sokféle vallásos laikus társulat alakult Európa-szerte. E társulatok tagjaikat karitatív munkára is ösztönözték, a kegyességgyakorlatok csúcán pedig minden esetben az Oltáriszentség vétele állt. Az Oltáriszentség tisztelete a középkor óta folyamatos, amely a tridenti zsinat határozatára¹ támaszkodva a katolikus megújulás folyamatában is fontos szerepet játszott. Tanulmányomban a barokk kori Oltáriszentség-társulatok kézikönyvei alapján próbálok felrajzolni a magyarországi helyzetet.

Ismereteim szerint magyarországi Oltáriszentség-társulat (Krisztus Teste társulat) számára nyomtatott kézikönyv először 1642-ben jelent meg,² amelyet az 1640-ben Rómában jóváhagyott soproni társulat³ számára adtak ki.⁴ A regulákban megfogalmazottak a későbbiekben gyakran az irgalmasság testi és lelki cselekedeteinek konkrét felsorolásával bővültek. Itt az egymás közti testvéri életre és békés problémamegoldásra hívja fel az egyik regula a figyelmet. A kötet szép imádságokat tartalmaz a szentmisén való részvételhez. Második fele az evangélikus hitelvekre adott válaszokat foglalja össze.

1672-ből (és későbbi kézikönyvkiadásokból) ismerem a nagyszombati ference-seknél működött társulatot. Regulasora a soproni társulat reguláival és búcsúfelso-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője.

¹ Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bátorterenye, Bp., Örökmécs, Szent István Társulat, 2004, nr. 1635–1661.

² *Manuale Sodalitatis SS. Corporis Christi erectae et confirmatae in Collegio Societatis Iesu Sopronii*, Viennae, 1642, 156 p. RMK III 1585.

³ A soproni társulat középkori előzményéről, a Confraternitas és a jezsuiták Krisztus Teste társulatának összeéréséről, a folyamatosságról: KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok, 2014, 1229–1272; i. h.: 1268–1269.

⁴ Uo., 1245. A társulat albuma: *Album Congregationis SS. Corporis Christi Sopronii S. I.*, Győri Egyházmegyei Könyvtár, Ms. I.51.

rolásával azonos tartalmú,⁵ a társulatba belépéskor mondandó ima latinul, németül és szlovákul is olvasható benne.⁶

A 18. század elejétől a *Breviarium Romanum* kiegészítéseként többször megjelent az Oltáriszentségről szóló officium, ezt a század második felében a gimnáziumi ifjúság Oltáriszentség-társulatai számára is kinyomtatták. Az utóbbi kiadvány többlete a búcsújegyzék.⁷

1750-ből Tokajból ismert egy Krisztus Teste társulat reguláit, búcsúit és ájtatosságait tartalmazó kiadvány.⁸ 1754-ből a nyitrai ferenceseknél alapított Krisztus Teste társulat ugyancsak magyar nyelvű kötete⁹ maradt fenn.

1737 újjévéré Kassán német nyelven jelent meg a rakamazi szüntelen imádó Oltáriszentség-főtársaság kézikönyve.¹⁰ Nem az az érdekes, hogy Rakamazon fő-társulat alakult, hanem, hogy szüntelen imádó társulatról van szó, s ez a század második felében egy-egy egész egyházmegyére kiterjedő társulati forma lett. Püspökeink egy része egyházmegyéjére kiterjesztett folyton imádó, szüntelenül imádó,

⁵ *Regulái és rendtartási az Úr Szentséges Teste Kongregációjában lévő atyafiaknak, mely a' Nagy-Szombati Kalastromban, Szent Ferencz szerzetin lévő Pátereknel vagyon*, Nagyszombat, Acad., 1672 (1707, 1709 is), 8°, [12] ff.

⁶ Az 1709. évi kiadást használtam.

⁷ *Officium de Sanctissimo Eucharistiae Sacramento juxta ritum Breviarii Romani, ad usum eorum, qui illud ex Privilegio Apostolico omnibus quintis feriis recitari solent*, Tyrnaviae, 1716, 1718; Cassoviae, Acad., 1724, 1735. – *Officium de Sanctissimo Eucharistiae Sacramento juxta ritum Breviarii Romani, in usum Sodalium Archi-Confraternitatis Venerabilis Sacramenti, pro studiosa juventute Agriensi Philosophica erectae. Accedunt Indulgentiae a Summis Pontificibus, Sodalibus ejusdem Venerabilis Sacramenti Confraternitatis, concessae*, Agriae, Bauer, 1764.

⁸ *Az teste lett sz. ige, avagy Kristus Urunk Leg-szentségesebb Teste Congregációjának regulái, búcsúi és ájtatossági, mely a kenyét-szín alatt el-rejtett Istenhez-való buzgóságból és a boldog halálnak megnyerésére [...] bé-bozotott, s föl-állítatott Tiszta Tokaj városában, Keresztelő Szent János oltalma alatt lévő Parochiális templomban, egy méltatlan egyházi rendben lévő paptúl, és megerősített [...] Barkóczy Ferenc [...] őexcellentiájától, s búcsúikkal fölékesítettett [...] XIV. Benedek római pápától, 1749*, Kassa, Acad., 1750, 12r, [24] p.

⁹ *Via Panis Coelestis: A' Mennyei Kenyérhez Vezető Út, Az Az: Az Oltári Szentség Tiszteletinek Mődgya. Hogy a' szerént tiszteltessék ottan el-rejtett Istenség minden Keresztény Hiveltül; Előre tételtek fel pedig azon Szentséges Úr Teste Társaságának Regulai, vagy Rend-tartasi, és abban-lévő Atyafiaknak a' Szent Pápától engedett búcsú: Melly Társaság a' Nyitrai felső-Városi Serafikus Szent Ferencz Szerzetin lévő Tiszteendő Pátereknel vagyon*, Az Elő-Járóknak engedelmével, Nagyszombat, 1754.

¹⁰ *Englischer Ehren-Preis des Glorreichen Göttlichen Fronleichnams Jesu Christi im allerheiligsten Sacrament: Das ist: Ausführliche Hand-Büchlein der Hochlöblichen recht Englischen Ertz-Bruderschaft von der immervährenden Anbettung des allerheiligsten Sacraments, denen in Gott andächtigen und eyfferigen Brüder und Schwester in Kayserl. Orth Rakamas, zu einer Geistl. Neu-Jahrs-Gab praesentiret Anno 1737*, Kassa, Acad., [1736?].

mai szóhasználatlaltal örökimádó társulatot alapított. A továbbiakban a fennmaradt kézikönyvek alapján ezeket tekintem át.

Az Egerben 1756-ban Barkóczy Ferenc püspök által felállított egyházmegyei Oltáriszentség-társulat terjedelmes kézikönyvét¹¹ Eszterházy Károly püspöksége idején is változatlanul adták ki, csak a század végén frissítették fel az 1769. évi harmadik kiadást, az általános imakönyvekhez közelítő formában.¹² Másutt is ez figyelhető meg, ez a társulatok számára kiadott, imákat és énekeket is tartalmazó kötetek elmozdulási iránya. A búcsújegyzék végig a kötetben maradt.

Az egri társasági kiadvány magyar és német nyelvű változatai (a terjedelmes kötetben csak kevés az eltérés a magyar és a német változat között) nagyon alapos leírást adnak a társaság szerkezetéről: protektor a püspök, igazgató a káptalan kijelölt tagja, tanácsosok az esperesek vagy plébánosok közül kerültek ki. A helyi társaság irányítója a plébános, aki negyedévente tett jelentést. Őt világi előjáró segítette, aki írástudó volt, egyúttal sáfár is, s minden ingó és ingatlan vagyont könyvelt. Évenként számadást kellett tartani, és jelenteni a konzultornak. Kétkulcsos ládában őrizték a könyvet és a pénzt, az egyik kulcs a plébánosnál volt. A társaság fő ünnepe az Úrnap, ekkor hat tag fáklával a Szentség körül, a többiek a társaság zászlaja alatt mentek a körmenetben az Oltáriszentség előtt, a Szentség után ugyanígy az asszonyok. Úrnap nyolcadában a szentmise és vecsernye idején az Oltáriszentség előtt ketten vagy négyen térdelve imádkoztak a társaság ruhájában. Ugyanígy végezték az imádkozást a negyven órás ájtatosságnál (pünkösöd, pünkösdhétfő, pünkösdkedd reggel 6-tól 12-ig és 13-tól 18 óráig). Pontosan leírja a szabályzat az újhold vasárnapjain és a nagyhéten tartandó ájtatosságokat. Buzdítja a tagokat, hogy ne csak sátoros ünnepeken és nagycsütörtökön, hanem lehetőleg minden hónap első vasárnapján áldozzanak. Részletezi az Oltáriszentség beteghez való vitelének rendjét, szól a betegek gondozásáról, a halottak eltemetéséről, a társaság elhunyt és élő tagjaiért mondandó négy-négy énekes miséről, a felebaráti szeretet-

¹¹ *Minden Társaságok Annyának Azaŕ. Az Egri Püspökségben Fel Állítatott Oltári Szentség Főtársaságának Könyvecskéje, melyben foglaltatnak a' búcsúk, regulák és a mindennapi ájtatosságoknak gyakorlására alkalmaztatott imádságok és énekek*, Eger, Royer, 1756¹, 8^o, 344, [3] pp.; Eger, Püsp. Oskola, 1769³, 8^o, 7 f., 244, 2 p.; *Erbauliche Andachts-Übungen sammt Ablaß, und Satzungen einer hochlöblichen Ertz-Bruderschaft des Allerheiligsten Altar-Sacraments in dem Ober-Ungarischen Bisthum Erlau*, Erlau, in der Bischöflichen Buchdruckerey, 1783.

¹² A bővítés jelentős. Például a három officiumot további nyolccal megtoldja, egri nyomtatványokat helyez el (köztük Pázmány *Imádságos könyvének* részleteit) az 1769. évi kiadásba.

ról, az Oltáriszentség jelenlétében való viselkedésről, ismerteti a tudnivalókat az Oltáriszentség éjjeli s nappali, és meg nem szűnő imádásáról.

Az egerszalóki albumban volt lehetőségem megnézni, hogyan nézett ki a szüntelen imádás időbeosztásának anyakönyvi rögzítése. A szüntelen imádó társulatokról leírják (általában a regulákban), hogy belépésekor minden tag húz egy időpontot (ez évente egy órát jelent), amikor, ha nappalra esik, lehetőség szerint templomban, ha éjszakára, akkor otthon imádja az Oltáriszentséget. Ahhoz, hogy legalább egy személy mindig imádkozzon, $24 \times 365 = 8\,760$, azaz közel 9 000 beiratkozott tag kellett. Egerszalókon az 1769. évi megalakulás napján több mint 500-an iratkoztak fel, s mindenki adatsorában szerepel a kihúzott óra is.¹³

A reggeli imádságokhoz csatlakoznak reggeli és szentmisére való énekek. A papoknak szóló intés: „okvetetlenül minden szentmise alatt a népet énekeltség, és a kántoroknak meghagyják, hogy az alább feljegyzett éneket ők versenként a nép előtt, a nép pedig utánuk, énekeljék”. Miséénekként az egész szentmisét végigkövető ének, a *Jertek keresztény lelkek az Istent dicsírni...* kezdetű szerepel. Ezt követi az Oltáriszentség-officium, litániával és himnuszokkal, majd további officiumok: Jézus nevééről, Szűz Mária makula nélkül való fogantatásáról a Lorettói litániával, aztán néhány szenthez való ima vagy ének (őrzőangyal; Szent János, a püspökség patrónusa; Szent István király [himnusz, a német változatban eltérő ének szerepel]; Szent László; Szent Imre, Szent Erzsébet; Nepomuki Szent János [himnusz]); Mindenszentek litániája. Magától értetődően terjedelmes a szentgyónás és szentáldozás imádságait és tudnivalóit tartalmazó rész (183–231), amit a közönséges imádságok összeállítás követ. Az estvéli ájtatosságot a bűnbánati zoltárok közlése követi (Pázmány imakönyvével egyezik a szöveg). A kötetet a hit, remény és szeretet gyakorlásáról szóló ének (*Uram hiszek és reménylek, tiszta szívből szeretlek...*, 9 versszak) zárja.

Az egri egyházmegyében sok Oltáriszentség-társulat működött a 18. század második felében,¹⁴ a társulatok feloszlásáról, a vagyoni elszámolásról készült beszámolókból ez pontosan rekonstruálható. A helyi nyomda termékei közül magyar

¹³ Az egerszalóki társulat albumát 1769-től 1805-ig vezették, az 1769–1788 közötti időszak adatait (talán a II. József uralkodása idején történt feloszláskor elvitt eredetiből) másolatban olvashatjuk. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Ms 2074.

¹⁴ A társulatok feloszlásáról és vagyoni elszámolásáról az 1784–1785. évi jelentések az egri Főegyházmegyei Levéltárban tanulmányozhatók az Archivum vetus, nr. 65–67. sz. jelzettek irataiból.

nyelven is ismerünk néhány kiadványt, amelynek célja, hogy az Oltáriszentség imádságában legyen vezérfonal.¹⁵

Eszterházy Károly püspök 1764-ben az egyetemi rangra emelni kívánt egri püspöki iskolában is Oltáriszentség-társulatot alapított, melynek élénk működéséről a társulat által vezetett diáriumból tájékozódhatunk.¹⁶

A váci Oltáriszentség-társulat szabályai az 1757-es kiadásban latinul és németül is fennmaradtak.¹⁷ A beiratkozás úgy történt, mint bármely más társaságba: gyónással, áldozással és az albumba történő bejegyzéssel. Vácott a szegények kivételével 1 forint beiratkozási díjat, negyedévenként és Úrnapiján két krajcárt kellett fizetni. Csütörtökönként szentségkitételes mise és belső körmenet volt a székesegyházban, az esti harangszóra a tagok három *Miatyánkot* és *Üdvözlégyet* imádkoztak. Nagycsütörtökön mindenki gyönt, áldozott. Ha a szentséget beteghez vitték, aki tehetett, ájtatosan kísérte az Oltáriszentséget. A tagok kölcsönösen szeressék egymást – olvashatjuk a regulákban –, segítsék a szegényeket, látogassák a börtönöket, és gyakorolják a többi keresztény erényt. A halálra ítélt katolikusért kitett Szentséggel mondott misén áhítatosan vegyenek részt. Az elhunyt tagot, ahányan csak tudják, kísérik a sírhoz, a szegények temetését a társaság kasszájából fizessék, a halottért (egy énekes és négy csendes) misét mondassanak. Negyedévenként és halottak napján ünnepi requiemet mondatnak a társulat elhunyt tagjaiért, utóbbi időhöz kapcsolódva az élő tagokért is.

1767-ben Róka János a megalakulás tízéves évfordulóján mondott prédikációjában, amely Budán és Bécsben is megjelent, Migazzi Kristóf püspök dekrétumára hivatkozva fejtette ki, hogy a többi jámbor társaságnál hasznosabb az Oltáriszent-

¹⁵ *Az Oltári szentség előtt Kristus Urunk [...] tiszteletére [...] rendeltetett ájtatosság*, Eger, Püsp. Oskola, 1773, 8^o, 23 p. – *Háborúságnak idején minden vasárnapokon dél után Szent György napjátul fogva Szent Mihály napjáig 6. órákor; Szent Mihály napjátul fogva pedig Szent György napjáig ötöd-fél órákor az Oltári Szentség előtt rendeltetett ájtatosság: 1778. esztendőben*, Eger, 1778, 8^o, 14 p.

¹⁶ Az Egri Szemináriumi Könyvtárban őrzött diárium: *Diarium [...] Archi-Sodalitatis Eucharistiae Sacramenti erectae in Episcopali Schola Agriensi, auctoritate et approbatione [...] Caroli [...] Eszterházy [...] 17. Martii 1764.* – A társulat zenei eseményeiről: BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje, 1687–1887*, Bp., Akadémiai, 1987, 170–175.

¹⁷ *Regulae congregationis Sanctissimi Corporis Christi, a confratribus utriusque sexus tam Parochiae superioris, quam inferioris observandae*, [kolofon:] Budae, Landerer, 1757, [8] p. – *Statuta und Regeln der in hiesiger Bischöflichen Residenz-Stadt Waitzen in der Domkirchen des Heil. Ertz-Engels Michael aufgerichteten Bruderschaft des Allerheiligsten Fronleichnams Jesu Christi, wie sich die Brüder und Schwestern, sowohl in oberer als Unterer Pfarrerey, zu verhalten haben*, Ofen, Landerer, 1757, [8] p.

ség-társulat.¹⁸ A váci Oltáriszentség-társulat által gyakorolt negyven óráig tartó imádság idejére, valamint a vasár- és ünnepnapai ájtatosságokra, azok egy irányba terelésére jelent meg Szerdahely Gábor *Különféle ájtatos imádságok* című kötete 1796-ban, melynek célja mintha a szétszórátásra utalna: „ha elszéljedve is, egyes imádsággal egy dolgot fogunk kérni az Istentől”. Korábban, például 1772-ben „az Oltáriszentség Társulat tagjainak buzgó ájtatosságok gerjesztésére” jelent meg *Kézi könyvetske vagy-is mindennapi imádása a' fölséges Oltári Szentségnek*. Benne található „Rosárium vagy olvasó az Oltáriszentségrül, mellyel élhetnek az órabéli ájtatosságkor, akik olvasni nem tudnak”, énekek, búcsújegyzék és egyéb tudnivalók. A folytonos Oltáriszentség-imádás órájának húzásáról ezt olvashatjuk benne: „a béiratáskor húz az ember csak szerencsére valamely papíroskát némely edényből, amelyen bizonyos napnak órája fog találtatni, és azon óra alatt köteles lészen a fönn írt mód szerint a nagyméltóságú Oltáriszentséget ájtatos buzgósággal imádni.” Nappal általában a templomban, „éjjel ki-ki házájánál végezze el”. „Ha valaki a kivont órát el nem végezheti személye szerint, valamely akadállá végett, rendelhet maga helett, (ha kitelhetik tőle), aki azon órában imádkozzon. Ha pedig azt nem cselekedheti, hogy mást állítson, eleget tészén kötelességének, ha buzgó fohászkodással e nagy szentséghez célzó igaz hitét bizodalmas reménségét és égő szeretetét gerjeszti föl magában.”¹⁹ (A társulati könyvekben gyakran olvashatunk a hit, remény és szeretet felindításáról, a váci *Kézi könyvetské*ben az alábbi imafüzér részeként: a hitnek, imádságnak, reménségnek, szeretetnek, hálaadásnak, töredelmességnek indulatja, a tulajdon akaratnak átadása, a kérésnek, elégtételnek indulatja.)

Székesfehérvárott Séllyei Nagy Ignác püspökké kinevezése után egyházmegyére kiterjedő Oltáriszentség-társulatot alapított, a magyar és német nyelvű kézikönyvek címlapján püspöki címere látható.²⁰ A két kézikönyv²¹ egymástól jelentősen eltér

¹⁸ A dekrétumban: „[...] dignitate sua reliquarum omnium princeps est.” Joannes Baptista RÓKA, *Erläuterter Vorzug und sonderbarer Nutzen der hochlöblichen Haupt-Bruderschaft des allerheiligsten Fronleichnams Jesu Christi vor den übrigen Löblichen Bruderschaften*, Ofen, Landerer, 1767, 14. A címlapjában eltérő bécsi kiadás: Johann ROCKA, *Lobrede über die Herrlichkeit des inneren Werthes, und Richtigkeit der äußeren Wirkung der von [...] Christoph [...] Migazzi [...] in der erwähnten Bischöflichen Stadt Waitzen eingeführten Erzbruderschaft des allerheiligsten Fronleichnams Jesu Christi*, Wien, Trattner, 1767.

¹⁹ *Kézi könyvetske vagy-is mindennapi imádása a' fölséges Oltári Szentségnek e' szent társaság tagjainak buzgó ájtatosságok gerjesztésére*, Vác, Ambro, 1772, 53–58.

²⁰ Nagy Ignác imakönyvkiadásairól: SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről (1780, 1789)*, Magyar Könyvszemle, 2016, 319–336.

²¹ [SÉLLYEI Nagy Ignác], *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a Székesfehérvári Püspökségben*, Pest, Royer, 1780, 8°, [470] p.; *A Szentlélek Istenhez való nyolcadnapi ájtatosság*,

tartalmában is, a német nyelvű jóval karcsúbb, inkább hasonlít más Oltáriszentség-társulati kézikönyvekre, mint a székesfehérvári magyar nyelvűre.

Az Oltáriszentség-társulat magyar kézikönyvének elején a társulati könyvekben szokásos rendben állnak a társulatalapítási ügyek iratai (1778). Ezt kíséri a kötet elején a püspök papjaihoz intézett körlevele, latinul. Aztán következnek „A társaságbélieknek kötelességei”, melyek az egri és a váci társasághoz hasonlóak; „Az Oltáriszentségről való rövid tanúság” [tanítás], majd az Oltáriszentségről „szentírásbéli litánia”, tizenhat jól komponált könyörgéssel, az Oltáriszentségről „más litánia”, Pázmány Péter *Imádságos könyvéből* kiemelt könyörgéssor és Oltáriszentségről szóló himnuszok magyar fordításban. A továbbiakban imák közé ékelve találunk még tizenhárom éneket, ezek közül tizenkettő válogatás Beniczky Péter *Magyar rhytmusok* c. kötetéből,²² köztük Beniczky Péter, Nyéki Vörös Mátyás és Rimay János verseivel, az utolsó vers (*Könyörülj rajtunk Istenünk, / Mert, ámbár történt véténünk...*) szerzője ismeretlen. A Beniczky 1771. évi kiadásában együtt szereplő Nyéki-versek és Rimay-vers egy hagyomány által már egybeérlelt bűnbánati versfüzér. A kötet húsz verses éneket tartalmaz.

Nagy Ignác a Rómából magával hozott reformeszméket és a hazai hagyományokat igyekezett összeilleszteni. Hazai lelkiségi művekből válogatott tematikus részletekkel bővítette az egyházmegyei Oltáriszentség-társulat kézikönyvét. Kívülről nézve meglepőnek tűnik, hogy két terjedelmes imakönyve nélkülözi a Székesfehérvár múltjához jól kapcsolható és 1771 után különösen élénk Szent István-kultuszt. A hiány oka akkor világosodik meg előttünk, ha tanulmányozzuk a Nagy Ignác által *A keresztény embernek valóságos ábítatosságáról* fordított Muratori-művet.²³

A Ludovico Antonio Muratori nevével fémjelzett katolikus megújulás szellemiségétől messze áll a hitvita. Nagy Ignác imakönyveiből hiányoznak a hitélet lényegét eltakaró külsőségek, formaságok táplálását segítő részek, nem szerepelnek benne külsőséges áhítatok, például az Isten és a felebarát szeretetére közvetlenül nem ösztönző szenttisztelet. A *Biblia* és a szentmise került központba, valamint a keresztény szeretet helyes értelmezése. Mindennek tanúja az egyházmegyei Oltári-

mely a Székesfehérvári Püspökségben [...] kiadatott és rendeltetett, [h. n.], [é. n.], 77 p., 8r. – *Das allerheiligste Altarsakrament immerwährend-anbethende Bruderschaft in dem Stuhlweissenburger Kirchensprengel*, Stuhlweissenburg, bey Adam Augustin Lang, [é. n.], [13], 196, [2] p.

²² BENICZKY Péter, *Magyar rhytmusok [...] első része szép isteni dicséreteket és penitenciatartásra indító énekeket foglal magában, második közönséges magyar példabeszédeket [...]*, Pozsony, Landerer, 1771.

²³ *Lamindus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak [...] a keresztény embernek valóságos ábítatosságáról költ munkája*, [ford. SÉLLYEI NAGY Ignác], Eger, Bauer, 1763.

szentség-társulat alapítása és a tagok számára igényesen válogatott ima- és énekszövegek kézbeadása.

A székesfehérvári egyházmegyében Nagy Ignác kérésére Ányos Pál készített új énekeskönyvet, amelyben tetten érhető az a szándék, melyet Muratori áhítati művei sugallnak: a *Szentírás* és a szentmise kiemelt helyre kerülése. A püspök 1789-ben megjelent, *A kereszténynek ájtatossága* című imakönyve²⁴ (benne 26 verssel) azt a reformkatolikus lelkületet tükrözi, amelyet Muratori-fordításával először 1763-ban szólaltatott meg. A fiatal egyházmegye püspökeként nem engedte, hogy a Bécsből erőltetett racionalista irányzat ima- és énekszövegei mintegy vezényszóra irányítsák hívei vallásos lelkületét.

Az 1780-as és 1789-es imakönyvek jó stílusúak, bensőségesek, gyakran misztikumba hajlók, régebbi imakönyvek szövegeit, fordulatait idézik fel. Pázmány Péter *Imádságos könyv*éből mindkettőben terjedelmes szövegegyezések akadnak. A 18. század közepétől más imakönyvek is tartalmaznak énekeket, de nem jellemző rájuk az imáknak és énekeknek az az összehangolása, ami Nagy Ignác imakönyveire. Az 1789. évi általános imakönyv nagy újdonsága, hogy tartalmazza Ludovico Antonio Muratori szentmiséről írt tanulmányszerű munkáját, az állandó szövegrészek, így a misekánon anyanyelvű fordításával együtt. A felsoroltak azt tanúsítják, hogy Nagy Ignác püspök tudatosan, a katolikus megújulást szem előtt tartva, azt a hagyományhoz illesztve állította össze imakönyveit.

A szepesi püspökség 1779-ben megjelent kézikönyve²⁵ szerint a királynő elrendelte, hogy ne legyen nap és óra, amikor valahol országában az Oltáriszentséget ne imádnák.²⁶ A szintén újonnan alapított püspökség főpásztora, Salbeck Károly körlevelében közölte papjaival a Rómában engedélyezett egyházmegyei főtársulat szabályait. Ezek közt szerepel az év egy órájának kihúzása, amelyen templomban vagy

²⁴ [SÉLLYEI NAGY Ignác], *A' kereszténynek ájtatossága és hitbéli tanúsága, melyben rövideden megmagyaráztatik minden, a' mi az idvességre szükséges*, Pozsony, Landerer, 1789, 8^o, 372 p.; *A keresztény hitnek értelme, melyben rövideden megmagyaráztatik minden, ami az idvességre szükséges*, Pozsony, Landerer, 1789, 8^o, 244 p.

²⁵ *Büchel der hoch Löblichen Erzbruderschaft des Allerbeiligsten Fronleichnams unsers Herrn Jesu Christi, welche in Zips von Ihro Bischöflicher Excellenz, als dieses Bistums den ersten und obersten Hirten ist errichtet worden, worinen die Regel, Ablässe und andere Andachten dieser hoch Löblichen Erzbruderschaft zu erzeihen sind*, Leutschau, Michael Podhoranßky, 1779.

²⁶ „[...] Apostolische Königin Maria Theresia [...] hat vor etlichen Jahren mildigst verordnet, und auch ihr gnädiges Dekret durch das ganze Königreich Ungarn kund machen lassen; womit Sie will, daß kein Tag ja kein Stund im Jahre vorbegehe, wo das Hochwürdigste Altars Sakrament an einigen Orth dieses Königreichs nicht angebethet wurde.“ *Büchel, i. m.*, 3–4.

otthon az Oltáriszentséget imádja a tag. (Ez szerepel Vácott, Egerben, Székesfehérvárott is.) A kézikönyv mintát ad az egyéni és a templomi közös Oltáriszentség-imádásra, s a többi kézikönyvre jellemzően énekek is szerepelnek benne.

A Csanádi Egyházmegye Oltáriszentség-társulatának mindössze egyetlen, egy-leveles, kifüggesztésre kinyomtatott plakátját ismerem, amely az 1780-ban Rómában jóváhagyott öt pontos regulát és a búcsújegyzéket tartalmazza. A regulák az Oltáriszentség fokozott tiszteletének alkalmaira, békés életvitelre, a gyermekek és alattvalók istenszeretetre és istenfélelemre való nevelésére buzdítanak. A más társulatok regulái között szereplő, a beiratkozásról és az istentiszteletről szóló pontokat, továbbá az irgalmasság cselekedeteire buzdítást a búcsúk elnyerésének feltételeiként ismerhették meg a társulatba belépők. A plakát nem tartalmaz semmiféle utalást a folytonos Oltáriszentség-imádásra. A Győri és Pécsi Egyházmegye társulatáról is ismerünk adatokat, de a kiadványaikat nem sikerült látnom.

A 18. század közepe utáni egyházmegyei Oltáriszentség-társulatok (Eger, Vác, Székesfehérvár, Szepes) alapító püspökei tanulmányaik idején (valamennyien Rómában tanultak) találkoztak a reformkatolicizmus eszméivel. A tridenti zsinat határozatára hivatkozhattak, sőt az uralkodónő, Mária Terézia királynő is támogatója volt az Oltáriszentség-kultusznak, tagjává vált az egri és a székesfehérvári társulatnak.²⁷ A társulatokat egyházmegyénként főpásztori alapítás fogta egybe, az egyházmegyei főtársulattal azonos helyzetbe hozva a plébániák közösségeit. A katolikus megújulási szándék a társulatok számára kiadott lelkiségi könyvekben is kimutatható. Közös a társulati regulákban, hogy nemcsak vagy nem elsősorban a jámborságra, hanem az irgalmasság testi és lelki cselekedeteire ösztönzik tagjaikat, és a gyakran csak külsőséges plébániái kereteket szinte az egész egyházmegyére kiterjesztve, új lelkiségi tartalommal töltik meg, ezzel együtt szoros, új szervezeti hálóval szövik át az egyházmegyéket. A hívek jelentős része ezáltal maradhatott a szekularizációs, racionális hullámon kívül.²⁸

²⁷ SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia Eucharistia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, 2005/1–2, 5–40.

²⁸ Az elmondottakkal nem kívántam kisebbiteni más társulatok (elsősorban a Szentháromság-, Jézus Szíve- és Rózsafüzér-társulatok) szerepét.

Confraternities of the Eucharist in Hungary in the Baroque Period

This paper undertakes to present the content of volumes (brochures, regulations, devotional exercises, prayer books, songs, etc.) published by confraternities of the Eucharist. It also aims to show the characteristics of these sodalities, examines the spreading of confraternities of the Eucharist and the genre peculiarities in their publications.

SZIGETI JENŐ

Protestáns házi gyülekezetek a 18. században

Miért maradt meg a 18. század vértelen ellenreformációja, a katolikus restauráció politikai szorítása ellenére a magyar protestantizmus?¹ Hiszen Ausztriában, Észak-Itáliában vagy Lengyelországban a nálunk használt módszerekkel sikerült megszüntetni vagy törpe kisebbséggé visszaszorítani a protestantizmust. Az okot nem elég ügyes ágenseink² diplomáciai tevékenységében keresni, az artikuláris helyek³ áldozatos működése sem kellő magyarázat. A felelet: a magyar protestantizmus megőrizte a puritán magán-kegyesség gyakorlásának (praxis pietatis) régi formáit.

A protestáns népi vallásosság kutatása során kevés figyelem fordult eddig a házi istentiszteletek vizsgálatára, pedig ennek a kegyességi gyakorlatnak jelentős szerepe volt a magyar protestáns egyházak megmaradásában. Véleményem szerint ez az egyik oka annak, hogy a 17–18. századi katolikus restaurációnak a térítő püspökök⁴ és a szorgalmasan misszionáló szerzetesek⁵ fáradozása ellenére sem sikerült az egész országot ismét katolikussá tenni. A pap által végzett vagy pap nélkül gyakorolt kics csoportos istentiszteletek rendje akkor is szilárd alapot adott a protestáns gyülekezeteknek, amikor templomaiktól, szabad istentisztelet tartásától megfosztot-

¹ A korszak katolikus összefoglalása: SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II, Bp., Ecclesia, 1984, 285–316; HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Adriányi, 1973 (Auróra Könyvek), 230–368. Protestáns összefoglalása: BÍRÓ Zoltán, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949, 93–204; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 101–200.

² Vallási ügyvivők a bécsi udvarnál 1713–1867 között. – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeli lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 15–16.

³ *Uo.*, 32–33.

⁴ Elég itt Padányi Bíró Márton veszprémi püspök hírhedett munkájára utalni: *Enchiridion [...] de Fide, Haeresichis, ac eorum asseclis, In genere de Apostatis, deque Constitutionibus, atque Decretis Imperatorum ac Regum, contra Dissipatores Catholicae Ecclesiae editis [...]*, Jaurini [...], 1750. – Padányi Bíró Márton munkálkodásához: PEHM József, *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*, Zalaezerszeg, 1934.

⁵ Kelemen Didák fél országra kiterjedő minorita missziójáról: SZIGETI Jenő, *Imádságos könyvek – ponyván*, Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica, 2008/1, 141–154.

ták őket. Elegendő erőt adott ahhoz, hogy az ellenreformáció nehéz évtizedeit átvészelve az egyház.

A házi istentisztelet nem díszes liturgikus esemény, hanem a személyes kegyesség egyik fontos megnyilvánulási formája. Ezért nem a református liturgika történetébe eső téma ez, hanem inkább a kegyességtörténeti kutatások feladata fényt deríteni a református ember vallásosságának eme fontos megjelenési módjára. Szépirodalmi példája ennek a kegyességi formának Baksay Sándor (1832–1905) *Patak banya*⁶ című kisregénye, melyről Mikszáth Kálmán azt írta, hogy „elbeszéléseinek egyik legcsiszoltabb gyöngye”. Baksay nemcsak református püspök, író, műfordító volt, hanem kiváló néprajztudós is. Ez a kisregénye is, amely a 18. században játszódik, ezt tükrözi. Egy falu a 18. században a házi istentiszteletek gyakorlása révén maradt református, annak ellenére, hogy a földesúri hatalom elűzte a faluból a református prédikátort, és nem engedett nyilvános vasárnapi istentiszteletet.

Dolgozatomnak nem témája, hogy a házi, családi istentisztelet egész történetét áttekintsem. Csak néhány 17–18. századi dokumentum ezzel kapcsolatos adataira szeretném a figyelmet ráirányítani.

A családi istentiszteletet már Kálvin is szorgalmazta.⁷ Jelentőségét igazán a puritanizmus ismerte fel. Igazat kell adnunk Révész Imrének, aki már 1943-ban ezt írta a puritanizmus kegyességéről: „A bibliás és zsoltáros magyar református ember és család típusa tulajdonképpen ebben a korszakban alakult ki.”⁸ A puritán kegyességi irodalom lett a további századokban a házi istentisztelet alapja és munkálója, hiszen Medgyesi Pál *Praxis Pietatisa* (1636),⁹ *Lelki ábécé* (1645)¹⁰ című könyve és többi írásai a magán kegyesség munkálását tűzték ki célul.¹¹ Köleséri Sámuel (1634–1683) Jó-

⁶ BAKSAY Sándor, *Szederindák: Válogatott művek születésének 150. évfordulójára*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982.

⁷ *Corpus Reformatorum* LI, 744; LXI, 53. Vö. NAGY Sándor Béla, *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint*, Debrecen, 1937 (Theológiai Tanulmányok, 51), 25–26, 122. és 124. jegyzet.

⁸ RÉVÉSZ Imre, *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből: A. N. Somerville magyarországi körútja (1887–1888)*, Debrecen, 1943, 7.

⁹ RMNy 1641. Újabb kiadása: MEDGYESI Pál, *Praxis Pietatis*, kiad. INCZE Gábor, Bp., 1936. (A műből való idézetek ebből a kiadásból származnak.)

¹⁰ RMNy 2213. Sárospataki kiadás: RMNy 2434. Az 1684-es keresdi kiadás: RMK I 1319.

¹¹ *Medgyesi Pál redínus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk., bev. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRY L. János, Debrecen, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008. – Ez a tanulmánykötet Medgyesi kutatástörténetében és a kutatás jelenlegi helyzetében igazít el. A Medgyesire vonatkozó irodalom elemzése: LUFFY Katalin, *Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus: Histográfiai áttekintés a kezdetektől az 1980-as évekig* = *Uo.*, 15–31.

zsúé szent maga-eltökélése (1682) című műve ezt a puritán programot erősítette azzal, hogy keretet és mintát is adott a házi istentiszteletek gyakorlásához.

A *Praxis Pietatis* hatástörténete a magyar puritanizmus kutatásának egyik fontos feladata.¹² Használatára egy érdekes adatot említhetünk. Eszéki T. István gróf Rédei Ferenc felett 1668-ban elmondott temetési prédikációjában így írja le a puritán gyökerű házi istentisztelet megvalósulását:

Nyárban reggel három órán legalább, fel-költ, s magányosan egy s-más fél órát-is szent, kegyes elmélkedésekkel, könyörgésekkel véghez vívén, udvara népe közzé ki jött s-közönségesen vélek Soltár éneklés után imádkozott, Bibliát olvasott, és ama minden keresztyén ember házánál lenni kellő Praxis Pietatis nevű könyvet maga száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. Az estvéli órákon hasonlóképpen cselekedvén egész napot maga és udvara népe, szent kegyesség gyakorlásában töltötte-el, melly hűségessen penig minden nap, bizonság erre az egész udvar. A' Szent Biblia olvasás körül való munkát választotta magának oly kiválképpen való szorgalmatossággal, hogy a maga szemével tizenötször olvasta által. [...] A'mikor Isten a' nyavalyának sullya miatt magának azt nem engedte, hogy a' maga szemével olvastatná a' Szent Bibliát, másokkal-is azt szüntelen olvastatta úgy, hogy hús vagy huszonötször-is a maga fülei hallására másokkal olvastatta által a Szent Bibliát. Mely sokszori olvasásból s-hallásból a' Biblia szavait-is úgy meg-tanulta, hogy a'mikor fogyatkozást hallott az olvasásban, magátul-is eligazította. Innen vötte magának azt a' nagy hitet, mellyel minden keserűségben állhatatosan Christusa mellett megmaradt.¹³

A Cserei Mihály könyvtárában fennmaradt *Praxis Pietatis*-példány aláhúzásai, bejegyzései is arról tanúskodnak, hogy tulajdonosa szorgosan olvasta, tanulmányozta ezt a könyvet.¹⁴ Hatása a 18–19. században is kimutatható.¹⁵ Jelentőségét Ravasz László az 1936-os kiadás előszavában így foglalta össze:

¹² PESTI Brigitta, „Lelki tűzzel teljes prédikációk”: Medgyesi Pál magyarországi könyvtárakban őrzött könyveinek XVII–XVIII. századi tulajdonosai és bejegyzései, *Confessio*, 2003/2, 37–40.

¹³ ESZÉKI T. István, *Halotti magyar oratio [gr. Rhédei Ferenc felett]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1668, 29–30. (RMK I 1075.)

¹⁴ TÓTH Zsombor, *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus*, *i. m.*, 203–229.

¹⁵ NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, [Bp.], 1985 (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai, 1), 179; FEKETE Csaba, *A patoki ágen-da és a Praxis Pietatis*, Könyv és Könyvtár, 2003, 65–98; FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRY L. János, *Egy 18. századi kézíratos Praxis Pietatis-másolat Debrecenben = Medgyesi Pál redivivus*, *i. m.*, 230–237.

Olyan, mintha antik kupában friss forrás kristályitalát nyújtanák felénk. Nem vitatkozik, nem cáfol, nem bírál, hanem egyszerűen kezünkbe olvassa, nekünk, koldus embereknek, az Ige arany pénzét. Nemcsak azt mondja, hogy a keresztyén embernek imádkozni kell, hanem közli az imádságot is. Nemcsak azt mondja, hogy a keresztyén embernek Isten dolgaival kell foglalkoznia, hanem mindjárt megmondja, hol kezdjük, hogyan folytassuk, miként végezzük ezt a szent foglalkozást.¹⁶

Medgyesi másik említett műve, a *Lelki ábécé*¹⁷ – melyet Lórántffy Zsuzsanna ösztönzésére írt – a *Praxis Pietatis*-ban megfogalmazott kegyesség gyakorlására készíti fel az egyszerű híveket. Azt a módszert ajánlja, hogy „napjában két-három kérdést tanulhassanak meg ezekben, csak a dolgozás között is meglehet ez könnyen. Vasárnap osztán mind mondja el, az ki mit tanult”.¹⁸ Az írástudatlanokra is gondolt Medgyesi. A gazda és a gazdaasszony kötelességévé tette, hogy a bibliai igehelyeket felolvassák az írni, olvasni nem tudóknak.¹⁹ Arra is biztatta a könyv használóit, hogy ezeket az egyszerű kérdés-feleletekben megfogalmazott tanításokat segítsenek összevetni a prédikációkban hallottakkal. Előszavában így írt: „próbálják az istenfélő gazdák s gazdaasszonyok e kicsinyen; kétség nélkül hamar hasznát fogják látni. Mert valamíg ez lelki gyakorlást a mi nemzetünk is a háznép közé bé nem viszi, minden sűrű prédikációknak hallgatási többnyire csak ennyi haszonnal lesznek ezután is, mint ekkédig”.²⁰

Úgy tűnik, hogy ezt az írói szándékot jól megértették az olvasók. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött negyedik kiadás borítéklapjára egy későbbi kéz a következő versikét írta:

E könyv regulája
 Kegyesség táblája,
 Idvesség példája.
 E könyvet tanuljad,
 Gyakron megolvassad,
 Soha meg ne únjad,
 Ládádban ne zárjad.
 Szép dicséretet nyersz,
 Semmit el nem vesztesz,

¹⁶ MEDGYESI, *Praxis Pietatis, i. m., Előszó*, II.

¹⁷ MEDGYESI Pál, *Lelki ábécé*, Bp., [1940] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 46).

¹⁸ *Uo.*, 43.

¹⁹ *Uo.*, 42–44.

²⁰ *Uo.*, 44.

Mindenben jókat vész,
És örökkén élsz.²¹

Az idősb Köleséri Sámuel (1634–1683) 1682-ben, nem sokkal a halála előtt kiadott könyve²² ezt a házi istentiszteleti gyakorlatot kívánta erősíteni. Ezt a szándékát már a címlap is elárulja. Ez a könyv nem más, mint „mellyet, élő nyelvel egy idvességes Tanításban a' Debreceni Sz. Gyülekezet előtt sommáson meg fejtegetett, mostan pedig a' Háznépbeli porban heverő kegyességnek fel állításáért (nem a Tudosoc kedvéért, kik e' nélkül nem szűkölködnek, hanem a' Christus gyenge Juha-ért) egy buzgó Halgatojának kívánságára s' ugyan annak költségével bővebben világ szeme eleibe terjesztett” a szerző. Eszerint a könyv a gyülekezet kezdeményezésre született. Ezért az Ajánló fel is sorolja a gyülekezet rangos tagjait. A könyv célja az, „hogy Debreczen Városában minden házi Gazdák, Gazdaasszonyok és Cselédek ezt az Istent Tiszteletnek szép módját felvennék és az Istent az egész Városban egy szível és szájjal dicsőítenék.”²³ A tudós lelkipásztor azt panaszolja, hogy az „egész háznépnek egyben-kötött isteni tiszteleti”, „merő idegen dolognac látczott eddig a' Magyar Hazában, és a' porban hever ez a' szükséges kegyesség gyakorlásánac része”.²⁴ Józsué példájára hivatkozva (Józs 24,15) arra tanítja a gyülekezetet, hogy

nem elég az Istentől tanítotott embernek avagy tsak magánosan rejtek helyben, avagy közönséges helyek a'gyülekezetekben Istenét tisztelni, és könyörögeni; hanem lelki-ismeretinek kötelessége alatt szükséges-képpen tartozik minden cselédes gazda (gazdaasszony) és háznép öszve kötött könyörgéssel minden napon az Urat szolgálni, és könyörögeni.²⁵

A háznép Köleséri szerint „Férbül, Feleségbül, Szülékbül, gyermekekbül, Urakbul és szolgálkbul” áll. A házigazda kötelessége a *Biblia* olvasása és a közös imádság vezetése. Köleséri sorban elhárítja azokat a kifogásokat, melyekre hivatkozva a házigazdák el szokták mulasztani e kötelességeket, majd ezeknek az istentiszteleteknek a hasznát veszi sorra. Figyelmeztet az idő és az alkalom helyes kiválasztásá-

²¹ *Uo.*, 5.

²² KÖLESÉRI Sámuel, *Józsué szent maga eltökéllése*, Debrecen, 1682. (RMK I 1281) – CSORBA Dávid, *Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, *Protestáns Szemle*, 2004/4, 212–224.

²³ KÖLESÉRI, *i. m.*, *Ajánló levél*.

²⁴ *Uo.*, A1v.

²⁵ *Uo.*, A4r–v.

ra, a házi istentiszteletek rendjének megtartására. A rövid irat végén egy reggeli és egy estvéli könyörgés mintaimáját adja.

A házi istentiszteletnek ez a kiemelkedő szerepe a 18. században is megmaradt, sőt ekkor lett fontos a puritán prédikátorok egyházépítő könyveinek használata. Ennek egyik történeti oka volt a Carolina resolutio által teremtett helyzet, mely gúzsba kötötte az istentisztelet szabadságát.

Akik nem jutottak el a templomig, azok házi istentiszteleteket tartottak. A rendelet szerint az ilyeneken csak a család tagjai vehettek részt, de azért mások is elmentek olyan házakhoz, ahol volt *Biblia* vagy zsoltár, vagy valami kegyes tartalmú könyv. Hogy az árvaegyházak népének buzgósága, istenfélme, egyházszeretete nem lankadt el, nem pusztult ki, sőt inkább erősödött és mélyült – sokkal inkább, mint a virágzó gyülekezetekben –, annak legékebb bizonyossága a türelmi rendelet után épült sok száz templom²⁶

– állapítja meg Tóth Endre.

Szikszai György *Keresztyéni Tanítások és Imádságok* című könyve 1786-tól legalább 115 kiadást ért meg.²⁷ De a 18. század első felének imádságos könyvei között is találunk sokszor kiadottakat. Ács Mihály *Aranyláncát* 1696 és 1793 között tizenkét-szer adták ki, és még 1858-ban is – kissé átdolgozva – megjelent. Még tartósabbnak mutatkozott az *Arany csésze* sikere, melyet 1903-ban és 1904-ben is kiadtak, és belőle tizennégy kiadást sikerült összeszámlálni. A kor gazdag imádságirodalmában a négy-öt kiadást megért művek nem tartoznak a ritkaságok közé.²⁸ Nyelvi, irodalmi hatásuk ezért feltétlenül figyelemreméltó. A magyar nyelv fejlődésében kiemelkedő szerepe volt az imádságos könyveknek. Incze Gábor már 1931-ben a széleskörű nyelvi, irodalmi hatásra utalva buzdított az imádságirodalom kutatására:

Azok az irodalmi munkák, melyeket a hivatalos középiskolai, meg egyetemi irodalomtörténet-tanítás annyira kiemel, vonatkoztat, származtat és analizál [...], nem tettek olyan nagy hatást a néplélek fejlesztésére, a nemzeti nyelv formálására, és nem is váltak olyan széles körökben ismertekké, mint imád-

²⁶ BÍRÓ, BUCSAY, TÓTH, VARGA, *i. m.*, 222.

²⁷ PAPP János, *A Keresztyéni Tanítások eddigi kiadásai*, Református Egyház, 1957/8–9, 187–193; UŐ, *Adalékok a „Keresztyéni Tanítások és Imádságok” történetéhez*, Egyháztörténet, 1959/1–2, 101–112; HULEY Alfréd, *Az öreg Szikszai elterjedése és hatása Bács és Békés megyékben*, előadás-kézirat [elhangzott Debrecenben, a Református Egyház Doktorainak Kollégiuma Néprajzi Szekciójában, 1985. augusztus 27-én]. Huley 113 kiadást vett számba.

²⁸ SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2002, 81–100.

ságos és énekes könyveink [...] Az irodalomtörténet mégis nagyon kevés gondot fordított és nagyon kevés sort áldozott ennek az irodalmi műfajnak az ismertetésére, feltárására, pedig a Barlaám és Jozafát, Salamon és Markalf mesemotívumok, melyek olyan nagy vándorutat tettek meg [...] semmivel sem érdekesebb problémák, mint az olyan imádságok, imafoszlányok vagy szólamoknak a vándorlása és vonulásuk útjának megrajzolása, melyek legtöbbször ismeretlen forrásokból eredve, Nyugat-Európa népeinek kereszttyénységén keresztül folyva jutottak el a magyar evangéliumi egyházak szószékeire vagy egyes buzgólelkű híveinek titkon ajtókat behajtó magányos és csendes áhítatába.²⁹

A házi istentisztelet gyakorlati alapjainak kiépítését szolgálta a többi közt Nagy Zsigmond (1704–1774) 1756-ban megjelent euchetikai kézikönyve, amelyhez hasonló alaposágú munka máig nem készült magyar nyelven. A könyv szándékát már a cím is elárulja: *Az igaz keresztény embernek papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről, úgymint a könyörgésnek tudományáról írt rövid tracta* (Amszterdam, 1736).³⁰ Ebben a csaknem 300 oldalas „rövid tractában”, amelyet „édes nemzetének javára készített” az egykori nagyenyedi professzor, nagy hangsúllyal ír a házi istentiszteletekről, és ezen belül az imádság szerepéről: „Vannak olyanok is, akik soha magányosan vagy cselédjeikkel nem könyörögnek, elégnek ítélik lenni, ha napjában egyszer vagy kétszer a templomban megadják az adót.”³¹ Ezt a felfogást Borosnyai Nagy helyteleníti. Szerinte „minden cselédes gazdának és gazdaasszonynak nemcsak magányosan, hanem cselédével, aki reá bízattatott, s akiről számot kell adnia, minden nap kell könyörögni és így a maga házát is templommá, sőt magát és minden cselédjét a Lélek templomává kell tenni”. Ennek módja, ennek a házi istentiszteletnek programja szerinte „Isten beszédét olvasni, magyarázni, énekelni, imádkozni”. Borosnyai Nagy Zsigmond erre példát a szülői házban kapott. A tudományosan objektív, mértéktartó sorokon is áttört személyes élménye, amikor édesapjára emlékezik, aki a templomot ugyan soha nem mulasztotta el, mégis

²⁹ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931 (Theológiai Tanulmányok, 15), 4.

³⁰ Borosnyai Nagy Zsigmondról: ZOVÁNYI, i. m., 92–93; SZIGETI Jenő, *A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságírói*, A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktori Kollégiumának Évkönyve, 1983 [Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Tanulmányi Osztálya, 1984], 257–288. Borosnyai Nagy Zsigmond könyvéről PÓTOR Imre korreferátuma: *Uo.*, 289–299. Borosnyai könyvének második kiadása 1786-ban jelent meg.

³¹ BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztény embernek papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről, úgymint a könyörgésnek tudományáról írt rövid tracta*, Amsterdam, 1736, 145–146.

a maga házából nem csak oskolát csinált, tanítván minden nap bennünket a tisztességes tudományokra szüntelen; hanem templomot is csinált, minden nap reggel, s este étele előtt s étel után könyörögnünk kellett, az Úr imádságát, azonkívül az Apostoli Hitnek formáját és a Tízparancsolatokat elmondottuk, a Bibliát nemcsak olvastuk, hanem a Sz. históriákat könyv nélkül el kellett mondanunk. A rövidebb zsoltárokat könyv nélkül minden nap el kellett énekelnünk, minden hosszabb zsoltárból pedig, avagy csak a két első verset könyv nélkül a maga nótája egyes rendiben, néha ötvenennyit is el kellett énekelnünk.³²

A dunántúli magyar evangélikusság között a pietizmus hatására terjedt el és épült ki a házi istentiszteletek rendje. Erre is csak egy példát említek. Bárány János (1716–1758) dunántúli evangélikus püspök 1756-ban kelt egyházi rendelkezéseiben sürgette, hogy minden házban legyen *Biblia*, vagy legalábbis *Újszövetség*, valamint énekes- és imádságos könyv. Ennek támogatására apjával, Bárány Györggyel és Sartorius Jánossal görögéből lefordította és 1754-ben kiadta az *Újszövetséget*, magyarázatokkal könnyítve a házi istentiszteleteket.³³ Ajánlja az öreg katechizmusok és posztillás könyvek olvasását, valamint Arndt „az igaz keresztyénségről”³⁴ írott könyvének tanulmányozását. A házi istentiszteletekről pedig így rendelkezett: „Minden házigazda igyekezzék az ő házát Istennek templomul szentelni. Nemcsak vásár- és ünnepnapot az említett módon házi istentisztelettel töltetvén, hanem a köznapokat is, kivált téli estvén és hajnali órákat ily szent dolgokkal kell rövidíteni és épületessé tenni. Nem lehet annál a háznál áldás és üdvösség, amely Istennek nem szenteltetik.”³⁵

A 18. századra utaló példákat lehetne szaporítani. Mindenképpen a virágzó házi istentiszteletek voltak a bázisai a régi protestáns kegyességi irodalom további virág-

³² *Uo.*, 146–147.

³³ SCHMIDT János, *Szenicei Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága, 1682–1757*, Paks, 1940; CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus: 1700–1756*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).

³⁴ Johann ARNDT, *Vier Bücher vom wahren Christenthum*, Magdeburg, 1610. Egyik könyvét először Huszti Szabó István (1671–?) fordította magyarra: *Keresztyéni jószágos cselekedetekkel teljes paradicsomkerteské*, Kolozsvár, 1698. Ezt követően Petróczy Kata Szidónia fordított belőle részleteket: *A keresztt nehez terbe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú 12 lilium*, Kolozsvár, 1705. Vázsonyi Márton (1688–1737) az egész művet lefordította, amelyet Bárány György javított, majd Sartorius (Szabó) János kibővített: ARND Jánosnak [...] *Az igaz keresztyénségről írott négy könyvei*, Jéna, 1741. Irodalom: Wilhelm KOEPP, *Johann Arndt: eine Untersuchungen über die Mystik im Luthertum*, Berlin, 1912.

³⁵ PAYR Sándor, *Magyar pietisták a XVIII. században*, Bp., 1898, 39.

zásának, ez teremtette meg azt az igényt, amelynek háttéréen Szikszai György *Keresztyén tanítások és imádságok* című munkája megszületett, és páratlan népszerűségre jutott.³⁶

A házi istentiszteletnek ez a puritán gyökerű gyakorlata a múlt században is töretlenül élt az alföldi református paraszt-ecclesiólákban, mint ahogyan erre már korábbi tanulmányaimban is utaltam.³⁷ De ezt igazolják Molnár Ambrusnak a Szent Asszonyok és Szent Emberek Társaságáról közzétett adatai is.³⁸

Vasárnaponként egybe szoktak gyűlni, hol egyik, hol másik házában, ott énekelnek, imádkoznak, és amint mondják a Szentlélek ihletéséből a Szentírást magyarázzák, olvasnak egyéb kegyességére serkentő nyomtatott könyveket is, és a mennyei Jelenéseknek a Hunyadi Ferenc úr neve alatt írásban lévő magyarázatját, valamint a Mennyből jött levelet, amelyet Isten igazgatásából íratottnak hisznek, és az ő társaságoknak számát többről többre szaporítani igyekeznek.³⁹

A házi istentiszteletek általánosan élő gyakorlatára utal Tompa Mihály életrajza kapcsán Illyés Endre is.⁴⁰ Tompa Mihály nagyszüleinek házában éppen úgy, mint a hithű református családok legtöbbszörénél, a hosszú téli estéket bibliaolvasással, énekelgetéssel és a szent történetek elbeszélésével töltötték. Arany János is hasonló környezetben, a családi istentiszteletek népies biblicizmusának, a protestáns népi olvasmányoknak a világában nevelkedett. „Szalontai gyermekéveiben sokat olvastatta a Bibliát, a költészet emez ősforrását, mely később műveire is igen nagy hatással volt. Minduntalan, még legutolsó éveiben is fülébe zsongtak a Biblia egyes kifejezései, képzeletében pedig fel-feltűntek egyes motívumai”. Erre a házi istentiszteleteken alapuló biblikus élményre épül Arany János hite is, melyről Riedl Frigyes a következőket mondja:

³⁶ SZABÓ Aladár, *Szikszai György élete és munkássága*, Debrecen, 1927; PAPP, *A Keresztyéni Tanítások...*, i. m., 187–189; UÓ, *Adalékok...*, i. m., 101–113.

³⁷ SZIGETI Jenő, *A békési paraszt-ecclesiólák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1891) = „Mert ezt Isten hagyta...”: Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TUSKÉS Gábor, Bp., Magvető, 1986, 444–478; UÓ, *Egyházak – egy világ végén*, Bp., Advent Irodalmi Műhely, 2009, 54–91.

³⁸ MOLNÁR Ambrus, *A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága = „Mert ezt Isten hagyta”*, i. m., 418–443.

³⁹ UJVÁRY Zoltán, „*A mennyből jött levél*” népi párbuszamai, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1962–1964, 393.

⁴⁰ POLLÁK Miksa, *Tompa Mihály és a Biblia*, Bp., 1912 (Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai, 37), 7–8; ILLYÉS Endre, *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*, Debrecen, 1941, 145.

A hit Aranyra nézve a bizalom és vigasztalás kútfeje volt. Egészében véve az ő példája is mutatja, mily nagy előny a létért való ádáz küzdelemben a hit. Megnyugvás, vigasz a sorscsapás után, melyet más nem pótol. A mi emberi elménk – Arany felfogása szerint – nem tudja megérteni azt sem, ami bennünket környékez, a végest; hogyan értenők meg a végtelent, azt, ami időben örök, térben véghetetlen? Az emberi elme rövid mérőónja nem mérheti ki az örökkévalóság óceánját [...] A vallás, a Biblia költészete összeforrt képzeletében gyermekéveinek költői éveivel.⁴¹

Az egyszerű emberek között a házi gyülekezetek biztosították a *Biblia* alapos ismeretét. A *Biblia* tudásának egyik érdekes múlt századi példája Bak Sándor (†1866) kiskunlacházai takácsmester, aki azt kívülről tudta, és bármely elkezdett verset folytatni tudott.⁴² De az ország minden táján ismertek olyan embereket, akik tudósai voltak a *Szentírás*nak, még akkor is, ha a felvilágosodás hatására egy kissé bolondnak tartották ezeket a népi bibliás bölcseket, mint Kazinczy Ferenc a jeszebi prédikátort, aki – szerinte – „a Biblia olvasásától formaliter megbolondult.”⁴³

De nem csak Kazinczy véleménye volt elmarasztaló erről a fajta protestáns népi kegyességről. A múlt század közepétől többször is úgy aposztrofálták ezeket a spontán népi jellegű istentiszteleteket, mint „vallásos aszkórt”,⁴⁴ amely elvonja az életerőt a hivatalos, magasröptű és esztétikailag is magasrendű élményt kínáló istentiszteletektől. Jellemző példája ennek az elítélő véleménynek egy 1904-ben megjelent értekezés a házi istentiszteletről. „Különös – írja – hogy a különben oly higgadt, megfontolva, de határozottan cselekvős magyar elme rég túl nem tette magát ezen a cél és ok nélküli szokáson”. Azt fejtegeti, hogy az istentiszteleti forma „a kor követelményének nem felel meg”, hiszen „a buzgalmi gyakorlatok közehelye: a templom”. Ezért teljesen érthetetlennek tartja, hogy „ily alkalmak a szomszédos lakók százainak részvételével történnek meg. Sőt, még a távolabbi városokból is jelennek meg egyesek.”⁴⁵ A rosszallások ellenére ez a puritánoktól örökölt kegyességi forma egészen a 20. század közepéig fennmaradt a protestáns hívő közösségekben mint a vallás gyakorlásának igazi formája. Emlékeit kutatni, összegyűjteni sürgős feladatunk.

⁴¹ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1957, 5; BÖSZÖRMÉNYI Ede, *Arany Jánosnak „drága kincs a hit”*, Református Egyház, 1957, 46–47. Az idézet helye: RIEDL, *i. m.*, 34.

⁴² KÖNYVES TÓTH Kálmán, *Vasárnapi Újság*, 1872, 26. sz.; RÁTH-VÉGH István, *Magyar kuriózumok*, Bp., Pán, 2013⁴, 91.

⁴³ *Kazinczy – gr. Dessenffy Józsefnek = Kazinczy Ferencz levelezése*, XIII, kiad. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1903, 250–254.

⁴⁴ Vö. SZIGETI, *Egyházak...*, *i. m.*, 54–79; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1884. május 4.

⁴⁵ SCIPIO, *Házi istentisztelet*, Debreceni Protestáns Lap, 1904. október 9., 2.

Protestant Domestic Worship in 18th Century

Protestantism in Hungary, differently from Poland, Austria or Northern Italy, was not driven entirely back by Catholic restauration in 18th century. Why? One of the causes is the spread of Puritan religious customs, since where Puritanism had a strong effect on everyday religious practice, most of the population remained Protestant. Outside the church, the main support of religiousness was the system of domestic services. This worship was provided with material by Puritan spiritual literature. This paper surveys the system of Protestant domestic worship and its remaining records.



TERDIK SZILVESZTER

Az ungvári jezsuiták Mária-kongregációjának albuma

*(Részleges) forrásközlés**

Az utóbbi évtizedekben megélenkült a jezsuita társulatok iránti érdeklődés. Irodalomtörténészek, történészek különböző szempontok szerint vizsgálják történelmüket, társadalom- és művelődéstörténeti szerepüket. Néhány éve Kádár Zsófia foglalta össze egy nagy elemző tanulmányban a 16–17. századi jezsuita társulatok alapítástörténetét Magyarországon. Munkájában ismerteti a Mária-kongregációknak és az Agonia-társulatoknak a jezsuita renden belüli kialakulását, rendi recepcióját, pápai elfogadását, közép-európai elterjedésének mechanizmusát is, ezért ezek újabb összegzésétől eltekinthetnek.¹

Egy kongregációs album megtalálásának története

Művészettörténészként a történeti munkácsi görögkatolikus egyházmegye püspöki székhelyeivel foglalkoztam, amikor bő egy évtizeddel ezelőtt a beregszászi Állami Levéltárban kutatva kezembe akadt egy töredékes dokumentum, amelyben északkelet-magyarországi nemesi családok díszesen festett címerei sorakoztak.² A különös anyag eredetére, rendeltetésére semmi nem utalt, kivéve a fond számát, amely sejtetni engedte, hogy eredendően a munkácsi egyházmegye tulajdona lehetett. A szovjet levéltári elvek alapján átrendezett levéltári anyagokban szinte minimális az esélye annak, hogy az eredetileg összetartozó ügyiratok szálakra bontott, kronológiai rendbe szedett egyes dokumentumainak az átrendezés során elveszett eredeti kontextusát rekonstruáljuk, mivel az összetartozó iratok gyakran egymástól távol kaptak új jelzetet és címléírást.³

* Jelen tanulmány az OTKA K 108780. sz. projekt támogatásával készült.

¹ KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetőségű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok, 2014, 1229–1272.

² Derzhahsky Arkhiv Zakarpatskoi Oblasty, Berehovo (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Részlege, a továbbiakban: DAZO), fond 151. opisz 1. no 2066. – Mordovin Maximmal együtt kutattunk a levéltárban, ő lett figyelmes erre az anyagra.

³ A szovjet levéltári rendezési elvek összefoglalása: KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiiba és irodalmába: I. Általános rész: 3. Megyei levéltárak és forrásközlések*, Bp., Osiris,

Néhány éve az Iparművészeti Múzeum Adattárában folytattam a görögkatolikus püspöki székhelyekre vonatkozó kutatásaimat. Itt őrzik a Kőszeghy Elemér (1882–1954) művészettörténész munkája nyomán az 1940-es években létrejött ún. ingóságeltárt, amelyet azzal a céllal készített, hogy a történeti Magyarország állami, egyházi és magángyűjteményeiben őrzött iparművészeti tárgyak teljes kataszterét hozza létre. A természeténél fogva soha be nem fejezhető gyűjtés torzóban maradt, viszont a meglévő anyag ma már több szempontból is megkerülhetetlen forrásértékkel bír. Kőszeghy Elemér ugyanis az akkoriban visszacsatolt területeken is alapos gyűjtést folytatott, aminek jelentőségét növeli, hogy a második világháború során, illetve után a felmért anyagokat jelentős károk érték. Kőszeghy 1941-ben Ungvárra, a munkácsi egyházmegye központjába is eljutott.⁴

1775-ben Mária Terézia királynő (1740–1780) helyezte át Munkácsról Ungvárra a görögkatolikus püspökség székhelyét: az egykori Drugeth-várból szeminárium, az ekkor már üresen álló jezsuita rendházból püspöki székház, a jezsuita templomból pedig püspöki székesegyház lett. Ez utóbbi átalakítása öt évet vett igénybe, ünnepélyes felszentelése 1780-ban történt meg.⁵

Kőszeghy a székesegyház és a püspöki székház több jelentősebb tárgyát felmérte és lefényképezte, ezekről részletesebb adatlapot vett fel.⁶ Sajnos a püspöki székház néhány tárgyának adatlapjához nem készült fotó. Fönmaradt ellenben egy adag kisméretű, sárga papírlapokra ragasztott pozitív nézőkép, amelyhez viszont nem tartoznak adatlapok, hanem csak egy képjegyzék. Ebben a kisméretű fotókból álló sorozatban figyeltem fel néhány festett címeres oldal felvételére. Azonosításukat a nézőképekhez tartozó töredékes jegyzék tette lehetővé, amelyben a fotókat Kőszeghy egyenként megnevezte. Ebből kiderült, hogy a fotók a jezsuiták egykori Mária-kongregációjának az ungvári püspöki könyvtárban őrzött albumából örökítettek meg néhány lapot.

Magyar Országos Levéltár, 2008, 216–217. A levéltár fondjegyzéke: Mihajlo DELEHAN, KUTASSY Iлона, *A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírási egységei 1919-ig és 1938–1945 között*, szerk. A. VARGA László, ford., bev. CSATÁRY György, Bp., [k. n.], 2009 (A Kárpát-medence levéltári forrásai, I: Fond- és állagjegyzékek, 2), 61–78.

⁴ „Ingó műemlékek leltára”: Dr. Kőszeghy Elemér gyűjtése alapján digitalizált műtárgyfelmérőlap az Iparművészeti Múzeum adattárában, DVD, Iparművészeti Múzeum, Arcanum Adatbázis Kft.

⁵ TERDIK Szilveszter, *Görögkatolikus püspöki központok Magyarországon a 18. században: Művészet és reprezentáció*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2014 (Collectanea Athanasiana, VI/1), 91–121.

⁶ Ezeket részben publikáltam: TERDIK, *i. m.*, 93–94., 101–103., 108. és 123–128. kép.

A Kőszeghy-féle gyűjtés címeres oldalakat megörökítő felvételeit és a beregszászi levéltárban készített, festett címereket tartalmazó dokumentumot megörökítő fotóimat összevetve biztossá vált, hogy Kőszeghy és a saját fotóim egyazon kötet lapjairól, vagyis az ungvári Mária-kongregáció albumáról készültek.⁷

Kőszeghy Elemér felvételeit átnézve az is világossá vált, hogy az eredeti albumnak csak csekély hányadát őrzi ma a levéltár. Pontosítanunk kell: a megtalált levéltári dokumentumban csak a díszesen festett oldalakból maradt fenn néhány, de az sem zárható ki, hogy az egykori terjedelmes kötet egyéb fóliánsai más jelzet alatt szintén a levéltárban rejtőznek. A töredékek levéltárba kerülése a térséget sújtó történeti eseményekkel magyarázható. Kárpátalja szovjet megszállása után hamarosan megkezdődött a görögkatolikus egyház üldözése, ami néhány éven belül az egyház teljes likvidálásához vezetett, amelynek során az egyház javait államosították. A püspöki palota épületében egy idő után az ungvári egyetem könyvtára rendezkedett be, amely megörökölte az egyházmegye könyvtárának jelentős részét is. Mivel Kőszeghytől tudjuk, hogy a kongregáció albuma a püspöki könyvtár birtokában volt, a későbbi történelmi fejlemények ismeretében azt várnánk, hogy ez a kötet az egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében legyen. Hogy ez az album mégis a levéltárba került, annak az lehet az oka, hogy a második világháború utáni zavaros években jelentősen megsérült, megcsönkítetták, végül maradékait már nem könyvtári, hanem levéltári anyagnak tekintették.

A kongregációs album bemutatása

Kőszeghy Elemér harminchárom felvételt készített a kötetéről. Sajnos az eredeti „Leica” negatívok elkallódtak, így csak a kisméretű, előhívott pozitív papírképeket

⁷ Homonnai Drugeth György 1615-ben alapított jezsuita kollégiumot Homonnán, amely a nehéz történelmi helyzet miatt csak 1619-ig működött. Drugeth János apja halála után, 1626-ban hívta vissza az elűzött jezsuitákat, akiket 1646-ban Ungvárra költöztetett át. Drugeth János 1640. július 31-én bocsátotta ki az ungvári kollégium alapítólevelét, de a költözés elhúzódott. Az ungvári rendház a Thököly-felkelés alatt súlyos károkat szenvedett, 1684-ben Galambos Ferenc kuruc felgyújtatta a kollégiumot. Ungvár egy év múlva behódolt I. Lipótnak, 1690 körül a jezsuiták is visszatértek, de a kollégium csak 1694-ben nyílt meg újra. 1708-ban a jezsuitáknak újra el kellett hagyniuk a várost, ekkor az épületben a katonaság ismét nagy károkat tett. A szatmári béke (1711) után tértek csak vissza, a kollégiumukat viszont 1718-ban nyitották meg újra. Új templomuk 1732 és 1740 között épült fel. A homonnai és az ungvári ház történetéről: MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L'Harmattan, 2009 (IDI Könyvek, 8), 95–146. Az ungvári rendház történetéről: BLANÁR Ödön, *Az ungvári Kir. Kath. Főgimnázium háromszázados története 1613–1913*, Az Ungvári Királyi Kat. Főgimnázium Értesítője, [Ungvár], 1913; TERDIK, *i. m.*, 87–91.

lehetett tanulmányozni, amelyeken szabad szemmel szinte semmilyen részlet nem vehető ki, de digitalizálásuknak köszönhetően majdnem minden részletük olvashatóvá vált.⁸ Az alaposabb vizsgálatból az is kiderült, hogy a fotók sorrendje nem követte a kötet eredeti rendjét. A felvételeken jól látszik, hogy az egyes oldalakon egy oldal- és egy foliószám szinte mindig szerepelt, amelyek segítségével a lefotózott oldalak eredeti sorrendjét is meg lehetett határozni.

Kőszeghy nem csupán az egyes oldalakról készített felvételeket, hanem megörökített egy vízjel – két felvételen is –, de azonosítása még várat magára⁹ (1. kép).

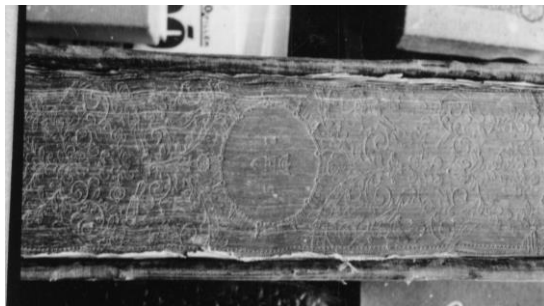


Azt nem lehet tudni, hogy a kötet melyik részéről származik a vízjel, így meghatározása sem feltétlenül segít az album datálásának pontosításában. Lefotózta a kötet „arany metszését” is, vagyis a könyv nyitható felének hosszanti oldalát díszítő motívumot, ami azért is nagyon fontos, mert ezen a képen jól látszik, hogy az album eredetileg meglehetősen vaskos kötet volt¹⁰ (2. kép).

⁸ A fotókat Áment Gellért digitalizálta, amit hálásan köszönök.

⁹ Kőszeghy listájában: CXLIV. 35–36. „Congregatio emlékkönyv /1636/ vízjegye.”

¹⁰ Kőszeghy listájában: CXLV. 10. „Ugyanazon album arany metszése”.



A kötéstáblákról nem maradt fénykép – talán mire az album Kőszeghy kezébe került, már erősen sérült lehetett –, pedig a rend feloszlásakor készült leltár szerint vörös szövetszőtétele volt ezüst csatokkal.¹¹

A címlapot valamikor a kötéstábla belső oldalára ragasztották. A címlap fő motívuma egy ovális keretezésű, Angyali üdvözlést ábrázoló kép, mivel Gyümölcsoltó Boldogasszony volt a társulat patrónája, míg a lap alján fekvő ovális mezőben a Mária-kongregáció neve és történetének fontos dátumai szerepelnek: 1636-ban alapították, majd 1671-ben és 1756-ban megújították (3. kép).



¹¹ Második tétel a leltárban: „Album Marianum bysso rubra, et argenteis fibulis circumdatum”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL), E 152, 115. d. Fasc. 14. Nr. 2, fol. 8v–9r.

Ez utóbbi dátum lehet a címlap készítésének dátuma, sőt feltételezhetően ekkor újrakötötték, megújították az egész albumot, és ekkor készülhetett a fent említett arany metszés is. A két ovális mezőt díszes festett rocaille-os keret övezi. Az Angyali üdvözlés kép érdekessége, hogy az egyik lépcsőfokon, amelyen Mária térdel, a festő szignója is feltűnik: Michael Spalinsky. Neve nem ismeretlen a művészettörténeti szakirodalomban. Már a 19. században megemlékeztek néhány művéről, munkásságát részletesebben Puskás Bernadett dolgozta fel. Úgy tűnik, hogy egy Galáciából érkezett festőről van szó, aki az 1750-es évek végétől sorra nyert el fontos megbízásokat a munkácsi görögkatolikus püspöktől, Olsavszky Mihály Mánuel-től (1742–1767).¹² Jelenlegi tudásunk szerint ez az ungvári címlapkép az első ismert, szignált műve Magyarországon.¹³ Feltételezhetően ő maga is görögkatolikus volt, Olsavszky utódaitól is kapott még jelentős megbízásokat, 1778-ban Bacsinszky András püspök (1772–1809) az ungvári jezsuita templom székesegyházzá alakításakor oltárképeket és az ikonosztázió ikonjait tőle rendelte meg. Hogy Spalinszky milyen úton-módon került kapcsolatba az ungvári jezsuitákkal, egyelőre nem lehet tudni. Ezekben az években az ungvári rendházban élt és tevékenykedett Olsavszki György jezsuita is, aki talán rokona volt a görögkatolikus püspöknek, Olsavszky Mihály Mánuelnek, mivel mindketten egy szepességi rutén faluból, Nagyvolsváról (Olsavica) származtak.¹⁴ Hogy a jezsuiták ajánlották-e Spalinszkyt a püspök figyelmébe, vagy éppen fordítva, nem dönthető el, de az is lehet, hogy a korai jezsuita és a későbbi egyházmegyei megrendelések között nincs semmilyen közvetlen kapcsolat.

A kötet későbbi sorsára utaló nyom, hogy a címlap képmezőjébe később beírták a püspöki könyvtár jelzetét is.¹⁵ A címlap után Kőszeghy az album címeres, festett díszítéssel ellátott oldalait feltételezhetően mind megörökítette, a névsorokat és más írott feljegyzéseket tartalmazó oldalakból csak válogatott.

¹² A festőtevékenységek legújabb összefoglalása a korábbi irodalommal: PUSKÁS Bernadett, *Kérdések Spalinszky Mihály és Tádé festészetével kapcsolatban = Keleti keresztény kultúra határuinakon innen és túl: A 2012. november 9-én rendezett jubileumi konferencia tanulmányai*, szerk. BOJTOS Anita, Píliscsaba, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Ifjúsági Koordinációs Központ Egyesület, 2015 (Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák, 9), 120–139.

¹³ Ezzel már foglalkoztam korábban, a képet publikáltam: TERDIK, *i. m.*, 99–100., 120. kép.

¹⁴ Olsavszki György életéről: <http://jezsuita.hu/nevtar/?l=O>. [2017. 03. 05.]

¹⁵ A jezsuiták könyvtára Ungváron maradt, s később beépült a püspöki könyvtárba (kb. kétezer kötet): HODINKA Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1910, 688–702. Bacsinszky püspök halálának évében már kilencezer kötetet számolt a könyvtár. A könyvkatalógus: DAZO, fond 151. opisz 5. no. 271. Hivatkozik rá: *Manuscrise slavone si românești din Biblioteca Universității Naționale din Ujgorod: catalog*, coord. Gabriel ȘTREMPEL, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2012, 9, 7. jegyzet.

Az első oldalon kezdődik a társulat külső tagjainak névsora, akik között az első helyen az alapító, gróf Homonnai Drugeth János (?–1645) szerepel, ő 1636. június 1-jén lépett be. Alatta Homonnai Drugeth György gróf (?–1662) neve olvasható 1642. április 27-ei dátummal. A nevek alatt festett Drugeth-címer volt látható (4. kép).



A 2. oldalon Drugeth György felesége, gróf Esterházy Mária (1638–1684) autográf aláírása alatt virágos keretben az Esterházy-címert festették meg (5. kép).



A 3. oldalon Báthory Zsófia autográf aláírása fölött, amelyben további keresztnéveit, az Annát és Katarinát is kiírja, a Báthory-címer szerepelt (6. kép), a 4. oldalon csak nevek 1664-ből, majd az 5. oldalon a Rákóczi-címer és (I.) Rákóczi Ferenc György autográf aláírása következett, illetve 1661. október 24-i dátum volt olvasható (7. kép). Később erre az oldalra írták rá, hogy a kötet a munkácsi püspökség könyvtárának tulajdona. A 6. oldalon további 17. századi nevek olvashatók. Ez a néhány oldal lehetett az album egyik legkorábbi része, s a társulat legfontosabb támogatóinak állított reprezentatív emléket.



6. kép



7. kép

A 7. oldalon már Báró Szentiványi János festett címere következett 1725-ből (8. kép). A 8. oldal üres lehetett, ezért Kőszeghy sem fotózta le. A 9. oldalon, a lap közepén egy 1673-as és 1677-es autográf szignó szerepelt, míg alatta és felette egy festett koszorúba 1737-ben írtak neveket.

A 11. oldalon Gall Márton festett címere látható, aki 1697-ben lett tag (9. kép). A hátoldalán (12. oldal) ugyanebből az évből koszorúba foglalt nevek olvashatók (10. kép).

A 13. oldalon Tabódy Mihály ungi alispán címere szerepel 1732-ből, a címer alatt szalagban további családtagok nevei következnek (11. kép).

A 15. oldalon Ibrányi László címerét festették meg (12. kép), míg a következő lapon, a 17. oldalon Nánágy István társulati altitkár koszorúba foglalt 1757-es be-

jegyzése olvasható, a hátoldalán (18. oldal) pedig Keszy János társulati titkár címere látható 1769-ből (13. kép).



8. kép



9. kép



10. kép



11. kép



12. kép



13. kép

A 19. oldalon a Csicseri Orosz család címere szerepel 1697-es dátummal, (14. kép) a 21. oldalon pedig a Viczmándy család festett címere következik (15. kép).



14. kép



15. kép

A 23. oldalon már csak nevek szerepelnek 1765-ből és 1767-ből, a 25. oldalon úgyszintén, 1738-ból.

Az egykori albumból a 11–26. oldalig terjedő részek maradtak fenn eredetiben a beregszászi levéltárban. A címeres oldalak dátumai azt mutatják, hogy nem kronológiai rendben követik egymást, hanem a 17. századi bejegyzések közötti üres oldalakat még a következő században is szívesen felhasználták. Hogy pontosan ki és mikor festette meg a címereket, nem lehet tudni. Fölmerülhet, hogy a kötet 1756-as megújítása során, visszamenőleg tisztelegtek így a nagy elődök emléke előtt, de az aláírások elhelyezkedését nézve az egyes oldalakon inkább úgy tűnik, hogy a jelentősebb patrónusok már a 17. században is számolhattak címerek alkalmazásával. Az, hogy a Drugeth grófok nem saját kezűleg írtak be, de Esterházy Mária és Báthory Zsófia, valamint Rákóczi Ferenc igen, arra utalhat, hogy az albumot nem 1636-ban, hanem néhány évtizeddel később kezdték el vezetni. Ez a kérdés az első oldalak hiánya miatt már nem dönthető el egyértelműen.

A címeres lapok jelentős része elkallódott, a megmaradtak vizsgálata pedig nehézkes, ezért a címerfestők számáról, a festés idejéről is nehéz pontos megállapításokat tennünk. A datálást segíthetné, hogy időnként a bejegyzés dátumát is feljegyezték. A festő lehetett egy ügyesebb jezsuita vagy növendék, de amint láttuk a címlap esetében, egy külső mestert is megbízta ezzel a feladattal.

Kőszeghy a címeres lapokon kívül lefotózta még a 27-től 30-ig terjedő oldalakat is, amelyekre – az első sorban olvasható utalás szerint – 1756-ban újra összeírták a társaság jezsuita elnökeit. A lista 1650-től indul, 1679 és 1693 között nem volt vezetője a társulatnak, ahogyan 1709 és 1719 között sem. 1756-ban Lestyán Mózes volt a jezsuita rektor, tehát valószínűleg ő újíttatta meg az albumot, s ő írta vagy íratta be újra elődei névsorát.¹⁶ Lestyán neve mellett feljegyezték, hogy rektorsága alatt a társulatnak hat vörös köpenyt készítettek. Erről egyébként a rendház *Historia domus*ában is megemlékezik, amelyet ekkoriban ő vezetett. Ugyanott azt is feljegyezte, hogy akkoriban a társulat oratóriumában a padlót és a székeket is megújították,¹⁷ de az albumot érintő újításról sem itt, sem a rendház életére vonatkozó másik jelentős forrásban, a *Diarium*ban nem találtam feljegyzést.¹⁸ 1756-ban a templom-

¹⁶ A rendtagok életrajzi adatait lásd: <http://jezsuita.hu/nevtar/>. [2017. 03. 05.]

¹⁷ *Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Societatis Jesu* (továbbiakban: *Historia domus*), Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Központi Levéltára, Budapest, fol. 107v. Szerepelnek a felosztatáskor felvett leltárban hat fekete inggel együtt: „Clamydes rubrae cum 6 nigris – 12”. MNL OL, E 152, 115. d. Fasc. 14. Nr. 2, f. 8v–9r.

¹⁸ *Diarium Collegii Ungvariensis factis jesuiti [...] ab 1734*, Egyetemi Könyvtár, Budapest, Ab 127; *Diarium Collegii Ungvariensis factis jesuiti [...] 1748–1762*, Egyetemi Könyvtár, Budapest, Ab 128.

ban új Szűz Mária-oltárt is alapítottak – valószínűleg a régi helyén –,¹⁹ a következő évben már be is állították az oltárépítményt, 1759-ben festették. Elképzelhető, hogy ezzel a munkával függött össze az album megújítása is.²⁰ Ez az oltár fontos szerepet játszott a társulat életében, a források szerint gyakran ájtatoskodtak előtte a tagok.²¹

A rektorok névsorát egészen 1784-ig vezették, amikor II. József (1780–1790) végleg feloszlatta a társulatokat. Az utolsó jezsuita vezető 1773-ban volt, hiszen a rendet már abban az évben eltörölték, ezek után világi papok álltak a társulat élén. Vagyis Balogh Jánost 1773-ban még Péternek, 1774-ben és a következő években Tisztelendő úrnak titulálják, tehát ő világi papként is tovább vitte ezt a szolgálatát, mivel Eszterházy Károly egri püspök a volt jezsuita gimnáziumba tanárnak nevezte ki, s a városban maradt.²² Az utolsó névhez kapcsolódó dátum azt is mutatja, hogy a kötet csak 1784 után kerülhetett a püspöki könyvtár birtokába.

Kőszeghy ezek után már csak néhány oldalt fotózott le az albumból. A 37., 39. és 43. oldalakon 17. századi külső támogatók névsorai olvashatók. A 45. oldalon a Homonnán belépett tagok felsorolása következik, az első tag természetesen Homonnai Drugeth János, aki 1636-ban lépett be. Az 53. oldalon az 1640-ben, a rendház Ungvárra való átköltözése után belépett tagok névsorát írták össze. A 77. oldalon az 1694-es újjáindulás utáni tagnévsor volt olvasható. Kőszeghy végül még egy oldalt talált fotózásra érdemesnek, a 179.-et, amelyen a társulat 1702. évi jótévőinek neveit jegyezték fel. A sok nemes között ott találjuk Joannes Josephus de Camillis munkácsi görögkatolikus püspököt is, aki Rómából érkezvén 1690 óta adminisztrálta a vidék unitus híveit.²³

Kőszeghy felvételein jól látszik, hogy némelyik lap hátoldalán átüt a tinta, tehát az írás folytatódott. Egyelőre nem tudjuk megbecsülni, hogy az album hány oldalára írtak. Azt sem tudjuk, hogy a társulat működésére vonatkozó egyéb adatok (pl. számadások stb.) ebben voltak-e vezetve, vagy külön köteteket használtak.

¹⁹ *Historia domus*, f. 107 v.

²⁰ *Uo.*, f. 112 v.

²¹ Ezt az oltárt 1775-ben a Szent József-oltárral együtt a római katolikus hívek elvitték, amikor a templomot a görögkatolikusok átalakították. TERDIK, *i. m.*, 91.

²² HODINKA, *i. m.*, 689. Életéről még: <http://jezsuita.hu/nevtar/balogh-janos-ii/>. [2017. 03. 05.]

²³ A püspök életéről és munkásságáról: „Rómából Hungáriába”: *A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. VÉGHSEŐ Tamás, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2008 (Collectanea Athanasiana, I/1).

Összegzés

Remélhetőleg akadnak majd olyan vállalkozó szellemű kollégák, akik ebből a töredékes forrásból a megfelelő tudományos módszerek segítségével ki tudnak nyerni még néhány, a homonnai-ungvári jezsuita rendház történetére vonatkozó értékes adatot, hozzájárulva egy kevésbé kutatott emlékünkhöz jobb megismeréséhez.

Függelék

A kongregációs album fotón és eredetiben fennmaradt lapjainak rövid leírása, a rajtuk olvasható szövegek átiratai.²⁴

1. *Címlap, elveszett. (3. kép)*

A felső kötéstábla belső oldalára volt ragasztva, szakadozott, több helyen szújaratok nyoma látható. – Ovális mezőben Angyali üdvözlés ábrázolása, a lépcső alsó fokán szignó: Michael Spalinsky. – A képmezőbe utólag beírva, feltételezhetően a görögkatolikus püspöki könyvtár jelzete: I. Histol. IV. A. 17.

A kép alatt, fekvő ovális mezőben felirat:

Album Congregationis
B. Mariae V. ann: erectae
et confirmatae In Coll.
S. I. Vngva: Anno 1636. Renovatum
Anno 1671. Item 1756.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLIV. 37.

2. *Első oldal, elveszett. (4. kép)*

A Drugeth család festett címere, felé írva:

Nomina Sodalium
externorum
30
Comes Joannes Druget De Homonna Die 1. Junii
Anno 1636. +
Comes Georgius Druget de Homonna Die 27 Aprilis Anno 1642.

+

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLIV. 38.

²⁴ Megköszönöm Mihalik Bélának, hogy az átiratot az eredetivel összevetette. A rövidítéseket nem oldottuk fel.

3. *Második oldal, elveszett. (5. kép)*

A lap tetején, bal szélén: 2. középen: 3 (?)

Alatta: Groff Eszterhas Maria mp

Festett címer, virágos koszorús keretben Eszterházy-címer.

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLIV. 40.

4. *Harmadik oldal, elveszett. (6. kép)*

A kép tetején, bal szélső sarokban: 3.

Felirat: Anno 1661. 24. Octob.

Ditsirtessék az Oltári Szentség

Festett Báthory-címer, alatta: Sofia Anna Katarina Batori mp

Későbbi kézzel melléírva: mortua

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 45.

5. *Negyedik oldal, elveszett.*

Felül két név: Sigismundus Raty 1664 + Michael Banoci 1664 +

A lap alján: Franciscus Balassy mpria 1664. 23. Marty

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 1.

6. *Ötödik oldal, elveszett. (7. kép)*

A lap tetején, jobb szélén: 5.

Anno 1661 Die 24. Octobr.

Si Deus pro nobis quis contra nos?

Későbbi kézzel: Bibliothecae Eppalis Munkatsiensis

Nb. Vide Elencum in ultima pagina.

Alatta: festett Rákóczi-címer: Franciscus Georgius Rakoczy mp

Későbbi kézzel: mortuus

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 2.

7. *Hatodik oldal, elveszett.*

Lap bal szélén, felül: 6., alatta: 2.

Felix Mater Ana, qua Mundus solvitur a Va. (?)

Qua Genitricis Eva, va facis osae brunae.

Valentinus Muanssi

Pl. Vngh mp

Más kézzel: Ignatius Paulus de Lehotta Lehoczky

M. E. 1668

Caute Semper agat, Xtum ut te dirigat ores,

Nescit enim praesens quid ferat hora sequens

Más kézzel: 1669

+ Nicolaus Fejérpataky Almae hujus Congregationis Secretarius

+ Elisabetha Zavorszky alias Virginum mortua 6. April. 1713.
1670

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 21.

8. *Hetedik oldal, elveszett. (8. kép)*

A lap jobb felső sarkán: 3. és 7.

Alatta Szentiványi János címere.

A címer alatti szalag felirata:

Joannes Liber Ba
ro de Szenthivany
et Bethlehemfal
va Rector Cong.
B. V. A. 1725.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 3.

9. *Kilencedik oldal, elveszett.*

A lap tetején: 1672; a jobb szélén: 9.

Tulipános, virágos koszorú, benne felirat:

Thomas Kostka inscriptus
Die 22^{da} 7^{bris} Ao 1737

Két koszorú között: Joannes Pongrácz mpria die 1a Februarii 1673.

Andreas Lieszkoczy die 11. July 1677.

Az alsó koszorúban: Petrus Franck

Ex Boemia Gruliensis
Tubicem Campestris
Factus sodales
3 May 1737

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 5.

10. *Tizenegyedik oldal. (9. kép)*

Lap tetején, közepén: 7. szélén: 11.

Laudetur Nomen Domini.

Címer virágos, babéros – tulipános koszorúban:

Címerpajzsban: kék háttér előtt ágaskodó griff, kezében kormánypálca

Sisakdíszben: leveles korona közepéből kettős kereszt emelkedik, két oldalán
két szárnyal

Lap alján: Martinus Gall 16 Martii 1697

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 11.

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 1r

11. *Tizenkettedik oldal. (10. kép)*Lap tetején, balszálon: 12. középen: **8**.

Az előző oldalhoz hasonló virágos babéros koszorú, benne szöveg:

 Anno 1697.
 Die 4. May
 Georgius Kőszeghy Illmi Dni
 Cottis Dni Nicolai Bertsényi
 De Székes: Bonorum Unghvariensium Provisor:
 Benefactor Radaj
 Dna Elisabetha Császáry ejusdem Consors

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 6.

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 1v

12. *Tizenharmadik oldal. (11. kép)*A lap tetején középen: **9**. jobb szélén: 13.

A középtengelyben kartus, benne felirat:

Michael Tabódy
 De Tekésháza Or.
 VComes I Cottus de Ungh
 Anno 1732

Festett Tabódy-címer, amely alatt három részre bomló szalag, ebből két oldalt rózsák nőnek, s egészen a lap tetejéig érnek. A rózsaszínre festett szalagon olvasható nevek:

Ladislaus Tabódy
 de Tekésháza
 Gabriel Tabódy de T. H.
 Alexander Tabódy de Tekes H.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 12. Felülről 4. sor 2. kép

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 2r

13. *Tizenötödik oldal. (12. kép)*A lap tetején, középen: **11**, jobb szélén: 15.

Szabályos babérkoszorúba festett Ibrányi címer:

Címer alatt: Ladislaus Ibran

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 13.

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 3r

14. *Tizenhetedik oldal.*A lap tetején, középen: **13**. jobb szélén: 17.

Alatta: In Te Domine speravi, qui posuisti super me Ma-
num Tuam Gratia Tua conservat peregrinantem.

Alatta babéros-virágos koszorú, benne feliratok:

Stephanus Nánási. Inclyti
Dominii Ungvariensis Fiscalis,
et Rationum Exactor, Almae item,
ac Venerabilis hujus Sodalita-
tis Secretarius. Die 24^a Mensis
Augusti 1757.
Maria Mater Gratiae mon-
stra Te esse Matrem.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 14.

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 4r

15. *Tízennyolcadik oldal. (13. kép)*

A lap tetején, bal szélén: 18. középen: **14.**

Jonnas Keszy de Eadem Almae ac Venerabilis Sodalita-
tis hujus B M V. Secretarius mp
Anno 1769^o 15^a Augusti.

Babéros-tulipános koszorúban címer: vörös pajzson arany színű szőlővenyige,
két levéllel és egy fürttel. A sisakdíszben leveles korona, benne három szál
kalász.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 7.

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 4v

16. *Tizenkilencedik oldal. (14. kép)*

A lap tetején középen: **15.** jobb szélén: 19.

Alatta: Sigismundus Orosz de Csicszer Anno 1697 die 25. Mar.

Piros és kék virágokból font koszorú közepén a Csicseri Orosz család címere:
Zöld alapon, kék háttér előtt kocsikerék, amely előtt egy vaddisznó látható,
szájában malaccal. A sisakdíszben: leveles koronából félalakos farkas ágasko-
dik, szájában fehér bárány.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 15.

Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 5r

17. *Huszonegyedik oldal. (15. kép)*

A lap tetején középen: **17.** jobb szélén: 21.

Alatta: Sana Domine

Két, fűszoknyás, hosszú hajú, vállukon csákányt tartó nő címerpajzsot tart,
amelyben a Viczmándy család címere látható. A címer alatti szalagon:

Gavriel Wiczmandy de

Mathias Antonius Eademque
Wiczmandy De ead.
& Buttká mp

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 16.
Eredetije. DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 6r

18. *Huszonharmadik oldal.*

Lap tetején közepén: **19.** jobb szélen: 23.

Spect D. Steph. Beniczky Plenpot I. D C. Gyulai in
Domino Ung.

Illustrissimus ac Magnificus Dnus Dnus Stephanus
Kruspér de Várbó Scrmæ Cao Reae Apostolicae Mattis
Excelsi Hungarico Aulici Camalis Consilii Actualis
Consiliarius. Salis, Tricesmal. et Dominorum Fisca-
lium: in superioris Hungariae partibus assitarum:
Cameralis Administrator:

Perillustris ac Generosus Dnus Mattheus Michael
Thonamer de Thonenbergen Scmae Cao Reae Apo-
stolicae Mattis Officii Salis Perceptor Ungvarini
et Scrmæ Reae actualis Tricesimator

Michael Nánási De Somlyó. Vir iste 94 annorum D. Fiscalis
(...) caret huic albo Congregationis in scribi adenter expetiit, tam filialem affec-
tus

Mariani contestationem P. Praeses hisce annotare volut Anno 1765. 1. Jun:

D. Spectb. Paulus Majerszky hujus Dominii Praefectus 1767

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 22.
Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 7r

19. *Huszonötödik oldal.*

Lap tetején közepén: + **21.** jobb szélen: 25

Spes Confisa Deo nunquam confusa recedet.
Emericus Kelemen Parochus Oppidi Unghvar et Ejusdem I. Cottis
V: Archidiaconus Die 25 7bris 1738.

Quoniam tu Domine singulariter in spe constituisti me. Ps: 4to mp

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 20.
Eredetije: DAZO fond 151. opisz 1. no 2066, fol. 8r

20. *Huszonhetedik oldal, elveszett.*

A lap tetején, közepén: **23.** jobb szélen: 27.

Nomina Praesidium Anno M.DCC. L.VI noviter inscripta.

Qui hanc Sodalitatem rexerunt, ab anno 1650. Pero quibus vita functis
Suffragia persolvenda sunt.

- (Első oszlop) P. Joannes Fiszinger Anno 1650. x
P. Stanislaus Zsoszky 1651. et 2 x
P. Andreas Banko 1653. x
P. Andreas Elesenkuk 1654. x
P. Aloysius Medak 1655. x
M. Stephanus Cseke 1656. x
P. Adamus Poplawski 1657. x
M. Joannes Hanula 1658. x
M. Joannes Schmith 1659. x
M. Nicolaus Blaskovicz 1660. x
P. Stephanus Tarnoczy 1661. x
M. Paulus Cercer 1662. x
M. Joannes Paiari 1663. x
P. Balthasar Stranovius 1664. x
P. Stephanus Pominowski 1665. x
P. Joannes Endre 1666. x
P. Thomas Plobi 1668. et 1669. x
P. Thomas Odacher 1670. x
P. Andreas Etsedi 1671. x
P. Franciscus Pap 1672. x
P. Georgius Császár 1673. x
P. Franciscus Steph. Körössy S. J. 1674. x
P. Machael Csorjal S. J. 1678. x
P. Jonnaes Beliczay S. J. 1679 x ab hoc anno ad 1693 vacabat
M. Ignatius Hilberth 1693. x
M. Franciscus Moro 1695. x
- (Második oszlop)
M. Georgius Rayesani Anno 1696 mortuus Máros Vásárhelini
1735 qua Rector Claudiopolitanus
M. Emericus Nedeczki 1697. x
M. Stephanus Jakab 1698. x.
M. Gabriel Koreskeny 1699. x
M. Georgius Abrahamffy 1700. x
M. Casparus Gullik S. J. 1702. x
M. Joannes Palugyay S. J. 1703. et 4: x
M. Emericus Bakay 1705. x
P. Joannes Berényi 1706, et 7 x sub quo interrupta est iterum
Congregatio ob persecutionem contra societatem concita-
tam P. Stephanus Kohányi ex Clero, sub quo jussu Illum

Dni Stephani Telekesi Epps Agriensis restaurata est Sodali-
tas 1708. x

P. Joan. Berényi 1708 usque ad 18 Februarii
qua die in Exilium abierunt. Hinc per quem Praesidem sint
promoti 1709

[...]liquet: nisi forte Vice-Rector Nicolaus Gerhard promovis-
set. 1710 item 1711. et 12 vacat.

Dnus Mick Hodoni omnium Scholarum Magister Praesides
munus obiit 1713. 1714 et 15 videtur idem Hodoni fuisse
P. Sigis. Varjú 1718, hic primatim Tirones promovit.

P. Paulus Kolosvári 1719. sub hoc morem veterem recepit
Congregatio decessit in fama Sanctitatis.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 8.

21. *Huszonnyolcadik oldal.*

Lap tetején, bal szélén: 28. középen: **24.**

Az előző oldalról folytatódik a névsor.

P. Paulus Dugovics Anno 1720. x

P. Daniel Dabravi 1721. x

P. Joannes Tauer 1722. x

P. Paulus Misseni 1723. x.

M. Joannes Mossonyi 1724. x

M. Josephos Handegger 1725. x

M. Antonius Csatári 1726. x

M. Andreas Malasek 1727. x

M. Joannes Beke 1728. x

M. Michael Rotmund 1729.

M. Georgius Ferdinko 1730.

M. Andreas János 1731.

M. Georgius Laszkovszki 1732. + 26. Apr. 1772. Eperjes

M. Nicolaus Pelko 1733. x obiit Cassoviae 1756.

M. Emericus Pallovich 1734.

P. Paulus Füzeka S. J. 1735. x

P. Jacobus Nováck 1736. x et 38.

M. Martinus Hedey S. J. 1737. obiit in Indias.

M. Martinus Lócey S. J. 1738.

P. Fran. Xav. Tamáskovicz S. J. 1739. Ungvarini + 1765.

P. Ladislaus Répszeli á 12 xbris 1739.

M. Georgius Szentés S. J. 1740. + Cassovia obiit 1756.

M. Franciscus Horváth S. J. 1740, et 47. x

M. Petrus Axeni. S. J. 1742.

M. Emericus Vojkovich. S. J. 1743.
P. Georgius Olsavszki S. J. 1744.
M. Andreas Engel S. J. 1745.
P. Paulus Fartlik S. J. 1746.
P. Josephus Krcho S. J. 1747.
M. Georgius Lehel S. J. 1748.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 19.

22. Huszonkilencedik oldal.

Lap tetején középén: **25.** jobb szélén: 29

M. Antonius Rogács Anno 1749.
M. Michael Reichardt 1750. + (...) obiit 1757. 1. May
M. Stephanus Fischer 1751.
M. Antonius Baichi 1752.
L. Josephus Baross 1753.
L. Josephus Fischer 1754.
P. Antonius Sonlanttner 1755.
P. Moyses Léstyán 1756. (Mellé írva) Hic sex rubras
chlamydes fieri, totamque Scholam asseribus exponi cura-
vit.
M. Martinus Cervus 1757.
M. Josephus Cervus 1758.
P. Jonnes Ladinig 1759. Hic casulam novam 145. f. curavit
NB: Memorial Praesidos Congregationis
Tum propositum Generalem Societatis habent potestatem²⁵
P. Gregorius Botár. – 1760.
P. Franciscus Xav. Ozelberger. 1761. et 62.
P. Franciscus Xav. Burkár 1763.
P. Cajetanus Enterhatel 1764.
L. Josephus Ackermann (?) 1765.
P. Josephus Eröss 1766.
P. Georg Gerentsér 1767.
P. Antonius Kratucsek 1768.
P. Josephus Horváth 1769.
M. Wolffgangus Tóth S. J. 1770.
M. Wolffgangus Tóth S. J. 1771.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 18.

23. Harmincadik oldal, elveszett.

²⁵ Ezután nyolc olvashatatlan sor következik.

Lap tetején, bal szélén: 30 közepén: **26.**

Anno 1772. P. Antonius Litsak.
 1773. P. Joannes Bap. Balogh.
 1774. R. D. Joannes Bap. Balogh.
 1775. R. D. Joannes Bapt. Balogh.
 1776. R. D. Joannes Bapt. Balogh.
 1777. R. D. Josephus Magyar
 1778. R. D. Josephus Magyar
 1779. R. D. Josephus Magyar
 1780. R. D. Josephus Magyar
 1781. R. D. Joseph. Magyar
 1782. ARD. Andreas Tulsiczki.
 1783. ARD. Andreas Tulsiczki.
 1784. ARD. Florianus Kovách

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 23.

24. *Elveszett oldal.*

Lap tetején közepén: **37.**²⁶

Nomina Sodalium Externorum.

Comes Adamus Forgács de Gimes 12. Jan. anno 1644. x
 Comes Sigismundus Forgács de Gimes die 30. Marti anno
 1643. x.
 Comes Junior Stephanus Csáky perpetuus terrae Scepusiensis
 die 25 Martii ann 1653. x.
 Georgius Jakosich El Eppus Wesprimiensis 1639. 2 Sept. X
 Stephanus Simandi El Eppus Transylvaniae Praepositus S.
 Michaleis. de Csorna et S. Crucis de Lelesz Sac. Caes. Ra-
 eque MTTIS anno 1642. die 8 Septembris X
 Emericus Jakosich anno 1639, die 2 Septembris x
 Stephanus Thanos de Hanosfalva 1643, die 37. Apr.
 Matthias Feierpatak, 1642. die 27 Aprilis. X
 Nicolaus Ruttkay anno 1640. 18 Novem.
 Michael Pongracz anno 1641. Die 2 Febr. x
 Andreas Delnei Anno 1641. Febr. 2. x
 Georgius Nagymihályi de Csanat 1641. Die 8 Septem. X
 Dominicus Visulinis Anno 1641. Die 13 Septem. X
 Martinus Telekesi de Szala 1642. Die 28. apr. X
 Gabriel Soos de Raska Postarum Magister 1642. Die 28. apr.
 X

²⁶ Úgy tűnik, hogy a 33-as számot írták át.

Franciscus Bornemisza de Magyar Nagy Gerbe 1642. Die 28.
Apr. X
Thomas Orosz de Csicsér Anno 1642. 28. apr. X
Franciscus Jobbas de Chidfer Anno 1642. Die 28. Apr. X
Joannes Putnoki de Putnok Anno 1642. Die 28. apr.
Michael Nagy Győri Anno 1642.
Andreas Bonis de Toczva Anno 1642. Die 17 Octobr. X
Stephanus Emericus Kolosvári Abbas de S. Andreae de Saár
Monosza Anno 1670. Die 14 Jan. x
+ Stephanus Döbrödi Parochus Ungvariensis et Gereniensis
Anno 1643. Die 4. Augusti. X
Joannes Danecius Anno 1652. Die 12 Apr. X
Petrus Dévényi de Meszhe Anno 1655. Die 20. Jan. x
Georgio Delnei de Czík Delne Anno 1643. Die 24. Mar. X
Caszparus Türo Taktaiensis Vice Capitaneus.
Alexander Viczmandy.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 27.

25. *Elveszett oldal.*

Középen: **39.**

Stephanus Szili anno 1671. Die 24. Maji.
Andreas Thuri Anno 1660. Die 24. Augusti x

Religiosi

F. Andreas Leo Guardianus Radiensis Ordinis S. Fran. M. C.
Anno 1663. Die 18. Maji. X
F. Franciscus Virag Ord. Min. S. F. Praesbiter 1633. 12. Juni.
X
P. Petrus Agoston S. J. anno 1670. Die 17. Jan. x
M. Joan. Vásárhelyi S. J. Anno 1653. Die 26. Jan. x
M. Benedictus, Xav. Cheri S. J. 1653. Die 26. Jan. x
Nicolaus Keresztes S. J. 1652. Die 8. Decemb. X
P. Joannes Ordodi S. J. Anno 1673. die 15. Aug. x
M. Georgius Latta: S. J. x
P. Paulus Szemerédi S. J. 1670. Die 27. Octob: x
P. Ignatius Tordai S, J. x
M. Stephanus Pethő S. J. 1663. Die 3. Febr. x
M. Joannes Vulkazany S. J. 1663. Die 3 Febr. x
F. Georgius Laczik S. J. 1663. die 3. Febr. x.
Joannes Miskoczy 1664. Die 25 Mart. X.
M. Joannes Lingo S. J. anno 1652. x
Ladislaus Iclenfi anno 1653. Die 22. Aug. x

F. Stephanus Bakai anno 1652. x
 F. Martinus Bellaki S. J. 1671. Die 24 Aug. x
 P. Valentinus Balogh S. J. 1662. die 29. 7bris x.
 P. Nicolaus Libinczky Pleban. Hassmeliendis Anno 1671. Die
 26 Julii. X
 Paulus Horváth de Pálócz 1672. in Ungvár
 Josephus Galk Anno 1672. In Ungvár x
 + Admodum Rndus Dnus Szentkirály Plebanus Ungvariensis,
 et Congregationis Benefactor. 1679. 4. April. X
 Supplicibus Regina meis precor annue votis,
 ut tuus aeternum servulus esse queam;
 Stephanus Némethy Anno 1694. Die 23 April
 Benefactor Congregationis.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 26.

26. *Elveszett oldal.*

A jobb szél felé: 43

ANNO EODEM Die 5. Augusti.

Andreas Mokczay Nob. Ung Rh *
 Georgius Uram Hom. Rhetor ord. S. Franc.
 Gabriel Bodo Nob. Ung. +
 Joannes Mendalya Hom: Rh. +
 Georgius Ruhualdi
 Franciscus Cselodi
 Paulus Sabariensis No. Ung. Rh. +
 Alexander Habelsky Polonus
 Joannes Nebest Nob. Ung. +
 Joannes Kosa Nob. Ung.
 Stephanus Hoffmann Nob. Ung. +
 Emericus Szetsimoni Siculus Ord. S. Bened.
 Joannes Zabreski
 Valentinus Kassai
 Stephanus Buza Ung. Plebus de Lelesz
 Paulus Almási *
 Joannes Nebest Nob. Ung. De Czernek +
 Ladislaus Berthoti Nob. Ung.
 Martinus Orgobani Polo.
 Gabriel Bogdan
 Stephanus Georgei
 Thomas Gerseni *

Christophorus Czerochy Nob. Ung. De Ofalva
Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 27.

27. *Elveszett oldal.*

Középen: **45.**

Nomina Sodalium

Sub titulo B. M. V. Annuntiatae

In Collegio S. I. Homonnae admissorum.

Anno 1636. Die 1 Junii

Illustrissimus Comes Dominus Dominus Joannes Drugeth de
Homonna Judex Curiae Regiae, nec non superioris Regni
Hungariae Partium Generalis, perpetuus de Ungh, ejus-
demque et Sempliensis Comit. Comes Supremus S. C. R.
M. Consiliarius et Cubicularius intimus Primus Rector
Congregationis.

Ioannes Philippus Schol. 1us Assistens.

Idemque in absentiae Illmi Comitis Vice Rector.

Georgius Farkas Assistens 2dus

Paulus Kezerich

Michael Ianchez Secretarius

Vladislaus Vikazy

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 25.

28. *Elveszett oldal.*

Lap közepén: **53.**

Nomina Sodalium

Post resumtam Sodalitatem Ungvarini Anno 1640.

Die 21. Augusti

Illustrissimus Comes Georgius Homonnay Rector

Rsdus D. Nicolaus Libiczky Vice Rector.

Assistens primus R. D. Franciscus Gyergyey.

Secretarius Georgius Zavorkay

Orator Joannes Josa

Admissio in numerum Sodalium sub Vice Rectore supra preanominato

Joannes Letanfalvi

Georgius Egri Ord. S. Pauli 1. Ere.

Mattias Nicolaides

Ladislaus Czemeney

Gregorius Guskovics

Sigismundus Somody Ord. S. Pauli 1. Ere.

Matthias Huszinecs
 Michael Döbrödy sacerdos +
 Michael Rosa *
 Andreas Krucsay
 Andreas Benovszky
 Georgius Horvat

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 17.

29. *Elveszett oldal*

Középen: 77.

Nomina Sodalium

Anno 1694. Die 25 Marty

Denuo inchoata Sodalium Almae B. M. Virginis sub Perillustri ac Generoso
 Domino Martino Pál Electo Rectore Congregationis, Adscripti sunt in Sodali-
 um numerum sequentes: Praeside R. M. Ignatio Hilbert Sci. JESU

Nobil. D. Stephanus Beóty. Vice Rector Cong. Rhetor

Nobil D. Franciscus Pribék Assistens 1mus Grammatista.

Nobil D. Franciscus Petrovay Assistens 2da, Poeta²⁷

Nobil. D. Michael Balintffy Secr. Congreg. Rhetor.

Sod. Cassov. SJ

Rhetores.

Alexander Andreansky.

Joannes Szentgyörgyi,

Joannes Répásy²⁸ Sod. Tynavenensis ejectus, ob (...)

Poetae

Andreas Csedő.

Andreas Eörmezey S. Casso.

Benedictus Hedry.

Franciscus Petrovay²⁹ (...) supra scriptus

Fotó jelzete Kőszegyhénél: CXLV. 24.

30. *Elveszett oldal*

A lap jobb felső sarkában: 179.

Nomina D.D. Benefactorum Anni 1702^{di}

Singularum

Perillustris D. Christophorus Fridericus de Beneke.

Illmus Comes Ladislaus Bercsény de Székes.

²⁷ Később kihúzva.

²⁸ Később kihúzva.

²⁹ Később kihúzva.

- Adm R. D. Nicolaus Gerhát. Plebanus de Unghvár.
Perillis D. Stephanus Ratti, de eadem.
Perillis D. Adamus Makai.
Perillis D. Bernardus a Meklenburg. Signifer ex Regimine
Neoburgio.
Illmus D. Georgius L. B. Palocsay de eadem Capitaneus
D. Franciscus Reviczki Tricesimator in Nagy Szőlős.
- | | |
|---|--|
| D. Emericus L. B. Perényi | D. Stephanus Németh |
| D. Nicolaus L. B. Perényi. | D. Michael Havasi |
| D. Comes Petrus Zicsi. | D. relictus vidua Martini Gáll una cum fi-
lia Magdolna |
| D. Comes Casparus Pettheo | D. relictus vidua Staraiana |
| D. Comes Michael Pettheo | D. Andreas Homoki x |
| D. Comes Franciscus Barkoczi senior | D. Jacobus Vaida |
| D. Franciscus Lechner. Patakini | D. Stephanus LB. Sennyei |
| R.P. Franciscus Papp superior Patak. | D. Ladislaus L.B. Perényi |
| D. Joannes Wilhelm in Bors. | R. D. Matthias Szárheghi Pleb. Berekiensis |
| D. Georgius L.B. Andrassi | D. Adamus Szeghedi |
| D. Franciscus L.B. Sennyei | R. D. Ladislaus Haburaj Pleb. Homonn. |
| D. Pancratius L.B. Sennyei | D. Georgius Tomcsics |
| D. Franciscus Prébék | R. D. Paulus Zóley. Pleb. Uyheliensis |
| D. Sigismundus Orosz | D. Jonas Pataki |
| D. Adolphus Antonius L.B. de Hornstein | D. Sebastianus Krasznay |
| D. Joannes Josephus de Camillis Eppus Graeci Ritus x | |
| D. Ignatius Michael de Berlin | |
| D. Commendans Munkacsiensis et alii plures praesertim Suae Mattis
Sacratissimae, Militiae officiales Munkacsini, qui sua nomina occul-
tamus. | |

Másik oszlopban későbbi kézzel:

- D. Andreas Homoky dedit strophium cum Phrygia extutum x
Perill. D. Georgius Horváth de Pálócz insignis Benefactor Congregatio-
nis B. V. M. Visitationis Cassoviae erectae, quae quia sui hujus Bene-
factoris, Ao hoc 1719 19 Aprilis in domo sua globo trajecti, funeri
interesse nequirat, requisita haec sodalitas pro parte exequiatum so-
lemnitatem angere conata est. Labore expicto et praeside quoque
patre ad aras pro anima defuncti operantur.

Fotó jelzete Kőszeghynél: CXLV. 9.

The Album of the Marian Fraternity of the Jesuits of Uzžhorod (Ungvár)
Partial Source Publication

More than a decade ago, in the State Archives of Berehove (Beregszász), I chanced upon a fragmentary, notebook-like document, filled with the ornately painted coats-of-arms of noble families from North-Eastern Hungary. There was no indication of the provenance or function of that singular material. A few years ago, however, my attention was caught by a few photographs showing painted coats-of-arms that were part of a series presenting items from the Greek Catholic Episcopal Palace of Uzžhorod, stored in the photo-archives of the inventory of immovable property compiled in the 1940s on the basis of Elemér Kőszeghy's contribution. It became clear that those images documented the most impressive pages of a book dating from the Jesuit period, the Album of the Marian Fraternity of the Convent, preserved in the Episcopal Library. Juxtaposing the photographs of the Kőszeghy Collection and the pictures taken in the Archives made it obvious that the archival material was a fragment from the contemporary Confraternity Album. It is a fortunate circumstance that Elemér Kőszeghy documented not only the elaborately decorated arms but also some of the pages containing notes and membership lists. This way, it becomes possible to approximately reconstruct the original form and volume of the Album. In the present study, an attempt is made to describe the fragments of the Album currently known to us, both the ones documented in old photographs and those surviving in the Archives, as well as to publish the inscriptions, membership lists, etc., in the hope of enabling future researchers investigating the history of the Jesuits of Uzžhorod to benefit from these.

|| Személynévmutató

Jézus Krisztus és Szűz Mária a gyakori előfordulás miatt nem szerepel a névmutatóban.

- Ábrahámffy György 229
Ackermann, Josephus 231
Ács Mihály 204
Acsay Ferenc 105
Ádám 178
Ágoston Péter 233
Ágoston, Szent 12
Alanus de Rupe 67, 73, 152
Albert, Nagy Szent (Albertus Magnus) 152, 153
Almási Ágnes 61
Almási Pál 234
Ambro 194
Ambrus (Ambrosius), Szent 152, 153
Áment Gellért 214
Amort, Eusebius 32
Andrássy György 237
Andreansky, Alexander 236
Angenendt, Arnold 156
Anna, Szent 57
Antal, Páduai Szent 56, 57
Antoninus, Pierozzi Szent 147
Ányos Pál 196
Aperger, Andreas 44
Arany János 207, 208
Arató Miklós Orbán 34
Ardaillou, Pierre 172
Arndt, Johann 206
Arthurus 86
Aspremont, Ferdinand Gobert von 95
Axeni, Petrus 230

Bacsinszky András 216
Baichi, Antonius 231
Bajáki Rita 8, 9, 16, 57

Bak Sándor 208
Bakai István 234
Bakay Imre 229
Baksay Sándor 200
Balaskó Imre 110, 111
Balassi Ferenc 224
Balázs Judit 85
Balić, Juraj 124
Bálint Sándor 32, 38, 40, 100, 107
Bálintffy Mihály 236
Balogh Ágoston 37
Balogh Bálint 234
Balogh János 222, 232
Bán Izabella 8, 19
Bán János 138
Bankó András 229
Bánóczy Mihály 224
Baralics Mátyás 164
Bárány György, Szenicei 206
Bárány János 206
Baranyay Mihály 104, 106
Barcia y Zambrana, José de 150–153
Bárdos Kornél 193
Barkóczy Ferenc 70, 76, 190, 191, 237
Barna Gábor 7, 31, 32, 37, 38, 40, 67
Baross József 213
Barry, Paul de 83
Bartók István 61
Báthory Zsófia 89, 90, 95, 97, 98, 218, 221, 224
Batthyány Károly József 164
Bauer 190, 195
Baumeister, Franz 34
Bäumer, Remigius 32, 34
Bechtloff, Dagmar 172

Becziczka, Ambros 157
 Bedy Vince 100
 Beke János 230
 Belányi Márton 113
 Beliczay János 229
 Bellaki, Martinus 234
 Belleczy Péter 107
 Benedek, XIV., pápa 26, 167, 190
 Benedek Fidél 79
 Benedikt → Benedek
 Beneke, Christophorus Fredericus de 236
 Beniczky István 228
 Beniczky Péter 58, 195
 Benkovith Péter 103
 Benovszky András 236
 Benyovsky, Irena 117–123, 125–131
 Beőty István 236
 Bercsényi László 236
 Bercsényi Miklós 226
 Berecz, Michael 77
 Berényi János 229, 230
 Berger, Leopold 62
 Berkes László 109–111
 Berlin, Ignatius Michael de 237
 Bernardin, Sienai Szent 84
 Bernardino da Feltre 82, 88
 Bernardino de Bustis 82
 Bernát, Clairvaux-i Szent 61, 73, 166
 Bernát Imréné 40
 Bernhard → Bernát
 Berthier, Joachim Joseph 74
 Berthóti László 234
 Berzeviczi Gergely 45
 Beyerlinck, Laurentius 148
 Bíró Csilla 7, 43, 45
 Bíró Zoltán 199, 204
 Blanár Ödön 213
 Blaskovich (Blaskovicz) Miklós 229
 Bodó Gábor 234
 Bodó Őrsik 108
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 44
 Bogár Judit 8, 16, 55, 57
 Bogdán Gábor 234
 Bojtos Anita 216
 Bonaventura, Potenzai Boldog 60
 Bonaventura, Szent 88
 Bónis András 233
 Borbála, Szent 13, 131
 Bornemisza Ferenc 233
 Bornemissza János József 164
 Boros Fortunát 79
 Borosnyai Nagy Zsigmond 205
 Botár György 231
 Bott Szabó Gergely 104
 Boynichich Erzsébet 103
 Böszörményi Ede 208
 Braun, Sigismund 156
 Bremond, Antonius 67
 Brewer Sámuel 61, 93, 94
 Brigitta, Szent 13
 Brosche, Günter 177
 Bucsay Mihály 199, 204
 Burger Ferenc 189
 Burghoff, Alberich 162
 Burkár Ferenc Xavér 231
 Buza István 234
 Bühler, Fredy 67
 Calvin, Jean 200
 Camillis, Joannes Josephus de 222, 237
 Canisius, Petrus → Péter, Canisius Szent
 Čaplovič, Ján 43, 44, 47
 Caraffa, Vincenzo 105
 Cassai András → Kassai András
 Cave, William 151
 Cercer, Paulus 229
 Cervus, Josephus 231
 Cervus, Martinus 231
 Cetina, Željko 118, 121, 125, 127, 129,
 130, 132
 Chemy János 139
 Cheri, Benedictus Xaverius 233
 Cicero, Marcus Tullius 50
 Clemens → Kelemen
 Cochem, Martin von 81

- Čoralíć, Lovorka 117, 119–122, 124, 128, 132
 Cosmerovius Máté 44
 Courth, Franz 67
 Cymburgis, Masoviaei 156
 Czaicznerin, Sabina 108
 Czeike, Felix 172, 177
 Czemeney, Ladislaus 235
 Czerochy, Christophorus 235

 Csáky István 232
 Császár György 229
 Császáry Erzsébet 226
 Csatári Antal 230
 Csatáry György 212
 Csedő András 236
 Cseke István 229
 Cselodi, Franciscus 234
 Csendes, Peter 173
 Csepregi Zoltán 206
 Cserei Mihály 201
 Csizmadia Andor 101
 Csóka Gáspár 99
 Csorba Dávid 203
 Csorja (Csorjal) Mihály 229
 Csupor Demeter 106

 Dabravi, Daniel 230
 Danecius, Joannes 233
 Dankó Imre 100
 Dávid 149, 178
 De Camillis János József → Camillis, Joannes Josephus de
 Delehan, Mihajlo 212
 Delnei András 232
 Delnei György 233
 Denzinger, Heinrich 189
 Dessewffy József 208
 Dévényi Péter 233
 Dewald, Jonathan 172
 Diakowiz, Franz Ludwig 163
 Diós István 26
 Dismas 13

 Divković, Matija 121
 Dobronoki György 139–141
 Dóci, Viliam Štefan 8, 65
 Dominicus → Domonkos
 Dominkovits Péter 138, 139
 Domonkos, Szent 83, 123, 146, 148
 Donato, Lorenzo 118
 Douteil, Herbert 156
 Döbrödi István 233
 Döbrödy Mihály 236
 Draskovich György 139, 141, 142, 144
 Drugeth György → Homonnai Drugeth György
 Drugeth János → Homonnai Drugeth János
 Du-Four, Claudius 85
 Dugovics Pál 230
 Duns Scotus, Johannes 84

 Echard, Jacques 71
 Ecsedi (Etsedi) András 94, 229
 Egbers, Silke 32
 Egri György 235
 Elesenkuk, Andreas 229
 Elisabeth → Erzsébet
 Endre, Joannes 229
 Engel, Andreas 231
 Enterhatal, Cajetanus 231
 Erasmus, Rotterdami 46
 Erdődy György 164
 Erkens, Franz-Reiner 161
 Erőss József 231
 Erzsébet 49, 148, 149
 Erzsébet, Szent 192
 Esterházy Ferenc 44
 Esterházy János 164
 Esterházy József 44
 Esterházy Mária 217, 221, 224
 Esterházy Pál 163
 Eszéki T. István 201
 Eszterházy Károly 70, 71, 177, 191, 193, 222

- Fábián Gabriella 7
 Fábián, Szent 131
 Fancev, Franjo 141
 Farety, Petrus 105
 Farkas György 235
 Farkas Krisztina 41
 Farmati Anna 7, 79
 Fartlik, Paulus 231
 Fazakas Gergely Tamás 200, 201
 Fazekas István 107, 172
 Fejerin, Eva Rosina 110
 Fejérpataky Mátyás 232
 Fejérpataky Miklós 224
 Fekete Csaba 201
 Ferdinánd, II. 161
 Ferdinkó György 230
 Ferenc, I. (II.) 159
 Ferenc, Assisi Szent 56, 57, 60, 68, 79–83, 112, 190
 Ferenc, Szalézi Szent 83
 Ferenc, Xavéri Szent 49
 Ferselius, Thomas 145–148
 Filberin, Anna Maria 110
 Fischer István 231
 Fischer József 231
 Fischer von Erlach, Johann Bernhard 175
 Fisković, Cvito 120, 121, 129, 130
 Fiszinger János 229
 Forgách Pál 164
 Forgács Ádám 232
 Forgács Zsigmond 232
 Forgó András 159
 Forrety, Antonius 106
 Francis, J. Michael 171
 Franck, Petrus 225
 Franz → Ferenc
 Frauenheim János 91
 Frei, Urs-Beat 67
 Friedrich → Frigyes
 Frigyes, II. 156
 Frigyes, III. 156
 Froeschlé-Chopard, Marie-Hélène 66
 Fülöp, II. 146
 Für Lajos 107
 Fürst, Ulrich 175, 180–182
 Füsi Pius 7, 145–154
 Füzeka, Paulus 230
 Galambos Ferenc 213
 Galk, Josephus 234
 Gáll Magdolna 237
 Gáll Márton 218, 225, 237
 Gatz, Erwin 65
 Géczy János 87, 88
 Gecse István 110
 Geich János 61
 Georgei, Stephanus 234
 Gerentsér György 231
 Gergely, IX., pápa 80
 Gergely, XI., pápa 84
 Gerhard, Nicolaus 230
 Gerhát Miklós 237
 Gerseni Tamás 234
 Gertrúd, Szent 81
 Goldperger János 33, 34
 Götzlmayr, Joann Georg 113
 Gregorics Pál 110
 Grimschitz, Bruno 175
 Guilielmus Ebroicensis 151
 Gullik Gáspár 229
 Guskovics Gergely 235
 Gwinnerin, Anna 165
 Gyergyey Ferenc 235
 György (Georg), Szent 182
 György, Szent 121, 122, 124, 131
 Győry L. János 200, 201
 Gyulai Éva 7, 9, 16, 17, 89, 90
 Habelsky, Alexander 234
 Haburaj, Ladislaus 237
 Hajnal Mátyás 59, 62
 Halmai Antal 109
 Handegger, Josephus 230
 Hanula János 229
 Harkai Szabó János 108
 Hautti, David 44

- Havasi Mihály 237
Havor István 97
Házi Jenő 135, 136, 139, 141
Hedey Márton 230
Hedry Benedek 236
Hegedős Mészáros János 105
Heinz, Andreas 67
Hercigonja, Eduard 128
Hermán György 108
Hermán József 112
Hermann Egyed 199
Herrmann, Katharina 174
Hernandez, Françoise 66
Hersche, Peter 65, 66, 75, 76, 171, 176
Hertzogin, Luca 110
Hidi Gergely 45
Hieronymus de Montefortino 84
Hilbert Ignác 229, 236
Hildebrandt, Johann Lucas 175
Hochenegg, Hans 171
Hodinka Antal 216, 222
Hodoni, Mick 230
Hoffmann István 234
Holl Béla 56, 61
Holtzer, Simon 110
Homoki András 237
Homonnai Drugeth György 213, 217, 223, 235
Homonnai Drugeth János 213, 217, 222, 223, 235
Honemann, Volker 156
Honorius, III., pápa 80
Horatius Flaccus, Quintus 50
Horn Ildikó 107
Hornstein, Adolphus Antonius de 237
Hornyánszky Viktor 94, 112
Horst, Ulrich 66
Horváth Ferenc 230
Horváth György 236
Horváth József 8, 99–107, 109, 111–113
Horváth József 231
Horváth Sándor 7, 117
Höfel, Johann Nepomuk 158
Hörmann, Joannes Andreas 43, 44, 47
Hradisai Pál 94
Huberin, Anna Maria 110, 113
Hubinai Miklós 106
Hueber, Fortunatus 82
Huley Alfréd 204
Humbert, Boldog 74
Hunyadi Ferenc 207
Hupp, Benno 185, 186
Huszinecs, Matthias 236
Huszi Szabó István 206
Hünermann, Peter 189
Ianchez, Michael 235
Ibrányi László 218, 226
Iclensi, Ladislaus 233
Ignác, Szent 49
Illyés Endre 207
Imre Mária, L. 109
Imre, Szent 60, 192
Ince, III., pápa 155
Ince, X., pápa 11, 94
Incze Gábor 200, 204, 205
Innocentius → Ince
Innozenz → Ince
István, I., Szent 58–60, 192, 195
István, Szent, vértanú 102
Iván Ádám → Németh Ádám
Izidor, Szent 131
Jächlin, Johann 149
Jäggi, Stefan 67
Jahn, Peter Heinrich 175
Jakab István 229
Jakab, Koszorús Szent 85
Jakab, Szent, apostol 127
Jakosich György 232
Jakosich Imre 232
Jáky Ferenc 85
Jankovics József 61
Jankovits László 61
János András 230
János, Kapisztrán Szent 84, 88

- János, Keresztelő Szent 11, 148, 149, 190
 János, Nepomuki Szent 25, 34, 92
 János, Szent, apostol 192
 János, Trogiri Szent 131
 Jánosi Gyula 105
 Jánossy Gábor 85
 Jegenyei Ferenc 79
 Jenei Ferenc 112
 Joachim, Szent 34
 Jobbas, Franciscus 233
 Johannes → János
 Jonatán (Jonatás) 151
 Joseph → József
 Józsa (Josa) János 235
 József, II. 37, 43, 48, 53, 132, 157, 164,
 169, 172, 176, 192, 222
 József, Szent 13, 57, 59, 61, 96, 161–169
 József 200, 201, 203
 Juan de Cartagena 82, 86
 Juhász Miklós 48, 49
- Kádár Zsófia 7, 9, 10, 90, 135, 137, 139,
 189, 211
 Käfer István 43
 Kájoni János 59
 Káldy Mihály 138, 139, 141
 Kálmán Peregrin 84
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kapi Gábor 45
 Karácsonyi János 79
 Karl → Károly
 Károly, III. (VI.) 180
 Károly, Nagy 181, 182, 187
 Kassai András 59
 Kassai Bálint 234
 Katzinger, Willibald 171
 Katzler, Günter 171
 Kayser, Joseph 164
 Kazinczy Ferenc 208
 Kelemen, VIII., pápa 66
 Kelemen, IX., pápa 10
 Kelemen, XII., pápa 10
 Kelemen, XIII., pápa 31, 32, 34
- Kelemen Didák 199
 Kelemen Imre 228
 Kereskényi Ádám 58
 Keresztes Miklós 233
 Kéri Sámuel 44
 Kerny Terézia 58
 Keszy János 219, 227
 Kezerich Pál 235
 Kiddy, Elizabeth 171
 Királ Mátyás 110
 Kis Xavér Péter 97
 Klaić, Nada 123
 Klieber, Rupert 160, 171, 172
 Klobusiczky Ferenc 95
 Kmeczek Mihály 37
 Knapp Éva 9, 10, 14, 31, 33–35, 37, 41,
 43, 44, 46–48, 55, 68–70, 81, 90, 93, 99,
 105, 107, 145, 152
 Koepp, Wilhelm 206
 Kohányi István 229
 Kollonich Zsigmond 175
 Kolozsvári István Imre 233
 Kolozsvári Pál 230
 Kolweiss, Matthäus 156, 158, 162, 167
 Konstantin, Nagy 182, 186
 Kontsek Ildikó 84
 Kopiec, Jan 160
 Korade, Mijo 131
 Koreskeny, Gabriel 229
 Kósa János 234
 Kosáry Domokos 211
 Kosztká Tamás 225
 Kovách Flórián 232
 Kovács, Elisabeth 175
 Kovács Eszter 43
 Köleséri Sámuel 200, 203
 Kőműves Katalin 109
 Könyves Tóth Kálmán 208
 Körössy Ferenc István 229
 Kőszeghy Elemér 212–216, 218, 221–
 228, 230–238
 Kőszeghy György 226
 Krafft, Ignaz 158

- Kramarisch, Andreas 106
 Krasznay Sebestyén 237
 Kratucsek Antal 231
 Krcho, Josephus 231
 Kremszer György 106
 Kristóf, Szent 121
 Krucsay András 236
 Kruspér István 228
 Kubinyi András 135, 136
 Kuchta 40
 Kuštre, Dragica 120, 122, 125
 Kutassy Ilona 212
 Kuti (páter) 96
 Küllős Imola 100
 Kürner Jakab János 59, 165
- Lábás Ferenc 159
 Lackovits Emőke, S. 99
 Laczik György 233
 Ladányi Sándor 199
 Ladinig, Joannes 231
 Lajos, IX., Szent 182
 Lamblin, Maria 108
 Lamindus Britanius → Muratori, Ludovico Antonio
 Lamprik Imre 79
 Landerer 193–196
 Landerer Ferenc Leopold 60
 Landerer Mihály 60
 Landovics György 93–96, 98
 Lang, Adam Augustin 195
 Langh Menyhárt 105
 Langin, Catharina 105
 Laszkovszki György 230
 László, I., Szent 60, 192
 Latta György 233
 Lechner Ferenc 237
 Leeb, Rudolf 160
 Lehel György 231
 Lehoczky Ignác Pál 224
 Leo, Andreas 233
 Leopold → Lipót
 Lestyán Mózes 221, 231
- Létánfalvi János 235
 Libinczky Miklós 234
 Lieszkóczy András 225
 Lingó János 233
 Lipót, I. 173, 180–182, 184, 213
 Lipót, VI. 155, 156
 Lipót, Szent 182
 Lippay György 11, 89, 94
 Lipsius, Justus 46
 Litsak, Antonius 232
 Loidl, Franz 172
 Lórántffy Zsuzsanna 202
 Lőcsey Márton 230
 Ludwig → Lajos
 Ludwigstorff, Emiliano Katzi von 185
 Luffy Katalin 200
 Lukács Anikó 101
 Lux, Joseph 110
- Maczák Ibolya 7, 145, 154
 Mack Mátyás 164
 Madas Edit 59
 Maffei, Giovanni Pietro⁴⁹
 Magnovich János 106
 Magyar József 232
 Majerszky Pál 228
 Makai Ádám 237
 Malasek, Andreas 230
 Malić, Dragica 128
 Mallinckrodt, Rebekka von 160, 161, 164, 166, 169, 171
 Mannagetta, Matthäus 168
 Marcianus 176, 183, 184
 Margit (Margarete), Babenbergi 156
 Mária Terézia (Maria Theresia) 37, 107, 172, 176, 196, 197, 212
 Mariano da Firenze 82
 Marics Ágoston 70, 71, 76, 77
 Marussy Anna 111
 Matasovič, Maja 124
 Maurer, Pius 155–157, 160
 Maxentius, Marcus Aurelius Valerius 186
 Mayer, Anton 172

- Maykouich András 102, 103
 Mazara 86
 Mechtild, Szent 81
 Medak, Aloysius 229
 Medgyesi Pál 200–202
 Medgyesy S. (Medgyesy-Schmikli) Norbert 58, 99
 Meersseman, Gilles Gerard 74, 75
 Meklenburg, Bernardus a 237
 Mendalya, Joannes 234
 Meyers, Albers 172
 Migazzi Kristóf 193, 194
 Migotti, Branka 119
 Mihalik Béla 7, 68, 223
 Mihály, Szent 183
 Miklós, Szent 80, 123
 Mikos Mihály 159
 Mikszáth Kálmán 200
 Miskóczy János 233
 Misseni, Paulus 230
 Mocsy Elek 58
 Mohl Antal 105
 Mokcsay András 234
 Molitor, Hansgeorg 66, 160
 Molnár Ambrus 207
 Molnár Antal 142, 213
 Monfort, Simon de 146
 Mordovin Maxim 211
 Moró Ferenc 229
 Mosa Judit 106
 Mosonyi János 230
 Mózes 178
 Muanssi, Valentinus 224
 Muckenhaupt Erzsébet 82
 Muratori, Ludovico Antonio 195, 196
 Mussbacher, Norbert 156
 Müller, Eugen 156, 157, 159, 165

 Nádasi János 49
 Nagy Géza 201
 Nagy Győri Mihály 233
 Nagy Ignác → Séllyei Nagy Ignác
 Nagy László 41

 Nagy Sándor Béla 200
 Nagy Zsigmond → Borosnyai Nagy Zsigmond
 Nagymihályi György 232
 Nánási Mihály 228
 Nánásy István 218, 227
 Napóleon, Bonaparte 132
 Nebest János 234
 Nebest János 234
 Nedeczki Imre 229
 Nemes Gábor 138
 Németh Ádám 110
 Németh Ambrus 101
 Németh István 237
 Németh Péter 81
 Némethy István 234
 Nestingerin, Eva 108
 Nicolaidis, Mattias 235
 Noé 178
 Nottenstein 145
 Nováck, Jacobus 230
 Novak, Zrinka 117, 126, 129, 130

 Nyéki Vörös Mátyás 57, 139, 195

 Odacher, Thomas 229
 Okerus 155
 Olsavszki György 216, 231
 Olsavszky Mihály Mánuel 216
 Oppl, Ferdinand 173
 Orbán, VIII., pápa 124
 Ordódy János 16, 17, 93, 98, 233
 Orgobani, Martinus 234
 Orosz Tamás 97, 233
 Orosz Zsigmond 227, 237
 Ozelberger, Franciscus Xaverius 231

 Órmezey (Eörmezey) András 236
 Ötvös István 99
 Őze Sándor 99
 Padányi Bíró Márton 57, 58, 60–62, 199
 Paffko János 110
 Paiari, Joannes 229

- Pakay János 94
 Pál Márton 236
 Pál, Szent 20
 Palczicz Ferenc 94
 Pálffy Károly 159
 Pallovich Imre 230
 Pálóczy Horváth György 237
 Pálóczy Horváth Pál 234
 Palocsay György 237
 Palugyay János 229
 Pap Ferenc 229
 Papp Ferenc 96, 97, 237
 Papp János 204, 207
 Pataki Jónás 237
 Patakylászló 100
 Pauer, Thomas 69
 Paulicsek, J. 175
 Payer, Joseph 110
 Payr Sándor 206
 Pázmány Péter 16, 43, 57, 60, 61, 146,
 147, 177, 191, 192, 195, 196
 Pehm József 199
 Pelko, Nicolaus 230
 Pépin, Guillaume 151, 152
 Perényi Imre 237
 Perényi László 237
 Perényi Miklós 237
 Perslin, Maria Elisabetha 110, 112
 Pesti Brigitta 201
 Péter, II. 146
 Péter, Alcantarai Szent 57
 Péter, Canisius Szent 58
 Péter Katalin 89
 Pethő Gáspár 237
 Pethő István 233
 Pethő Mihály 237
 Petrić, Perislav 119, 130, 131
 Petrić, Slavka T. 121
 Petricoli, Ivo 123
 Petrovay Ferenc 236
 Petrőczy Kata Szidónia 206
 Petrus Canisius → Péter, Canisius Szent
 Pfendtner, Emericus 181, 184
 Philippo → Fülöp
 Philippus, Joannes 235
 Pietro → Péter
 Pils, Susanne Claudine 160
 Pinamonti, Giovanni Pietro 49
 Piszker Olivér 105, 106, 111, 112
 Piusz, V., pápa 67, 146
 Piusz, VII., pápa 34
 Piusz, X., pápa 80
 Pizzorusso, Giovanni 67
 Placaesus, Josua 69
 Plobi, Thomas 229
 Podhoransky, Michael 196
 Pollák Miksa 207
 Polleross, Friedrich 174, 175, 179, 180,
 182, 183, 185, 186
 Polybius, Gaius Iulius 53
 Pominowski, Stephanus 229
 Pongrácz János 225
 Pongrácz Mihály 232
 Poplawski, Adamus 229
 Pordányi András 81, 112
 Pótor Imre 205
 Posgai Gáspár 94
 Präxl, Ignaz Anton 167
 Pribék Ferenc 236, 237
 Puskás Bernadett 216
 Putnoki János 233
 Pyrker János László 157
 Quétif, Jacques 71
 Rabl, Irene 8, 155–157, 160–164, 167
 Rajcsányi (Rayesani) György 45, 229
 Rajcsányi János 45
 Rákóczi Ferenc, I. 47, 90, 95, 218, 221,
 224
 Rákóczi Ferenc, II. 89, 95–98
 Rákóczi Julianna 95
 Ráth-Végh István 208
 Ráthy (Ratti) István 237
 Ráthy Zsigmond 224
 Ravasz László 201

Rédei Ferenc 201
 Reichardt Mihály 231
 Reichert, Benedictus Maria 67
 Remling, Ludwig 160, 171
 Répásy János 236
 Répszeli László 230
 Révész Imre 200
 Reviczki Ferenc 237
 Rickhes Mihály 59
 Riedl Frigyes 207, 208
 Rigacz Horváth György 104
 Rimay János 195
 Rippel, Gregor 31
 Rogács Antal 231
 Róka János 193
 Rokay Zoltán 7
 Rókus, Szent 131
 Roland, Martin 156
 Rosa, Michael 236
 Rosnyai János 201
 Rotmund, Michael 230
 Rottmayr, Johann 180
 Royer Ferenc 61, 191, 194
 Ruhualdi, Georgius 234
 Ruttkay Miklós 232

Sabariensis, Paulus 234
 Saffaríth Ilona 105
 Salamon (páter) 113
 Salbeck Károly 196
 Sámuel 145
 Sándor, VI., pápa 124
 Sándor, VII., pápa 11, 91
 Šanjek, Franjo 118–122
 Santini-Aichel, Jan Blažej 175
 Sarasa, Antonius Alphonsus 49
 Sarolta Amália, Hessen-Wanfriedi 98
 Sárovcis István 111, 113
 Sárpataki Mihály 13
 Sartorius (Szabó) János 206
 Sárvári István 112
 Sály István 107
 Sas Péter 68, 79

Saul 151
 Scheiblecker, Herwig 157
 Scheffczyk, Leo 32, 34
 Schellenberg, Johann Baptist 44, 46, 50, 53
 Scheutz, Martin 171, 172
 Schindling, Anton 173
 Schmege, Malachias 157
 Schmid, Harald 155–158, 160, 162, 168
 Schmidt János 206
 Schmidt, Julian 8, 171–173, 175, 187
 Schmith, Joannes 229
 Schmitz, Heribert 65
 Schneider, Bernhard 66, 160, 171
 Schütz Antal 84
 Schwandtner, Joachim von 175
 Schwingenschlögl, Ignaz 159
 Scipio 208
 Sebestyén, Szent 131
 Selim → Szelim
 Séllyei Nagy Ignác 57, 58, 61, 62, 194–196
 Seneca, Lucius Annaeus 7, 43–46, 48, 50, 51, 53
 Sennyei Ferenc 237
 Sennyey István 237
 Sennyey Pongrác 237
 Serényi Károly Antal 163, 164, 169
 Seydel, Johannes 68
 Siess József János 62
 Sigray Ferenc 164
 Simándi István 232
 Simeon 85
 Škunca, Bernardin 117
 Smohay András 58
 Smolinsky, Heribert 66, 160
 Somerville, Alexander Neil 200
 Somody Zsigmond 235
 Somorjai Gabi 99
 Sonlentner, Antonius 231
 Soós Gábor 232
 Sörös Pongrác 106
 Spalinsky Mihály 216, 223

- Spalinsky Tádé 216
 Sprenger, Jakob 67, 73
 Staller, Elisabetha 108
 Starzer, Albert 177
 Staudt, Johann Bernhard 177
 Stillfried, Freiherr von 176
 Stirkmaker Örzse 113
 Stockinger, Thomas 167
 Stranovius, Balthasar 229
 Straubius, Joannes Lucas 82
 Strauch, Cornelius 156, 158
 Štrempel, Gabriel 216
 Suntrup, Rudolf 156
 Sydow, Jürgen 171
- Szabó Aladár 207
 Szabó Csaba 172
 Szabó Henriette 152
 Szabó Irén 89
 Szántó Konrád 199
 Szanyi Ferenc 37
 Szárhegyi Mátyás 237
 Széchényi Ignác 164, 169
 Szegedi Ádám 237
 Székely (páter) 96, 97
 Szelestei N. László 8, 61, 189, 194
 Szelim, II. 146
 Szemerédi Pál 233
 Szende Katalin 99
 Szenicei Bárány György → Bárány György, Szenicei
 Szentes György 230
 Szentgyörgyi János 236
 Szentilonay József 31
 Szentiványi János 218, 225
 Szentsimoni Imre 234
 Szerdahely Gábor 194
 Szigeti Jenő 8, 199, 204, 205, 207, 208
 Szihelszky, Martin 70, 72, 73
 Szikszai György 204, 207
 Szilagy Mihály 105
 Szilágyi Emőke Rita 61
 Szilágyi István 109
- Szilárdfy Zoltán 197
 Szili István 233
 Szinnyei József 94, 112
 Szpiridon, Szent 131
- Tabódy Gábor 226
 Tabódy László 226
 Tabódy Mihály 218, 226
 Tabódy Sándor 226
 Tamás, Aquinói Szent 66, 93
 Tamás Edit 89
 Tamási György 80
 Tamáskovicz Ferenc Xavér 230
 Tánzos Vilmos 84
 Tani, Francisco Alberto 82
 Taplocai István 79
 Tarnóczy István 229
 Tauer, Joannes 230
 Teklić, Ante 118, 121, 125, 127, 129, 130, 132
 Telek József 33, 34
 Telekesi István 230
 Telekesi Márton 232
 Telesko, Werner 157
 Temesvári Pelbárt 88
 Terdik Szilveszter 7, 211–213, 216, 222
 Terpstra, Nicholas 172
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 119
 Thanos, Stephanus 232
 Theophilus Marianus 49
 Thomas, Antonius Hendrijk 74
 Thonamer, Mattheus Michael 228
 Thököly Imre 92
 Thuri András 233
 Tiiro, Caspar 233
 Tissinger János 106
 Tomcsics György 237
 Tomek, Ernst 172
 Tompa Mihály 207
 Topolics András 164
 Tordai Ignác 233
 Torfinger, Zacharias 108
 Tóth Endre 199, 204

- Tóth Farkas 231
 Tóth János 31–34, 36–41
 Tóth Zsombor 201
 Trattner 194
 Trifun, Szent 121, 122
 Tulsiczki, Andreas 232
 Turner, Victor 41
 Turóczi-Trostler József 45, 46
 Tüskés Gábor 31–33, 35, 37, 41, 43, 48,
 69, 70, 90, 99, 105, 107, 207

 Uhl Gabriella 85
 Ujváry Zoltán 207
 Ulrich von Lilienfeld 156
 Uram György 234

 Váczy János 208
 Vajda Jakab 237
 Vajk Ádám 138
 Valassik János 31, 34, 41
 Varga István 104, 107
 Varga László, Á. 212
 Varga Zoltán 199, 204
 Varjú Zsigmond 230
 Vásárhelyi András 59
 Vásárhelyi János 233
 Vázsonyi Márton 206
 Véghseő Tamás 222
 Vencel, Szent 182
 Venard, Marc 65
 Verbényi István 34
 Viczmándy (Wiczmandy) Gábor 227
 Viczmándy (Wiczmandy) Mátyás Antal
 228
 Viczmándy Sándor 233
 Vikazy, Vladislaus 235
 Virág Ferenc 233
 Viskolcz Noémi 43, 45
 Visulinis, Dominicus 232

 Vogler, Bernard 65
 Vojkovich Imre 231
 Vujić, Antun 131
 Vulkazany, Joannes 233

 Wadding, Lucas 82, 85, 86
 Weillender, Augustin 148, 149
 Wenzel → Vencel
 Weymer, Maurus 179
 Wick Béla (Vojtech) 68, 69
 Widmanstad, Georg 60
 Wieser, Chrysostomus 157
 Wilhelm, Johannes 237
 Winkelbauer, Thomas 160, 161, 172
 Winkler, Gerhard B. 73
 Winner, Gerhard 156
 Wohlmüt, Kaspar 95

 Záborszky (Zavorszky) Erzsébet 225
 Zabrieski (Zabreski), Johannes 234
 Zacharias → Zakariás
 Zächer, Johannes 165
 Zadory András 105
 Zakariás 148, 149
 Zászkaliczky Márton 61
 Zavorkay, Georgius 235
 Zborovszky János 37
 Zennegg, Christoph 184, 185
 Zentai Violetta 41
 Zichy Ferenc 105
 Zichy (Zicsi) Péter 237
 Ziegler, Margaretha 177
 Ziegler, Walter 173
 Zimmerl-Panagl, Victoria 171
 Zoványi Jenő 199, 205
 Zóley Pál 237

 Zsorszky, Stanislaus 229

|| *Inhalt*

Das Programm der <i>Religiösen Bruderschaften im Barock</i> Konferenz der Forschungsgruppe für Literatur und Frömmigkeitsgeschichte der Barocke am 1–2. April 2017	7
RITA BAJÁKI Über die Gebetsbücher der Agonia-Christi-Bruderschaften	9
IZABELLA BÁN Die Regeln der katholischen Bruderschaften des 18. Jahrhunderts	19
GÁBOR BARNA Die Gemeinde und die Spiritualität des Heiligen Skapuliers in Barka	31
CSILLA BÍRÓ <i>Seneca Christianus</i> unter den Drucken der Bruderschaft von Mariä-Heimsuchung in Tyrnau	43
JUDIT BOGÁR Die ungarischsprachigen Gesänge in den Drucken der Bruderschaften	55
VILIAM ŠTEFAN DÓCI OP Beitrag der dominikanischen Rosenkranzbruderschaft zur Intensivierung der religiösen Praxis der Laien in Kaschau	65
ANNA FARMATI Die Geheimnisse des Handbuches „Lelki csésze“ – Vorgriff auf das seelische Leben der Kordel-Brüder aus Csíksomlyó	79
ÉVA GYULAI Die Todesangst-Christi-Bruderschaft der Jesuiten in Patak am Bodrog (Sárospatak) in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts	89

JÓZSEF HORVÁTH	
Die Rolle der religiösen Bruderschaften im Leben der Bürger von Raab im 17. und 18. Jahrhundert – angesichts ihrer Testamente	99
SÁNDOR HORVÁTH	
Konfraternitäten in Kroatien	117
ZSÓFIA KÁDÁR	
Die Beziehung zwischen den im Mittelalter entstandenen religiösen Konfraternitäten und den im Barock gegründeten Bruderschaften: das Beispiel der Konfraternität vom Hl. Leib Christi in Ódenburg/Sopron.....	135
IBOLYA MACZÁK	
Der Stein der Hilfe – Über die Quellenverwendung der in Burg Kékkő gehaltenen Rede des Dominikaners Pius Füsi	145
IRENE RABL	
Barocke Drucke und Drucksorten der Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph	155
JULIAN SCHMIDT	
„terribilis ut castrorum acies ordinata“ Bruderschaftliche Selbstdarstellung im Barock am Beispiel der Dreifaltigkeitsbruderschaft zu St. Peter in Wien.....	171
LÁSZLÓ SZELESTEIN.	
Die Sakramentsbruderschaften der ungarischen Barockzeit	189
JENŐ SZIGETI	
Protestantische Hausgemeinden im 18. Jahrhundert	199
SZILVESZTER TERDIK	
Das Album der Marianischen Kongregation der Jesuiten in Ungwar. (Teil-)Textausgabe	211
Personenverzeichnis	239